

Міністерство освіти і науки України
Національний університет “Києво-Могилянська академія”
Факультет гуманітарних наук
Кафедра історії

Магістерська робота
Освітній рівень – магістр
на тему: «Дерев'яні надгробки єврейських цвинтарів на території
сучасної України (XVIII – XX ст.)»

Виконав: студент 2-го року навчання,
спеціальності: 032 «Історія та археологія»
Освітньо-наукової програми «Юдаїка»
Шнайдер Євген Петрович

Науковий керівник:
Малахова Катерина Вікторівна, кандидатка філософських наук
Рецензент:
Котляр Євген Олександрович, кандидат мистецтвознавства, професор

Магістерська робота
захищена з оцінкою _____
Секретар ЕК _____
“ _____ ” _____ 2026

Київ – 2026

Декларація
академічної доброчесності
студента НаУКМА

Я, Шнайдер Євген Петрович, студент 2 р. н. факультету гуманітарних наук, спеціальності: 032 «Історія та археологія », ОНП: «Історія (Юдаїка)», адреса електронної пошти: ye.shnaider@ukma.edu.ua підтверджую, що написана мною магістерська робота на тему «Дерев'яні надгробки єврейських цвинтарів на території сучасної України (XVIII – XX ст.)» відповідає вимогам академічної доброчесності та не містить порушень, передбачених пунктами 3.1.1- 3.1.6 Положення про академічну доброчесність здобувачів НаУКМА від 07.03.2018 року, зі змістом якого ознайомлений;

- підтверджую, що надана мною електронна версія роботи є остаточною і готовою до перевірки;

- згоден на перевірку моєї роботи на відповідність критеріям академічної доброчесності, у будь-який спосіб, у тому числі порівняння змісту роботи та формування звіту подібності за допомогою електронної системи StrikePlagiarism.

- даю згоду на архівування моєї роботи в репозитаріях та базах даних університету для порівняння цієї та майбутніх робіт.

Шнайдер Є.П.

АНОТАЦІЯ

магістерської роботи

Тема: «Дерев'яні надгробки єврейських цвинтарів на території сучасної України (XVIII – XX ст.)»

Автор: студент 2-го р. н. другого (магістерського) рівня вищої освіти, спеціальності 032 «Історія та археологія» освітньо-наукової програми «Юдаїка» Шнайдер Євген Петрович

Науковий керівник: Малахова К.В.

Захищена: " ____ " _____ 2026 р.

Короткий зміст роботи:

У роботі досліджено типологію, регіональні особливості, специфіку виготовлення та встановлення дерев'яних надгробків на єврейських цвинтарях України. Проведено компаративний аналіз епіграфіки кам'яних і дерев'яних надгробків, розглянуто теорії генезису та трансформації форм. На основі аналізу галахічної та рабиністичної літератури визначено ставлення єврейського закону до використання деревини в меморіальній пластиці. Окреслено комплекс соціальних, економічних, географічних та релігійних факторів, що зумовлювали побутування традиції дерев'яних мацев.

Зміст

Вступ	7
Розділ 1. Історіографія та джерельна база	11
1.1. Історіографія.....	11
1.1.1. Початковий етап вивчення єврейських некрополів: фокус на кам'яній епіграфіці.....	11
1.1.2. Перші фіксації дерев'яних надгробків на території України в етнографічних та мистецтвознавчих дослідженнях.....	14
1.1.3. Вивчення дерев'яних мацев у європейському контексті.....	17
1.1.4. Сучасний етап вивчення дерев'яних пам'яток на єврейських некрополях.....	19
1.2. Джерельна база.....	25
1.2.1. Письмові джерела.....	25
1.2.2. Візуальні матеріали для дослідження.....	29
Розділ 2. Сучасний стан пам'яток, типологія, регіональні відмінності	32
2.1. Матеріал для виробництва надгробних пам'ятників.....	32
2.2. Збереженість дерев'яних надгробних пам'ятників.....	35
2.2.1. Дерев'яні надгробки в Україні.....	39
2.2.2. Дерев'яні надгробки поза межами України.....	40
2.3. Датування.....	43
2.3.1. Датування дерев'яних мацев в Україні.....	43
2.3.2. Датування дерев'яних мацев в інших країнах.....	46
2.4. Типологія дерев'яних надгробків.....	49
2.4.1. Огель.....	52
2.4.2. Надбудова (обмурівка).....	53
2.4.3. Стела та саркофаг.....	55
А. Волинь.....	58

Б. Полісся.....	60
В. Наддніпрянщина.....	65
Г. Поділля.....	67
Д. Галичина.....	70
Є. Надгробки саркофагового типу в інших країнах.....	71
Ж. Надгробки у формі вертикальної стели в інших країнах.....	72
2.4.4. Обеліск.....	75
2.4.5. Специфічні форми надгробків.....	75
2.5. Гіпотези походження форм надгробків.....	78
2.5.1. Гіпотези походження форми надгробка-будиночка.....	78
2.5.2. Виникнення та трансформація антропоморфної форми стел.....	82
2.6. Епіграфіка дерев'яних мацев.....	86
Розділ 3. Практики використання дерев'яних мацев.....	94
3.1. Ставлення єврейського закону до встановлення дерев'яних пам'ятників.....	94
3.2. Причини і гіпотези щодо встановлення дерев'яних пам'ятників.....	100
3.2.1. Природний фактор.....	100
3.2.2. Економічний фактор.....	102
3.2.3. Талмудичне несхвалення матеріального надгробка для праведника.....	104
3.2.4. Вплив зовнішньої культури та становлення власної традиції.....	106
3.2.5. Гіпотеза тимчасового маркеру.....	107
3.2.6. Гіпотеза щодо встановлення дерев'яного надгробка на похованні загиблих під час погромів.....	109
3.2.7. Військові поховання.....	112
3.2.8. Встановлення дерев'яного надгробка у форсмажорних обставинах.....	113
3.2.9. Гіпотеза соціального статусу або сімейного стану.....	115

3.2.10. Гіпотеза встановлення надгробка благодійним товариством.....	115
3.2.11. Проблема встановлення надгробка в радянський період.....	116
3.3. Час встановлення дерев'яних мацев.....	118
3.4. Майстри по виготовленню дерев'яних мацев.....	120
Висновки.....	124
Джерела та література.....	131
Додатки.....	158
Додаток 1. Приклади форм та матеріалу недерев'яних надгробків, та надгробків з написами про заміну дерев'яного на кам'яний	158
Додаток 2. Архівні фотографії дерев'яних надгробків з України	166
Додаток 3. Фотографії збережених дерев'яних надгробків з України.....	191
Додаток 4. Архівні фотографії дерев'яних надгробків в інших країнах,	197
Додаток 5. Фотографії збережених дерев'яних надгробків в інших країнах.....	216
Додаток 6. Дерев'яні надгробки єврейських солдатів.....	239
Додаток 7. Таблиця 1. Розпізнані дати встановлення дерев'яних мацев єврейських кладовищ з території України.....	247
Додаток 8. Таблиця 2. Статистика використання дерев'яних мацев на кладовищах Зеебург та Мейдерберг в Амстердамі 1870 –1898 рр.....	250
Додаток 9. Фрагмент переліку поховань на кладовищі міста Бад Райнерц...	252
Додаток 10. Таблиця 3. Дерев'яні надгробки типу «надбудова».....	253
Додаток 11. Таблиця 4. Дерев'яні надгробки саркофагового типу.....	254
Додаток 12. Схематичне зображення трансформації антропоморфної стели.....	256
Додаток 13. Рекламна об'ява Мозеса Вердейна в газеті «Nieuw Israëlietisch Weekblad» №42 від 12 травня 1871.....	257

Вступ

Актуальність теми дослідження. Єврейська некрополістика є невід'ємною складовою культурної спадщини України. Традиційно основна увага дослідників була зосереджена на кам'яних надгробках (мацевих), які вважалися головним матеріальним свідченням поховальної культури, залишаючи поза увагою інші матеріали. Проте протягом століть на території сучасної України, особливо в багатих лісом регіонах Волині та Полісся, побутувала розвинена традиція виготовлення дерев'яних надгробків. Через недовговічність матеріалу, людський фактор та трагічні події XX століття (Голокост, радянська антирелігійна політика) цей пласт культури опинився на межі повного зникнення. На сьогодні в Україні збереглися лише поодинокі екземпляри таких пам'яток, а єдиний цілісний комплекс знаходиться у с. Народичі Житомирської області і перебуває в критичному технічному стані. Ця частина єврейської культурної спадщини потребує негайної уваги для можливості її збереження, але досі залишається малодослідженою як в Україні, так і в ширшому європейському контексті.

Дотепер у науковій літературі бракувало комплексного та системного аналізу типології, регіональної специфіки та практик використання цих об'єктів, а також дослідження звичаєвого та правового підґрунтя їх існування. Актуальність роботи зумовлена необхідністю комплексного наукового реконструювання традиції дерев'яних мацев та важливістю збереження пам'яті про це унікальне явище.

Об'єкт дослідження: дерев'яні надгробки (мацев) на єврейських цвинтарях.

Предмет дослідження: особливості традиції дерев'яних мацев на території України: типологія, регіональні відмінності, причини виникнення та практики встановлення.

Хронологічні межі дослідження охоплюють XVIII ст. – другу половину XX ст. Нижня межа зумовлена першими письмовими згадками (зокрема, реєстр Поховального братства Ковеля 1722 р.) та найдавнішими візуальними

фіксаціями (мацева 1704 р. з с. Коритниця) дерев'яних пам'ятників на українських теренах. Верхня межа окреслена другою половиною XX століття, коли фіксуються останні випадки встановлення таких надгробків (зокрема у 1960-х роках у Народичах, Гайсині тощо).

Географічні межі охоплюють історико-етнографічні регіони сучасної України (Буковина, Волинь, Полісся, Галичина, Поділля, Наддніпрянщина), де зафіксовано побутування об'єктів дослідження. Для порівняльного аналізу також залучено матеріали з єврейських цвинтарів інших країн Європи та світу.

Метою роботи є комплексне дослідження традиції встановлення дерев'яних надгробків на єврейських цвинтарях України, їх систематизація за типами та регіональними особливостями, а також з'ясування релігійно-правового та соціально-економічного підґрунтя цієї практики.

Відповідно до мети сформульовані **завдання дослідження**:

1. Сформувати джерельну базу дослідження, поєднавши письмові (рабинські тексти, книги Пам'яті, періодичні видання) та візуальні (сучасні та архівні фото, відеохроніки) матеріали.
2. Дослідити сучасний стан збереженості дерев'яних мацев.
3. Визначити датування.
4. Розробити цілісну типологію дерев'яних мацев.
5. Виявити регіональні відмінності та розглянути теорії походження та поширення форм.
6. Дослідити епіграфіку існуючих пам'яток і архівних візуальних матеріалів та провести порівняльний аналіз із кам'яними надгробками.
7. Дослідити галахічний статус і ставлення рабинів до використання деревини як матеріалу для надгробків.
8. Проаналізувати чинники, що впливали на вибір матеріалу та практики встановлення дерев'яних мацев.
9. Визначити відмінності в часових термінах встановлення дерев'яних та кам'яних мацев.

10. Ідентифікувати категорії майстрів, котрі займалися виготовленням дерев'яних надгробків.

Методологія дослідження базується на комплексному міждисциплінарному підході, який включає методи візуального аналізу, епіграфічного аналізу, порівняльно-історичний метод, а також критичний аналіз письмових першоджерел (галахічної літератури, періодичних видань, мемуаристики).

Новизна роботи полягає у першій спробі комплексного дослідження дерев'яних єврейських надгробків на теренах України; розробці оригінальної типології цих пам'яток за конструктивними ознаками; введенні до наукового обігу раніше невідомих епітафій та результатів натурних обстежень збережених об'єктів; порівнянні епіграфіки дерев'яних та кам'яних надгробків; виявленні комплексу нематеріальних чинників (запозичення з зовнішньої культури, місцеві традиції), що обумовлювали вибір дерева в якості матеріалу для мацев у певних громадах. Крім того, вперше здійснено розгляд галахічної та рабиністичної літератури щодо допустимості використання дерева для надгробків.

Основу джерельної бази складає безпрецедентний за обсягом масив візуальних джерел, що налічує більше 100 одиниць архівного фото-, відео- та графічного матеріалу з України та інших держав (Національна бібліотека Ізраїлю, Австрійська національна бібліотека, Меморіальний музей Голокосту у США, приватні колекції та ін.), а також сучасні фотоматеріали, в тому числі зібрані автором під час експедицій у 2013–2024 рр. Друга частина джерельної бази – масив письмових матеріалів зі згадками дерев'яних надгробків на єврейських кладовищах (рабиністична та гомілетична література, Книги пам'яті єврейських громад, облікові книги (пінкаси) поховальних братств, періодичні видання, его-документи).

Структура магістерської роботи. Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел і літератури та додатків. У першому розділі розглянуто історіографію та джерельну базу. Другий розділ

присвячено датуванню, типології, епіграфіці та регіональним особливостям мацев. Третій розділ аналізує практики використання, правове та звичаєве підґрунтя та обставини встановлення дерев'яних пам'ятників.

Ключові слова: мацева, некрополь, дерев'яні пам'ятники, саркофаг, надгробок-будиночок, антропоморфна стела, огель, надбудова, обеліск, типологія, епіграфіка, Галаха, юдаїзм.

Розділ 1. Історіографія та джерельна база

1.1. Історіографія

1.1.1. Початковий етап вивчення єврейських некрополів: фокус на кам'яній епіграфіці

Цікавість до дослідження кладовищ почала з'являтися в єврейських інтелектуальних колах в кінці XIX – на початку XX століть. Єврейські історики, переважна більшість з яких була прихильниками ідей Гаскали (Просвітництва), вбачали у пам'ятниках на некрополях цінне джерело для вивчення історії єврейського народу.

Першою дослідницькою працею з епіграфіки на українських теренах стала івритомовна книга Шломо Бубера «Аншей шем»¹ («Видатні особистості», букв. «Люди імені»; 1895), де в алфавітному порядку були зібрані біографічні відомості та інформація про рабинів міста Львів з 1500 по 1890 роки. В багатьох випадках Бубер також наводить епітафії, викарбувані на надгробках цих рабинів на старому єврейському цвинтарі Львова.

Згодом з'явилися інші подібні праці на івриті, як-от дослідження Пінхаса Песіса «Ір Дубна ве-рабатея»² («Місто Дубно та його рабини», 1902) та Менахема Мендла Бібера «Мазкерет ле-Гдолей Острога»³ («Пам'ять про великих [людей] Острога», 1907). В обох роботах основна частина – перелік епітафій з єврейських кладовищ, за допомогою яких автори реконструюють біографії рабинів та відомих особистостей міст Дубно та Острог.

Перші дослідження єврейських цвинтарів, зокрема на території України, не акцентували увагу на матеріалі, з якого були виконані надгробки, але всі описи стосувалися лише кам'яних мацев. Таке явище можна пояснити, зважаючи на високий статус осіб, біографії яких потрапили в роботи дослідників: в жодному випадку мова не могла йти про дешеві дерев'яні мацеви.

¹ Buber Sh. Anshei Shem [Видатні особистості]. Krakow, 1895. 281 p.

² Pesis P. Ir Dubna ve-rabbaneha [Місто Дубно та його рабини]. Krakow, 1902. 40 p.

³ Biber M. M. Mazkeret le-Gedolei Ostroha [Пам'ять про великих [людей] Острога]. Berdychiv, 1907. 366 p.

Згадок про дерев'яні надгробки немає в наукових збірках та історико-популярних виданнях, які були присвячені історії євреїв на території Російської імперії та України і висвітлювали різноманітні аспекти, що стосувалися єврейських некрополів. Серед них:

- Збірка у 3 томах «Регесты и надписи. Свод материалов для истории евреев в России 80 г. – 1800 г.».⁴ Видано «Обществом для распространения просвещения между евреями в России» та «Еврейским историко-этнографическим обществом» в Санкт-Петербурзі у 1899–1913 рр.
- Науково-історичний журнал (тримісячник) «Еврейская старина»⁵. Видавався «Еврейским историко-этнографическим обществом» в Санкт-Петербурзі у 1909–1930 рр. (Проаналізовано 10 з 13 томів).
- Збірник праць Єврейської історично-археографічної комісії, у 2 томах⁶. Видано Всеукраїнською академією наук в Києві у 1928–1929 рр.

Ця тенденція збереглася і в більшості досліджень другої половини ХХ – початку ХХІ століття. Хоча вони охоплювали широкий спектр тем, пов'язаних з кладовищами та похованнями, після Другої світової війни дерев'яних надгробків на єврейських кладовищах практично не залишилось.

Наприкінці ХХ століття з'явилися кілька детальних робіт, присвячених єврейським некрополям України. Серед них можна відзначити наступні: фотоальбом Давида Гобермана «Еврейские надгробия на Украине и в Молдове» (1993)⁷ з аналізом мистецької складової та регіональних особливостей цвинтарів; книга Юрія Ходорковського «Єврейські некрополі України» (1998)⁸, присвячена комплексному дослідженню єврейських кладовищ як важливих об'єктів історико-культурної спадщини; «Народное

⁴ Регесты и надписи. Свод материалов для истории евреев в России (80 г. – 1800 г.). С.-Петербург, 1899–1913. Т. 1–3.

⁵ Еврейская старина: научно-исторический журнал Еврейского историко-этнографического общества. С.-Петербург; Ленинград, 1909–1930. Т. 1–13.

⁶ Збірник праць Єврейської історично-археографічної комісії. Київ, 1928–1929. Кн. 1–2.

⁷ Гоберман Д. Н. Еврейские надгробия на Украине и в Молдове. Москва, 1993.

⁸ Ходорковский Ю. И. Еврейские некрополи. Украинское товарищество охорони пам'яток історії та культури України. Київ, 1998.

искусство Южной Подолии»⁹ як частина історичного путівника «Сто еврейских местечек Украины» (2000), в якій автор Борис Хаймович звертається до тематики декору мацев на єврейських кладовищах Хмельницької та Вінницької областей.

Найбільш ґрунтовним на теперішній час дослідженням з епіграфіки на єврейських некрополях України є монографія Михайла Носоновського «Еврейские эпиграфические памятники Восточной Европы» (2002)¹⁰, в якій автор аналізує мову, структуру та склад епітафій, особливості шрифтів та нанесення надписів, елементи декору надгробків.

У 2019 р. в єрусалимському щорічнику Євро-Азійського єврейського конгресу була опублікована стаття Артема Федорчука «Еврейские кладбища Украины: предварительные результаты исследований последних лет и перспективы дальнейшего изучения»¹¹, присвячена дослідженню єврейських кладовищ у Закарпатській, Івано-Франківській, Львівській, Тернопільській, Чернівецькій областях експедиціями ВААДу, в тому числі під керівництвом автора статті.

В останні роки публікувалося багато праць, присвячених дослідженню локальних єврейських цвинтарів, серед них: стаття Наталії Левкович «Художні особливості меморіальної пластики єврейських кладовищ Східної Галичини XVIII–XIX ст.» (2013)¹², стаття Андрія Ковальського «Сакральна архітектура Поділля XVII–XVIII ст. Єврейська спадщина» (2016)¹³, кандидатська дисертація Віри Назарової «Надгробки XIX – початку XX ст.

⁹ Хаймович Б. Народное искусство Южной Подолии // Сто еврейских местечек Украины : Исторический путеводитель. Вып. 2 : Подолия. СПб., 2000. С. 85–116.

¹⁰ Носоновский М. Еврейские эпиграфические памятники Восточной Европы. Бостон, 2002.

¹¹ Федорчук А. Еврейские кладбища Украины : предварительные результаты исследований последних лет и перспективы дальнейшего изучения. *Евреи Европы и Азии: состояние, наследие и перспективы. Сборник научных и публицистических статей*. Израиль: Евро-Азиатский Еврейский Конгресс, 2019. С. 170–183.

¹² Левкович Н. Художні особливості меморіальної пластики єврейських кладовищ Східної Галичини XVIII–XIX ст. *Вісник Львівської національної академії мистецтв*. 2013. Вип. 24. С. 232–244.

¹³ Ковальський А. Сакральна архітектура Поділля XVII–XVIII ст. Єврейська спадщина. *Вісник Львівської національної академії мистецтв*. 2016. Вип. 30. С. 311–319.

єврейського кладовища міста Глухова як об'єкти культурної спадщини» (2019)¹⁴, альбом Якова Сокольського та Віктора Величко «Еврейские некрополи Черниговщины» (2020)¹⁵, стаття Михайла Носоновського та Олександри Фішель «Об уничтоженном старейшем в Восточной Европе (1520 г.) ашкеназском надгробии из Острога» (2020)¹⁶, стаття Віри Назарової «Результати дослідження Глухівського єврейського кладовища вченими міжнародного науково-дослідного проекту у 2023-2024 роках» (2024)¹⁷, та інші. Серед останніх робіт у цій галузі – науково-популярне дослідження Дмитра Полуховича «Єврейський цвинтар Сатанова: кам'яні звірі та магичні обряди» (2025)¹⁸, у підготовці якого автор цієї магістерської роботи виступив одним з консультантів.

Всі зазначені вище роботи акцентуються на існуючих на момент дослідження кам'яних надгробках, і не містять згадок про побутування на кладовищах мацев з іншого матеріалу, в тому числі такого, як деревина.

1.1.2. Перші фіксації дерев'яних надгробків на території України в етнографічних та мистецтвознавчих дослідженнях

Незважаючи на загальне ігнорування теми епіграфістами, українські та польські етнографи фіксували наявність дерев'яних мацев на єврейських некрополях з кінця XIX століття. Чи не єдиним дослідником, який описав типологію, розміри та пропорції дерев'яних мацев під час експедицій на Поділля та Волинь, став український мистецтвознавець Данило Щербаківський у 1920-х роках. Втім, згадки про дерев'яні мацев у

¹⁴ Назарова В. Надгробки XIX – початку XX ст. Єврейського кладовища міста Глухова як об'єкти культурної спадщини: дис. Канд. Іст. Наук: 26.00.05 / Центр пам'яткознавства Національної академії наук України. Київ: ЦПНАНУ, 2019.

¹⁵ Сокольский Я., Величко В. Еврейские некрополи Черниговщины. Чернигов, 2020.

¹⁶ Носоновский М., Фишель А. Об уничтоженном старейшем в Восточной Европе (1520 г.) ашкеназском надгробии из Острога. *Tirosh. Jewish, Slavic & Oriental Studies*. Moscow, 2020. Vol. 20. P. 173–190.

¹⁷ Назарова В. та ін. Результати дослідження Глухівського єврейського кладовища вченими міжнародного науково-дослідного проекту у 2023-2024 роках. *Сумський історико-архівний журнал*. 2024. № 42. С. 5–16.

¹⁸ Полухович Д. Єврейський цвинтар Сатанова: кам'яні звірі та магичні обряди. Київ, 2025.

щоденнику Щербаківського дуже лаконічні, основну увагу дослідник приділяє кам'яним надгробкам.

Також під його керівництвом 5 червня 1924 р. слухачами Київського археологічного інституту М. Вязьмітіною та М.Новицькою проводилось дослідження єврейського кладовища в Борисполі (Київська обл.). Під час роботи було виокремлено чотири типи надгробків; мацеві одного типу були виключно дерев'яні, а ще один тип містив комбіновані та дерев'яні екземпляри.

Дослідження єврейських надгробків Д.Щербаківський планував розмістити в першому томі «Записок Всеукраїнського археологічного комітету» (вийшов у 1931 р.), проте цього не відбулося¹⁹. Єдина його робота з побіжною згадкою про існування дерев'яних мацев – стаття «Пам'ятки мистецтва на Правобережжі»²⁰, яка була опублікована у «Короткому звідомленні Всеукраїнського археологічного комітету за 1926 рік».

Лише згодом напрацювання Данила Щербаківського, що зберігаються у Науковому архіві Інституту археології НАН України, були введені до наукового обігу. Зокрема, у монографії Ірини Ходак «Людський заробіток. Данило Щербаківський: силвета українського мистецтвознавця» (2020) є окремий розділ²¹, присвячений єврейському мистецтву, де містяться відомості про дерев'яні надгробки. Крім того, у 14-му випуску збірника наукових праць «Сіверщина в історії України» (2021) опубліковано статтю Ірини Ходак «Єврейське кладовище в Борисполі (за експедиційними матеріалами Марії Вязьмітіної та Марії Новицької 1924 року)»²², у якій подано опис мацев, зокрема й дерев'яних зразків.

¹⁹ Ходак І. Людський заробіток. Данило Щербаківський: силвета українського мистецтвознавця. Харків; Київ, 2020. С. 495-497.

²⁰ Щербаківський Д. Пам'ятки мистецтва на Правобережжі. *Коротке звідомлення Всеукраїнського археологічного комітету за 1926 рік*. Київ, 1927. С. 206.

²¹ Ходак І. Людський заробіток. Данило Щербаківський: силвета українського мистецтвознавця. Харків; Київ, 2020. С. 483-500.

²² Ходак І. Єврейське кладовище в Борисполі (за експедиційними матеріалами Марії Вязьмітіної та Марії Новицької 1924 року). *Сіверщина в історії України: зб. наук. пр.* Ніжин, 2021. Вип. 14. С. 75–78.

В роботі Маєра Балабана «Zabytki historyczne Żydów w Polsce» («Історичні пам'ятки євреїв в Польщі», 1929) окремий розділ присвячено кладовищам. М.Балабан описує історіографію єврейських цвинтарів Європи, датування цвинтарів на території Польщі, розташування, форму та декор надгробків, найбільш визначні кладовища. Побіжно згадуються і дерев'яні надгробки, які, згідно твердженню дослідника, встановлювались в регіонах з дефіцитом каменю та на похованнях бідняків²³.

В 1930 році етнограф Ян Фальковський з кафедри етнології Університету Яна Казимира у Львові проводив дослідження цвинтарів Волинського Полісся, в тому числі і єврейських. У статті «Нотатки етнографічні з Полісся. Кладовища» (1933)²⁴ Фальковський зазначає, що на відвіданих ним єврейських некрополях існували дерев'яні надгробки у вигляді будиночку. В статті згадані цвинтарі у наступних населених пунктах: Осницьк, Томашгород, Сарни, Володимирець (всі – Рівненська обл.), Мацеїв (зараз – Лукив, Волинська обл.), Давид-Городок (Білорусь).

В 1958 р. в Буенос-Айресі (Аргентина) вийшла друком їдишемовна книга «Єврейська етнографія та фольклор» – спогади учасника експедиції Ан-ського 1913 року Абрагама Рехтмана, який на момент роботи експедиції був слухачем Курсів сходознавства у Санкт-Петербурзі. В 2021 книга перекладена англійською під назвою «Втрачений світ російських євреїв. Етнографія та фольклор у смузі осілості» та видана в Блумінгтоні (США). У спогадах Рехтман описує поховання відомих осіб у різних населених пунктах, де працювала експедиція. Загальні описи кладовищ згадуються побіжно, без акцентування на матеріалі надгробків. На сторінках, присвячених Меджибожу, описується дерев'яна конструкція з дахом над похованням засновника хасидизму рабі Ісроеля Баал Шем Това (БЕШТа)²⁵.

²³ Bałaban M. Zabytki historyczne Żydów w Polsce. Warszawa, 1929. S. 121.

²⁴ Falkowski J. Notatki etnograficzne z Polesia. Cmentarze. *Wiadomości Ludoznawcze*. 1933. Rok II. Zeszyt 1–2. S. 21–29.

²⁵ Rechtman A. The Lost World of Russia's Jews: Ethnography and Folklore in the Pale of Settlement / trans. N. Deutsch, N. Barrera. Bloomington, 2021. P. 114-115.

1.1.3. Вивчення дерев'яних мацев у європейському контексті

За межами України згадки про дерев'яні надгробки зустрічалися частіше, що дозволяє відтворити ширший контекст їхнього використання:

- **Документальні свідчення.**

Одна з перших згадок про використання дерев'яних надгробків у XVIII сторіччі на Галичині стосується польського міста Перемишль. У 1743 році єпископ Перемишлю (згодом – єпископ Львова) Вацлав Сераковський видав декрет, яким були обмежені права євреїв міста. Декрет цитує професор Варшавського університету д-р Моше Шор у монографії «Євреї в Перемишлі», виданої у Львові в 1903 році; в одному з пунктів зазначено: «...Сторожа християнина латинської або грецької, руської релігії в будинку для охорони цвинтаря....що пильнує, доглядає, аби парканів навколо окописька не розбирали і надгробків кам'яних та дерев'яних хто не валив..., аби більше не тримали...під карою 500 гривень на всю синагогу».²⁶

- **Міжвоєнний період.**

Інформація про дерев'яні надгробки присутня в дослідженні колишнього військового рабина IX армії Німеччини Артура Леві. У 1915–1916 роках Леві приймав участь у бойових діях проти російської армії на території Східної Польщі, Литви та Західної Білорусі, де він задокументував сотні єврейських надгробків на різних цвинтарях. У 1923 році він видав монографію «Jüdische Grabmalkunst in Osteuropa» («Єврейське надгробне мистецтво Східної Європи»)²⁷, у якій, серед інших, представлені фотографії та описи дерев'яних мацев та мацев з дерев'яними елементами з с. Городище (Білорусь), с. Свята Воля (Білорусь), м. Вільнюс (Литва).

У 1935 році в Вільно (зараз - Вільнюс, Литва) вийшла друком івритомовна книга Ісроеля Клаузнера «Korot bet ha-almin ha-yashan be-Vilna» («Історія старого єврейського кладовища у Вільні»). Книга містить детальний опис поховань, особливу увагу приділяючи похованням відомих рабинів. На

²⁶ Schorr M. Żydzi w Przemyślu do końca XVIII wieku. Opracowanie i wydawnictwo materiału archiwalnego. Lwów, 1903. S. 215–216.

²⁷ Levy A. Jüdische Grabmalkunst in Osteuropa : eine Sammlung. Berlin, 1923.

с. 52 розміщена фотографія дерев'яного надгробка рабина Єгошуа Гешеля, сина Шауля, фотограф – А.Цинович.²⁸

В розділі «Stary cmentarz żydowski w Łodzi w świetle cyfr» («Старий єврейський цвинтар у Лодзі у світлі цифр», який є частиною колективної монографії «Stary cmentarz żydowski w Łodzi» (1938), історик зі Львова Філіп Фрідман зазначав: «...згідно з місцевою усною традицією, на кладовищі колись була певна кількість дерев'яних надгробків, які повністю знищив плин часу».²⁹

● Дослідження другої половини ХХ століття.

Досліджуючи єврейський цвинтар в м. Бяла (Польща, іст. регіон Верхня Силезія), професор Вроцлавського університету д-р Єжи Ворончак виявив, що деякі дерев'яні мацеви були згодом замінені на кам'яні, на яких містилися відповідні позначки: «מַצֵּבָה שְׁנִיית» («Друга мацева») та розлогий надпис про заміну³⁰. Стаття Є.Ворончака «Cmentarz żydowski w Białej» («Єврейське кладовище в Бялі» була опублікована в збірнику «Opolski informator konserwatorski» в 1985 р.

В статті Моніки Краєвської «Cmentarze żydowskie w Polsce: nagrobki i epitafia» («Єврейські кладовища в Польщі: надгробки та епітафії»), опублікованої в науковому журналі «Polska Sztuka Ludowa» (1989) описується зміст, структура та художнє оформлення традиційних єврейських надгробків. Також згадуються дерев'яні надгробки:

«Окрім кам'яних, ставили також дерев'яні мацеви – і знову важко сказати, наскільки вони були поширені,... Відомо, що на варшавському цвинтарі ще на початку ХХ століття стояли надгробки з дуба... Дерев'яні надгробки охоплювали всю палітру форм...»³¹

²⁸ Klausner I. Korot bet ha-almin ha-yashan be-Vilna [Історія старого цвинтаря у Вільно] = קורות בית העלמין הישן בוילנה. Vilna, 1935. P. 52.

²⁹ Friedman F. Stary cmentarz żydowski w Łodzi w świetle cyfr // Stary Cmentarz Żydowski w Łodzi: studium monograficzne. Łódź, 1938. S. 160.

³⁰ Woronczak J. Cmentarz żydowski w Białej. *Opolski informator konserwatorski*. Opole, 1985. S. 208.

³¹ Krajewska M. Cmentarze żydowskie w Polsce: nagrobki i epitafia. *Polska Sztuka Ludowa*. 1989. R. 43, z. 1–2. S. 30.

Особливе місце в дослідженні дерев'яної надгробної архітектури посідає стаття професора юдаїки Вроцлавського університету Марціна Водзінського «*Macewy drewniane z Miejsca*» («Дерев'яні мацеві з Мейсця»), опублікована в збірнику «*Cmentarze żydowskie*» під редакцією Є.Ворончака в 1995 р. Це перше наукове дослідження, присвячене безпосередньо єврейським дерев'яним надгробкам. В статті М.Водзінський описує 4 дерев'яні мацеві з кладовища м. Мейсце, Польща, що до Другої світової війни знаходились в Єврейському музеї м. Вроцлав. Під час Другої світової ці надгробки було втрачено, але існують фотографії, які сьогодні зберігаються в архіві Бернхарда Бріллінга у Єврейському музеї Франкфурта-на-Майні.³²

Автор фокусується на порівняльному аналізі дерев'яних та кам'яних надгробків XVIII – першої третини XIX ст. Ключовим висновком дослідження є твердження про повну розмірну та епіграфічну ідентичність дерев'яних мацев кам'яним аналогам. Попри відсутність зовнішнього декору та орнаментики (що пояснюється бідністю замовників), якість шрифту, структура інскрипції, типові формули та аббревіатури відповідали стандартам тогочасної сілезької епіграфіки.

Також М.Водзінський зазначає, що в архіві Бріллінга є згадки про ще 3 дерев'яні надгробки, які знаходились в музеї Вроцлава, але їхніх фотографій немає. В цьому ж архіві є каталог мацев з цвинтаря у Мейсце, складений під керівництвом Бріллінга у період між двома світовими війнами. В каталозі значиться, що серед надгробків був присутній один дерев'яний, останній з багатьох, що існували на цьому цвинтарі раніше.

1.1.4. Сучасний етап вивчення дерев'яних пам'яток на єврейських некрополях

З початку XXI ст. тема дерев'яних надгробків починає частіше з'являтися в роботах дослідників, в першу чергу, польських. Так, у 2009 р. вийшла друком монографія Томаша Вишневського «*Nieistniejące Mniejsze Cmentarze Żydowskie. Rekonstrukcja Atlantydy*» («Неіснуючі єврейські

³² Wodziński M. *Macewy drewniane z Miejsca. Cmentarze żydowskie*. Wrocław, 1995. S. 39–45.

кладовища. Реконструкція Атлантиди»). В книзі описуються зруйновані єврейські кладовища Польщі, Білорусі, Литви, Латвії та України, на основі архівних фотографій.

Дерев'яним надгробкам присвячено окремий розділ книги.³³ Автор описує загальну практику використання дерев'яних мацев у невеликих містечках, особливо в регіонах, де дерево було поширеним будівельним матеріалом, та акцентує увагу на тому, що попри колишню присутність тисяч таких пам'яток, до нашого часу на території Польщі не зберігся жоден оригінал. Географічно дослідження охоплює широкі терени: від Сілезії (Мейсце, Бяла, Особлога) до східних окраїн Другої Речі Посполитої (Волинь, Полісся, Литва). Опис проілюстрований кількома оригінальними фотографіями часів Першої світової війни з власної колекції автора, зокрема, з кладовищ волинських населених пунктів: Володимир, Любомль, Кисилін, Озютичі, Локачі.

Т.Вишневецький розвиває тезу попередників про те, що дерев'яні мацеви були долею найбідніших верств населення або встановлювалися в регіонах, бідних на камінь. Однак він додає важливий культурологічний аспект: для євреїв Полісся, які звикли до життя в дерев'яних будинках і молилися в дерев'яних синагогах, такий надгробок був органічною та «своєю» частиною багатовікової традиції, а не лише вимушеною ознакою бідності. Дослідник відзначає цікаву деталь: оскільки надгробки були високими, після згнивання нижньої частини її просто відрізали, а мацеву вкопували глибше (ідентично до традиції догляду за християнськими дерев'яними хрестами). Крім того, він звертає увагу на тимчасовий характер дерев'яних пам'ятників, які могли встановлюватися на перший рік після смерті до виготовлення кам'яної мацеви.

В матеріалах наукової конференції «Jewish Cemeteries and Burial Culture in Europe» (Берлін, 2011), присвяченої історії, трансформації та проблемам

³³ Wiśniewski T. Nieistniejące mniejsze cmentarze żydowskie: rekonstrukcja Atlantydy = The lost world of small-town Jewish cemeteries: reconstructing Atlantis. Wyd. 1. Białystok, 2009. S. 138–142.

збереження єврейських кладовищ Європи, про дерев'яні надгробки згадується у двох статтях. У ввідній статті «The heritage of Jewish Cemeteries in Europe» Йоахім Якобс припускає, що відсутність збережених єврейських кладовищ періоду VIII – початку XI століття може бути пов'язана з тим, що надгробки того часу виготовляли з дерева, яке швидко руйнується.³⁴

Про це ж пише Іва Стейнова в статті «Jewish Cemeteries and Burial heritage in the Czech Republic»:

«Багато єврейських надгробків у минулому виготовлялися з дерева. Однак вони збереглися лише дуже рідко і сьогодні зазвичай знаходяться в музеях...»³⁵

В 2014 р. опублікована монографія Барта Валлета «Zeeburg: Geschiedenis van een joodse begraafplaats 1714-2014» («Зеебург: історія єврейського цвинтаря 1714–2014»)³⁶. Праця охоплює період від заснування одного з найбільших єврейських цвинтарів у Західній Європі у 1714 році до його закриття для масових поховань у 1914 році. Зеебург був місцем поховання бідних верств єврейського ашкеназького населення Амстердама; переважна більшість мацев на ньому була виготовлена з деревини, про що автор неодноразово згадує.

Про знищення дерев'яних мацев на некрополях Вільнюса (Литва), Зволєня (Польща) та Якутська (Сибір) згадують у краєзнавчих розвідках та наукових публікаціях дослідники зі Східної Європи Вітаутас Йогела («The Old Jewish Cemetery in the Nineteenth and Twentieth Centuries», 2015)³⁷, Лукаш Бабула («Zwoleńskie lapidarium. Zarys historii zwoleńskiego cmentarza

³⁴ Jacobs J. The heritage of Jewish Cemeteries in Europe. *Jüdische Friedhöfe und Bestattungskultur in Europa*. Berlin, 2011. P. 15.

³⁵ Steinová I. Jewish Cemeteries and Burial heritage in the Czech Republic. *Jüdische Friedhöfe und Bestattungskultur in Europa*. Berlin, 2011. P. 136.

³⁶ Wallet B. Zeeburg: Geschiedenis van een joodse begraafplaats 1714-2014. Hilversum, 2014. Google Books. URL:

<https://books.google.nl/books?hl=ru&id=AfrEBgAAQBAJ&q=houten+#v=snippet&q=houten&f=false> (дата звернення: 20.11.2025).

³⁷ Jogėla V. The Old Jewish Cemetery in the Nineteenth and Twentieth Centuries. *Lituanus: The Lithuanian Quarterly*. 2015. Vol. 61. № 4. P. 81–82.

żydowskiego XVI – XX wiek», 2018)³⁸, Олена Берман («Yakutsk Jewish Cemetery as a Historical Source on the Functioning of the Yakutsk Jewish Community in the 19th–21st Centuries», 2025).³⁹

На сьогодні найбільш ґрунтовним дослідженням тематики у Східній Європі є стаття Кшиштофа Белявського «Drewniane nagrobki na cmentarzach żydowskich i grobach ofiar Zagłady w Polsce» («Дерев'яні надгробки на єврейських цвинтарях і на могилах жертв Шоа в Польщі», 2025).⁴⁰

Автор здійснює детальний аналіз історичного контексту та джерельної бази дерев'яних мацев на теренах Польщі, акцентує увагу на причині вибору матеріалу як дешевого аналога кам'яним мацевам, фіксує регіональну поширеність та загальну типологію. В статті побіжно згадуються дерев'яні надгробки в інших країнах, зокрема в Україні.

К. Белявський концептуально розширює поле дослідження, вводячи у науковий дискурс дерев'яні маркери на могилах жертв Голокосту. Аналізуючи сучасні практики, дослідник наводить приклади реконструкції мацев на військових цвинтарях та встановлення дерев'яних пам'ятників на місцях масових поховань. Цей феномен він розглядає як поступове повернення до традиції, що корелює із сучасною екологічною етикою та стратегіями збереження локальної пам'яті.

На порталі Wirtualny Sztetl (Muzeum Historii Żydów Polskich POLIN) опублікована ще одна стаття Кшиштофа Белявського «Drewniane macewy z Lenina» («Дерев'яні мацеви з Леніна»)⁴¹, присвячена дослідженню унікального єврейського кладовища в Білорусі. К.Белявський детально

³⁸ Babula Ł., Madejska K. Zwoleńskie lapidarium. Zarys historii zwoleńskiego cmentarza żydowskiego XVI – XX wiek. *Radomskie Studia Humanistyczne*. 2018. Tom V. S. 215–242. Цит. за: Zwoleńskie lapidarium. Muzeum Regionalne w Zwoleń. URL:

<https://muzeum.zwolen.pl/artykul/zwolenskie-lapidarium/> (дата звернення: 29.07.2025).

³⁹ Berman E. Yakutsk Jewish Cemetery as a Historical Source on the Functioning of the Yakutsk Jewish Community in the 19th–21st Centuries. *History of Everyday Life*. 2025. Vol. 3(35). P. 168.

⁴⁰ Bielawski K. Drewniane nagrobki na cmentarzach żydowskich i grobach ofiar Zagłady w Polsce. *Kwartalnik Historii Żydów*. 2025. No. 01 (293). P. 137–160.

⁴¹ Bielawski K. Drewniane macewy z Lenina. URL:

<https://sztetl.org.pl/pl/miejscowosci/l/1428-lenin/104-teksty-i-materialy/138391-drewniane-macewy-z-lenina> (дата звернення: 27.07.2025).

описує форму, розміри, декор надгробків, аналізує стиль епітафій та зображену на мацевих символіку.

Цікаво, що тема дерев'яних мацев піднімалася і за межами Європи. В 2011 р. в журналі «*Revista de Arqueología Histórica Argentina y Latinoamericana*» («Журнал історичної археології Аргентини та Латинської Америки») була опублікована стаття «*Cambio y continuidad en la materialidad funeraria del cementerio judío Algarrobos, Colonia Mauricio*» («Зміни та спадкоємність у поховальній матеріальності єврейського цвинтаря Альгарробос, колонія Маурісіо»), яка висвітлювала дослідження кладовища в колишній єврейській сільськогосподарській колонії в Аргентині. Під час роботи на цвинтарі науковці виявили 11 дерев'яних мацев різного ступеня збереженості.⁴² В 2017 р. 2 дерев'яні мацев з цього цвинтаря були досліджені лабораторією міждисциплінарної підготовки для технологічних досліджень у місті Ла-Плата, Аргентина. Наукова стаття «*Conservation of a Wooden Tomb-Marker from the Jewish Cemetery of Algarrobos in Argentina*»⁴³ з результатами дослідження опублікована д-ром Паулою Альфієрі в 2018 р. в журналі «*Heritage*», який видається MDPI (Multidisciplinary Digital Publishing Institute), Швейцарія.

В Україні ж єдиною сучасною роботою, що безпосередньо стосується дерев'яних мацев, є стаття історика та краєзнавця Володимира Руденка «Новое о надгробных еврейских памятниках Чернигова»⁴⁴, опублікована у збірці матеріалів Міжнародного наукового семінару «Євреї Лівобережної України. Історія та культура» (2006). Автор описує унікальну знахідку 2004 року – фрагмент дубового надгробка 1890 року, який тривалий час

⁴² Leoni J. B., Acedo T., Tamburini D., Scarafia G. Cambio y continuidad en la materialidad funeraria del cementerio judío Algarrobos, Colonia Mauricio (Carlos Casares, Provincia de Buenos Aires). *Revista de Arqueología Histórica Argentina y Latinoamericana*. 2011. № 5. P. 47.

⁴³ Alfieri P. V., Lofeudo R., Canosa G., Iloro F., Traversa L. P. Conservation of a Wooden Tomb-Marker from the Jewish Cemetery of Algarrobos in Argentina. *Heritage*. 2018. Vol. 1, № 1. P. 47–56. DOI: 10.3390/heritage1010005.

⁴⁴ Руденок В. Новое о надгробных еврейских памятниках Чернигова. *Евреи Левобережной Украины. История и культура: Материалы III-го Международного научного семинара*. Чернигов, 2006. С. 91–93.

використовувався у побуті як сидіння лавки. Публікація вводить у науковий обіг текст епітафії та визначає цінність артефакту як найдавнішого дерев'яного надгробка, що зберігся в Україні до нашого часу.

Таким чином, можна констатувати, що тема дерев'яних єврейських надгробків залишається майже не дослідженою як в Україні, так і в ширшому європейському контексті. Тільки у Польщі вона стала предметом досліджень; значний внесок у її розкриття зробили Марцін Водзінський, Томаш Вишневський і Кшиштоф Беявський, чиї праці охоплюють широке коло аспектів, пов'язаних із практиками влаштування дерев'яних мацев, і створюють джерельну базу для подальших розвідок.

Разом із тим, оскільки комплексне вивчення типології та регіональної специфіки дерев'яних надгробків не було головною метою цих досліджень, окремі питання залишилися поза їхньою увагою. Зокрема, внутрішня варіативність форм і типів мацев лише намічена в загальних рисах; вплив локального культурного ландшафту та взаємовплив всередині єврейської традиції на архітекtonіку мацев потребує додаткової артикуляції. Крім того, наявні дослідження здебільшого пояснюють вибір дерева як матеріалу через призму економічних та природних чинників, залишаючи простір для вивчення інших культурно-історичних та релігійних факторів.

Поза увагою дослідників залишався і такий аспект, як ставлення єврейських релігійних авторитетів до припустимості використання дерева в якості матеріалу для надгробків. Дотепер у науковій літературі бракує системного аналізу обговорення цього питання в працях галахічних авторитетів різних епох, що не дозволяє повною мірою реконструювати правове та обрядове підґрунтя існування традиції дерев'яних мацев.

Пропоноване дослідження ставить за мету заповнити ці прогалини. Спираючись на широку джерельну базу – візуальний матеріал із більш ніж десяти країн, а також галахічні та специфічні іврито- та їдишомовні джерела, ми спробуємо запропонувати комплексне реконструювання традиції дерев'яних надгробків.

1.2. Джерельна база

Джерельна база дослідження охоплює комплекс письмових та візуальних матеріалів, які доцільно класифікувати за такими категоріями:

1.2.1. Письмові джерела

А. Галахічна та гомілітична література.

Нормативно-правові та релігійно-філософські тексти, що формують канонічний контекст єврейської поховальної традиції містять, в тому числі, і згадки про дерев'яні надгробки. Вони зустрічаються в роботах кількох видатних рабинів, авторитетів з єврейського закону (Галахи). Особливе значення має праця львівського рабина Єгошуа Фалька бен Олександра га-Когена «Пріша» (1635) – коментар на базовий кодекс законів «Арбаа Турім»; вона містить першу зі знайдених в рамках дослідження згадок про використання дерев'яних мацев в галахічній літературі. Ця тема піднімалась в корпусі респонсів (зокрема, праці авторитетів XIX ст. Іцхака Бамбергера та Хаїма Тойбеша), де розглядалися практичні питання щодо допустимості використання дерева для виготовлення мацев. Також для аналізу залучено сучасні збірки правових норм, що стосуються поховання («Гешер га-Хаїм» (1947), «Сефер Атра Кадіша» (2009)) та збірку проповідей головного рабина Антверпена та Тель-Авіва Моше Аміеля (1936).

Б. Книги Пам'яті (Сефер Ізкор).

Книги пам'яті єврейських громад, або Сефер Ізкор, – меморіальні збірки, створені вихідцями або нащадками вихідців з тих чи інших населених пунктів, в яких до Шоа існували великі єврейські громади. Книги Ізкор публікувалися з 1943 року, здебільшого, в Ізраїлі; за оцінками різних дослідників, їхня кількість може перевищувати 1500.⁴⁵ Основні мови – іврит та їдиш.

⁴⁵ Becker L. Yizkor Books, Yiddish, and Israel: Yizkor Book Authors, Languages, and Publication Patterns, 1943–2008. *Nordisk judaistik/Scandinavian Jewish Studies*. 2024. Vol. 35, No. 2. P. 40. DOI: 10.30752/nj.145361.

Дослідження серед 613 книг Ізкор, проведене у 2024 р. Ліором Беккером, показало, що територія України представлена 140 громадами, що є другим показником після Польщі (22,83%).⁴⁶

На предмет наявності згадок про дерев'яні надгробки на єврейських кладовищах в рамках даного дослідження було проаналізовано 118 книг Ізкор, присвячених єврейським громадам з території України та доступних в електронній версії у Публічній бібліотеці Нью-Йорка, США. Такі згадки виявлені в 6 книгах: Березне (Рівненська обл.), Великі Мости (Львівська обл.), Володимир (Волинська обл.), Висоцьк (Рівненська обл.), Ковель (Волинська обл.), Сокаль (Львівська обл.).

В книзі пам'яті громади Ковеля міститься цитата з пінкасу (громадської облікової книги) поховального братства 1722 року, де вперше фіксується існування дерев'яних мацев на території сучасної України.

В. Документація єврейських громад

У структурі кожної єврейської громади функціонувала спеціалізована інституція – «Хевра Кадіша» (Поховальне братство), відповідальна за проведення поховань та дотримання відповідних ритуалів. Діяльність братств фіксувалася у внутрішніх книгах протоколів (пінкаси), записи в яких подекуди містять відомості щодо матеріалів та конструктивних особливостей встановлених надгробків. Одним з найцікавіших документів є протокол поховального братства Берліна за 1727 рік (зберігається в фонді Моріца Штерна, Національна бібліотека Ізраїлю). Цей документ фіксує практику встановлення дерев'яних мацев на могилах неодружених чоловіків, що свідчить про використання дерева як маркера соціального (сімейного) статусу в XVIII ст.

До цієї групи джерел залучено також опубліковані документи єврейських громад, зокрема:

⁴⁶ Becker L. Yizkor Books, Yiddish, and Israel: Yizkor Book Authors, Languages, and Publication Patterns, 1943–2008. *Nordisk judaistik/Scandinavian Jewish Studies*. 2024. Vol. 35, No. 2. P. 40. DOI: 10.30752/nj.145361.

- Протокол Поховального братства Ковеля за 1722 рік (опубліковано в Книзі пам'яті громади Ковеля, 1957);
- Перелік поховань на кладовищі міста Бад Райнерц (зараз – Душники-Здруй, Польща), складений в 1894 році діловодом Поховального братства Праги Александром Ірменбахом (зберігається в Державному архіві Вроцлава, відділення в Кам'єнці-Зомбковицькій);
- Статут Поховального братства «Schomere Mitswoth Menschem Abelim» в Амстердамі (опубліковано в офіційному урядовому виданні Нідерландів «Nederlandsche Staats-Courant», 1875).

Г. Періодичні видання та статистичні звіти

Єврейська преса XIX – початку XX ст. слугує унікальним джерелом кількісних даних та описів повсякденних практик.

- «Nieuw Israëlietisch Weekblad» (Амстердам): щорічні статистичні зведення тижневика за 1870–1898 рр. дозволяють простежити динаміку використання дерев'яних надгробків порівняно з кам'яними в ашкеназській громаді столиці Нідерландів, а також містять рекламні оголошення тогочасних постачальників дерев'яних мацев.
- «Izraelita» (Варшава): статті польсько-єврейського щотижневика (зокрема Генріка Льова, 1899 р.) дають етнографічне підтвердження використання дерева для виробництва надгробків серед незаможних верств єврейського населення Польщі.
- Німецько-єврейські періодичні видання першої чверті XX століття «Mitteilungen der Gesellschaft für Jüdische Volkskunde» та «Bayerische Israelitische Gemeindezeitung» містять ретроспективні розвідки про знищення дерев'яних пам'ятників на єврейських кладовищах у Чехії та Баварії під час пожеж та військових конфліктів XIX ст.

Д. Енциклопедичні та довідкові видання

- Перший опис форм єврейських надгробків на території сучасної України міститься в історико-статистичному описі краєзнавця

Лаврентія Похилевича «Город Чернобыль (Киевской губернии), описанный отставным военным Л. П.», яка вийшла друком у 1884 році.

- «Еврейская энциклопедия Брокгауза и Ефрона» (1906–1913) містить статтю про село Глинне на Волині, в якій станом на 1910 рік зафіксовано існування «старовинного кладовища з дерев'яними пам'ятниками», що є важливим підтвердженням волинської традиції дерев'яних мацев.
- У 1926 р. бургомістр міста Флатов (Німеччина; зараз – м. Злотув, Польща) видав довідник «Флатов: книга для дому і школи», де описав також єврейське кладовище і присутні на ньому дерев'яні мацеви.

Е. Его-документи

Особисті свідчення очевидців надають підтвердження існування традиції і, крім простої фіксації, можуть містити цінні деталі.

- Фронтові щоденники: запис польського офіцера А. Красіцького від 14 березня 1916 р. містить унікальний опис волинських мацев у с. Троянівка, характеризуючи їх як «оригінальні, дуже вузькі й високі». Це свідчення є важливим для комплексного морфологічного аналізу волинської мацеви-стели.
- Мемуаристика періоду Голокосту: спогади Гути Шиновлоги-Трокенгайм (2002) про події у польському місті Хенцини та стаття у збірнику «Еле азкара» (1956) про поховання рабина Аврагама Дубера Кагани Шапіро в Каунаському гетто документують використання дерева у кризові періоди єврейської історії, коли камінь був недоступний або заборонений, та знищення дерев'яних надгробків місцевим населенням.
- Мартирологічні записи часів Громадянської війни: праця Елієзера Розенталя «Мегілат га-тевах» («Сувій різанини»), що створювалась у 1927-1931 рр. і документувала єврейські погроми періоду 1918–1921 років на основі спогадів очевидців. фіксує факт встановлення дерев'яного пам'ятника на могилі єврейського солдата в Яготині (1919);

це ілюструє меморіальну практику в умовах військового хаосу. Крім того, свідчення із «Сувою різанини» дозволяють реконструювати історичний контекст, необхідний для аналізу збережених візуальних матеріалів того періоду (зокрема з Черкас, Дубової, Чорнобиля та Іванкова).

Книги Пам'яті (Сефер Ізкор) за своєю природою також є еґо-документами, але вони виділені в окрему категорію через специфіку їхнього колективного створення.

1.2.2. Візуальні матеріали для дослідження

Дослідження опирається на фото-, відео- та графічний матеріал з різних історичних регіонів України (Буковина, Волинь, Галичина, Полісся, Поділля, Сіверщина, Наддніпрянщина), створений у період з 1912 по 2025 роки. Значний масив фотодокументів був створений німецькими та австро-угорськими військовими на теренах Волині й Галичини в роки Першої світової війни, проте точна локалізація частини таких знімків часто залишається гіпотетичною через відсутність автентичних підписів або їхнє пізніше нанесення. У межах дослідження за основу взято топоніміку, зафіксовану в описах архівних і бібліотечних фондів, а також відомості, надані приватними колекціонерами та власниками родинних архівів. Водночас у випадках суперечливої атрибуції назви населених пунктів було уточнено шляхом порівняльного аналізу візуальних матеріалів.

Аналогічна проблема з атрибуцією характерна і для матеріалів експедицій Ш. Ан-ського (1912–1914 рр.), де ідентифікація зафіксованих некрополів ґрунтується переважно на орієнтовних висновках сучасних дослідників.

Для порівняння та створення цілісного уявлення щодо використання дерев'яних надгробних пам'ятників також проаналізовано візуальні матеріали з інших країн Європи – Польщі, Литви, Латвії, Білорусі, Румунії, Угорщини, Словаччини, Німеччини, Нідерландів, Франції, Чехії, Бельгії, Італії, Великої Британії, Швейцарії, Росії, а також зі США, Канади та Аргентини. Проблема

локалізації залишається актуальною і для цього масиву світлин. Зокрема, фотографії дерев'яних мацев, які в архіві Інституту мистецтв Польської академії наук атрибутовані як місто Злочів (Złoczew) у центральній Польщі, можуть належати до українського Золочева. Ситуацію ускладнює наявність письмових згадок про подібні за описом дерев'яні надгробки у місті Злотув (Złotów) на північному заході Польщі,

Проаналізовано 190 одиниць фото-, відео- та графічного матеріалу: з України – 63 одиниці (фотографій – 60; відеохронік – 2; малюнків – 1); з інших країн – 127 одиниць (фотографій – 123; відеохронік – 3; гравюра – 1).

Джерела візуальних матеріалів:

- Австрійська національна бібліотека (колекція Kriegssammlung - Fotos 1914 – 1918);
- Національна бібліотека Ізраїлю (Theodor Harburger Private Collection);
- Національний меморіал Катастрофи і Героїзму «Яд Вашем» (The Online Photo Archive);
- Державний архів Баварії (Richard Benno Adam Collection);
- Меморіальний музей Голокосту в США (Collection 2005.76);
- Інститут мистецтв Академії наук Польщі (Min.W.R.i O.P. Centralne Biuro Inwentaryzacji Zabytków Sztuki);
- Центр єврейського мистецтва при Єврейському університеті, Єрусалим (Gross Family Collection та ін.);
- Книги Пам'яті єврейських громад (Великі Мости, Горохів, Володимир);
- Фотоархів Дослідницького інституту їдишу YIVO;
- Фотоархів експедиції Ан-ського (1913-1914);
- Регіональні музеї та веб-сайти єврейських громад;
- Приватні колекції;
- Приватні родинні альбоми та фотоархіви;
- Дослідницька література.

Також у дослідженні використані сучасні фотоматеріали, в т.ч. зібрані автором впродовж експедицій у 2013 – 2022 роках.

Окрім фотоматеріалів та відеохронік, побутування дерев'яних надгробків зафіксовано й іншими засобами образотворчого мистецтва. Зокрема, у 1882 році варшавський часопис «Tygodnik Powszechny» оприлюднив гравюру Олександра Геримського «На кладовищі старозаконних», де на панорамі єврейського некрополя Варшави поряд із кам'яними стелами відтворено численні дерев'яні мацеви.

Іншим важливим візуальним джерелом є серія поштівок «Волинь», видана у Відні після закінчення Першої світової війни на основі ілюстрацій чеського художника Еміля Вайса. Його замальовка ковельського цвинтаря 1918 року слугує додатковим документальним свідченням масового побутування дерев'яних надгробків на Волині.

Розділ 2. Сучасний стан пам'яток, типологія, регіональні відмінності

2.1. Матеріал для виробництва надгробних пам'ятників

Перед безпосереднім аналізом дерев'яних надгробків доцільно подати короткий огляд традиційних матеріалів, що використовувалися для виготовлення мацев у країнах Європи та безпосередньо на теренах України.

При виробництві надгробних пам'ятників (мацев) євреї Європи в переважній більшості випадків надавали перевагу такому матеріалу, як камінь. На території сучасної України це був переважно вапняк або пісковик, які легко піддаються обробці; з кінця XIX сторіччя почав використовуватися граніт.⁴⁷⁴⁸

З кінця XIX сторіччя для виготовлення надгробків застосовується мармур та керамічна цегла. В деяких випадках з метою зменшення вартості пам'ятника використовувалась комбінація різних матеріалів, наприклад, мармурова плита з епітафією вмонтовувалась в цегляний об'єм (додаток 1, мал. 1). В кінці XIX – на початку XX ст. на цвинтарі Чуфут Кале в Криму зафіксовано виготовлення надгробків з більш коштовного каменю – лабрадориту, габро, діориту.⁴⁹

З другої половини XX сторіччя почав масово застосовуватися бетон, що призвело до здешевлення робіт, пов'язаних з виготовленням та монтажем.

⁴⁷ Носоновский М. Еврейские эпиграфические памятники Восточной Европы. Бостон, 2002. С. 21.

⁴⁸ Осборн М. Дані: фізичні властивості каменю. URL: <https://jewishheritageguide.net/uk/resources/tech/data-stone-properties> (дата звернення: 17.12.2025).

⁴⁹ Полканова Г. Ю. Йосафатова долина (АР Крим) // Енциклопедія Сучасної України: У 30-ти т. Київ, 2011. Т. 11. URL: <https://esu.com.ua/article-12999> (дата звернення: 18.12.2025).

Іноді мацеві виготовлялися з інших матеріалів. В XIX сторіччі з'являються надгробки з чавуну.⁵⁰ На деяких кладовищах в Європі виникали цілі ділянки таких металевих мацев (додаток 1, мал. 2), проте на території України зафіксовані лише поодинокі випадки встановлення металевих або комбінованих кам'яно-металевих надгробків нестандартної форми, які збереглися до наших днів (додаток 1, мал. 3–5).

Локально, в місцях, розташованих неподалік залізрудних кар'єрів, для виробництва мацев могли використовувати місцеві залізисті породи, наприклад, сланцевий залізистий кварцит (додаток 1, мал. 6).

В багатьох регіонах для виготовлення надгробків в різних масштабах використовувався такий матеріал, як деревина. Дерев'яне зодчество було розповсюджене серед єврейських громад Східної Європи. У XVI-XVIII сторіччях на території сучасної України було зведено велику кількість дерев'яних синагог, також з дерева вироблялися традиційні синагогальні конструкції – арон кодеш та біма, елементи інтер'єру, меблі. Використання дерева для надгробних пам'ятників було менш поширено, проте, згідно зі збереженими візуальними матеріалами, на деяких цвинтарях дерев'яні мацеві складали великий відсоток від загальної кількості пам'ятників. Ступінь поширення таких мацев була різна в різних регіонах.

Дерев'яні мацеві вироблялися з дуба або сосни. Дуб – матеріал більш довговічний, але дорожчий і важчий для обробки. На 4 цвинтарях дерев'яні надгробки, що тим чи іншим чином збереглися, були виготовлені саме з дуба – в м. Чернігів⁵¹, с. Корюківка (Чернігівська область)⁵², с. Тростянець (Вінницька область), с. Голованівськ (Кіровоградська область). Мацеві з 2

⁵⁰ Krajewska M. Cmentarze żydowskie w Polsce: nagrobki i epitafia. *Polska Sztuka Ludowa*. 1989. R. 43, z. 1–2. S. 30.

⁵¹ Руденко В. Новое о надгробных еврейских памятниках Чернигова. *Евреи Левобережной Украины. История и культура: Материалы III-го Международного научного семинара*. Чернигов, 2006. С. 92.

⁵² Корюківський історичний музей. Facebook. 2022. 11 серп. URL: <https://www.facebook.com/photo?fbid=516202046977911&set=a.189857762945676> (дата звернення: 18.07.2025).

інших цвинтарів виготовлені з сосни – у м. Гайсин (Вінницька область), та унікальний комплекс мацев у с. Народичі (Житомирська обл.),⁵³

З дуба також виготовлена більшість мацев, що збереглися в інших країнах Європи – в Білорусі (с. Ленін⁵⁴), Німеччині (Фішах⁵⁵, Аугсбург⁵⁶), Швейцарії (Базель⁵⁷). Візуальний аналіз інших фотографій, на яких зображені дерев'яні мацев (там, де це дозволяє якість фотографії) в більшості випадків також говорить про використання деревини дуба. Мацев з дуба згадуються у статті з історії євреїв Хюрбен-Крумбаха, Німеччина⁵⁸, та у працях Моніки Краєвської.

В інших частинах світу дерев'яні мацев також виготовлялись з найбільш міцних місцевих порід деревини. Так, в місті Сірак'юс, США, для реставрації надгробку 1908 року була використана тверда деревина Іпе з дерев роду *Tabebuia*.⁵⁹ Обстеження дерев'яних надгробків в колонії Маурісіо, Аргентина, показало, що вони виготовлені з місцевої породи деревини Кебрачо, яка відома великою щільністю, твердістю та стійкістю до вологи.⁶⁰

Отже, можна побачити, що для виготовлення дерев'яних надгробків пріоритетно обирали найбільш міцні та стійкі до зовнішнього впливу породи деревини. Цей технологічний вибір є одним з аргументів, що підважують поширену гіпотезу про апріорну «тимчасовість» дерев'яних мацев.

⁵³ Вид деревини визначено візуальним аналізом на місці (Тростянець, Голованівськ, Народичі) та по фотографіям (Гайсин).

⁵⁴ Cmentarz żydowski w Leninie. Muzeum Historii Żydów Polskich POLIN. URL: <https://sztetl.org.pl/pl/miejscowosci/l/1428-lenin/114-cmentarze/19091-cmentarz-zydowski-w-leninie> (дата звернення: 28.07.2025).

⁵⁵ FISCHACH/Schwaben. Israelitische Kultusgemeinde Bayern. URL: <https://www.ikg-bayern.de/fischach/> (дата звернення: 21.07.2025).

⁵⁶ Das Kriegshaber Holzgrabmal des Mordechai Cassel. URL: https://jhva.wordpress.com/tag/cassel/?utm_source=chatgpt.com (дата звернення: 29.07.2025).

⁵⁷ Memorial for Brainla, wife of Henle Bloch. Jewish Museum Switzerland. URL: <https://www.juedisches-museum.ch/en/museum-collection/memorial-for-brainla-wife-of-henle-bloch/> (дата звернення: 29.07.2025).

⁵⁸ Kahn I. Geschichtliches von Hürben-Krumbach. *Bayerische Israelitische Gemeindezeitung*. 1926. № 5. S. 139.

⁵⁹ Renovating a Grave Marker. URL: <https://www.woodcny.org/renovating-a-grave-marker.html> (дата звернення: 20.07.2025).

⁶⁰ Alfieri P. V., Lofeudo R., Canosa G., Iloro F., Traversa L. P. Conservation of a Wooden Tomb-Marker from the Jewish Cemetery of Algarrobos in Argentina. *Heritage*. 2018. Vol. 1, № 1. P. 50. DOI: 10.3390/heritage1010005.

2.2. Збереженість дерев'яних надгробних пам'ятників

Загальна ситуація із збереженістю єврейських цвинтарів в Україні незадовільна, велика кількість старовинних кладовищ не збереглася. Найбільші руйнації відбулися в період Другої світової війни, коли кладовища знищувались цілеспрямовано окупаційною владою. Після Голокосту та знищення єврейських громад руйнування цвинтарів, які залишилися без догляду, продовжила радянська влада. Кам'яні надгробки використовувались для влаштування фундаментів та сходів будівель (додаток1, мал. 7), мощення доріг (додаток1, мал. 8), будівництва парканів та підпірних стін (додаток1, мал. 9), виготовлення побутових інструментів (наприклад, точильних каменів; додаток1, мал. 10). Згідно з даними ESJF (European Jewish Cemeteries Initiative), обстеження 993 з 1005 виявлених в 2018–2020 рр. єврейських кладовищ в Україні показало, що тільки 647 (65%) в тій чи іншій мірі збереглися, а 346 (35%) – повністю зруйновані.⁶¹ Юрій Ходорковський у випуску «Єврейські некрополі України» зазначає, що з існуючих сьогодні цвинтарів «переважна більшість збереглась фрагментарно».⁶² Відсоток збережених кам'яних мацев на цих цвинтарях різний, проте визначити його неможливо в зв'язку з відсутністю реєстрів поховань.

Ситуація з дерев'яними надгробками набагато гірша. На майже повне зникнення таких пам'яток вплинуло багато факторів, серед яких – пожежі, бойові дії, використання в якості матеріалу для опалення сусуднім неєврейським населенням, акти вандалізму, а також фізичні властивості деревини, що є менш стійкою від впливу природних явищ.

Задokumentованих свідчень про знищення дерев'яних мацев на території України залишилось небагато. Наприклад, у Книзі пам'яті громади Сокаля (Львівська обл.; 1968) в мемуарах Айзіка Константіна говориться, що багато

⁶¹ Country Report: Ukraine. ESJF surveys, analysis and educational events, 2018–2020. ESJF European Jewish Cemeteries Initiative, 2020. P. 5–6.

⁶² Ходорковський Ю. І. Єврейські некрополі. Українське товариство охорони пам'яток історії та культури України. Київ, 1998. С. 9.

надгробків на єврейському цвинтарі були зроблені з дерева, «і всі вони були спалені християнськими сусідами».⁶³ Мотивів таких дій автор мемуарів не наводить.

Інших свідчень саме з українських територій не знайдено, але не буде помилкою припустити, що ситуація тут суттєво не відрізнялась від загальноєвропейської. Один з прикладів знищення мацев під час пожежі описаний Юліусом Беером у статті «Старий берлінський цвинтар» в єврейському щотижневику «Die Gegenwart. Berliner Wochenschrift für jüdische Angelegenheiten» («Сучасність. Берлінський тижневик з єврейських справ») за травень 1867 року:

Коли будинок за адресою Розенталерштрассе, 38 ще був невисоким і мав проїзд до кладовища (що межує з кладовищем Софієнкірхе, де й досі можна побачити надгробки Раммлера, Моріца, Цельтера та відомої поетеси Каршин), пожежні вози поспішали крізь нього, щоби гасити велику пожежу на Оранієнбурзькому шляху.

Тоді, зокрема, було знищено багато дерев'яних пам'ятників, які використовувалися для бідніших людей.⁶⁴

В 1911 р. в журналі «Mitteilungen der Gesellschaft für Jüdische Volkskunde» («Звіти з єврейської фольклористики», Гамбург – Берлін – Відень) була опублікована стаття «Готценплоцька юдейська громада 1334–1848» з рукопису Едварда Ріхтера «Хроніка міста Готценплог» (зараз – м. Особлага, Чехія). В статті зазначається, що в 1802 році під час пожежі в місті згоріла майже вся єврейська вулиця: 24 будинки, синагога, 32 сувої Тори, архів, «...а також багато дерев'яних надгробків на розташованому поруч єврейському цвинтарі».⁶⁵

⁶³ Konstantin I. Der yidisher yishuv in Sokal – a tsenter fun Toyre un yidishkeyt [Єврейське поселення в Сокалі – центр Тори та єврейства] // Sefer Sokal, Tartakov, Varenz', Stoyanov voha-sevivah. Tel Aviv, 1968. P. 24.

⁶⁴ Beer J. Ein altberlinischer Friedhof II. *Die Gegenwart. Berliner Wochenschrift für jüdische Angelegenheiten*. 1867. Nr. 18. S. 142.

⁶⁵ Richter E. Die Hotzenplotzer Judengemeinde 1534–1848. Aus dem Manuskript von E. Richter «Chronik der Stadt Hotzenplotz» veröffentlicht von stad. med. A. Schmidt. *Mitteilungen zur jüdischen Volkskunde*. 1911. Nr. 14, Heft 1. S. 33.

У 2010-х рр. під час пожежі згоріла велика частина комплексу дерев'яних надгробків на похованнях євреїв, що були вислані з територій Польщі, Литви та України в середині ХХ ст. в м. Якутськ у Сибіру. Про це повідомила дослідниця єврейських цвинтарів Сибіру Олена Берман.⁶⁶

Військові дії на будь-якій території на будь-якій території також супроводжувались знищенням єврейської власності, включаючи цвинтарі. В нарисі історії єврейського цвинтаря в м. Зволень, Польща, Лукаш Бабула (Регіональний музей в Ільжі) та Катажина Мадейська пишуть, що у 1831 році під час придушення Листопадового повстання російські солдати армії генерала Рюдігера спалили паркан цвинтаря, передпоховальний будинок, огель місцевих рабинів, та знищили кам'яні та дерев'яні надгробки в кількості 110 штук.⁶⁷

В 1926 році в журналі *Bayerische Israelitische Gemeindezeitung* (Баварська єврейська громадська газета) колишній директор школи у м. Крумбах (Німеччина) опублікував статтю «Історія Хюрбен-Крумбаха», де зазначав, що «...в 1800 році під час бою між французами та австрійцями австрійські солдати, що таборували там, спалили старі дубові надгробні пам'ятники» на єврейському цвинтарі.⁶⁸

В статті «Старе єврейське кладовище в ХІХ та ХХ ст.» науковий співробітник Литовського інституту історії у Вільнюсі Вітаутас Йогела, посилаючись на огляд єврейської преси 1920 року у Литовському центральному державному архіві, пише про знищення дерев'яних надгробків на кладовищі Вільнюса у 1919 році польськими солдатами.⁶⁹

⁶⁶ Berman E. Yakutsk Jewish Cemetery as a Historical Source on the Functioning of the Yakutsk Jewish Community in the 19th–21st Centuries. *History of Everyday Life*. 2025. Vol. 3(35). P. 168. DOI: 10.35231/25422375_2025_3_156

⁶⁷ Babula Ł., Madejska K. Zwoleńskie lapidarium. Zarys historii zwoleńskiego cmentarza żydowskiego XVI – XX wiek. *Radomskie Studia Humanistyczne*. 2018. Tom V. S. 215–242. Цит. за: Zwoleńskie lapidarium. Muzeum Regionalne w Zwoleń. URL: <https://muzeum.zwolen.pl/artykul/zwolenskie-lapidarium/> (дата звернення: 29.07.2025).

⁶⁸ Kahn I. Geschichtliches von Hürben-Krumbach. *Bayerische Israelitische Gemeindezeitung*. 1926. № 5. S. 139.

⁶⁹ Jogėla V. The Old Jewish Cemetery in the Nineteenth and Twentieth Centuries. *Lituanus: The Lithuanian Quarterly*. 2015. Vol. 61. № 4. P. 81–82.

Місцеве населення в скрутні часи використовувало дерев'яні мацеви в якості дров. Наприклад, про це пише у своїх спогадах Гута Шиновлога-Трокенгейм, яка пережила Голокост, ховаючись у підземному сховищі на цвинтарі м. Хенцини (Польща):

«Дідусь приніс з цвинтаря дрова. [...] Це дерево з надгробків – сказав він [...] – У давні століття люди зазвичай робили надгробки з дерева. Набагато пізніше почали використовувати камінь. Цей цвинтар функціонує понад чотириста років. Тут було багато дерев'яних надгробків, але селяни багато з них розібрали на дрова».⁷⁰

Барт Валлет зазначає, що з амстердамського цвинтаря Зеебург «...багато дерев'яних надгробків таємно вкрадено – очевидно, щоб взимку опалювати кімнати амстердамців».⁷¹ Також він пише, що дерев'яні мацеви підпалювали «сусіди».⁷²

Руйнування нечисленних дерев'яних мацев продовжується і в наш час. В 2011 р. в «Журналі історичної археології Аргентини та Латинської Америки» була опублікована наукова стаття про єврейське кладовище в сільськогосподарській колонії Маурісіо в Аргентині. Під час роботи на цвинтарі було знайдено 11 дерев'яних мацев різного ступеня збереженості.⁷³ При обстеженні цього цвинтаря в 2017 р. було знайдено лише 2 дерев'яні мацеви, які були взяті на реставрацію.⁷⁴ За словами д-ра Паули Альфієрі з

⁷⁰ Szynowłoga-Trokenheim G. *Życie w grobowcu*. Warszawa, 2002. Цит. за: Bielawski K. CHĘCINY. URL: <http://cmentarze-zydowskie.pl/checiny.htm> (дата звернення: 29.07.2025).

⁷¹ Wallet B. *Zeeburg: Geschiedenis van een joodse begraafplaats 1714-2014*. Hilversum, 2014. P. 46. Google Books. URL: <https://books.google.nl/books?hl=ru&id=AfrEBgAAQBAJ&q=houten+#v=snippet&q=houten&f=false> (дата звернення: 20.11.2025).

⁷² Там само. P. 72.

⁷³ Leoni J. B., Acedo T., Tamburini D., Scarafia G. Cambio y continuidad en la materialidad funeraria del cementerio judío Algarrobos, Colonia Mauricio (Carlos Casares, Provincia de Buenos Aires). *Revista de Arqueología Histórica Argentina y Latinoamericana*. 2011. № 5. P. 47.

⁷⁴ Alfieri P. V., Lofeudo R., Canosa G., Iloro F., Traversa L. P. Conservation of a Wooden Tomb-Marker from the Jewish Cemetery of Algarrobos in Argentina. *Heritage*. 2018. Vol. 1, № 1. P. 47. DOI: 10.3390/heritage1010005.

Технологічного університету Аргентини, яка приймала участь в роботах з реставрації, інші мацеви були втрачені через декілька актів вандалізму.

2.2.1. Дерев'яні надгробки в Україні

В Україні до нашого часу *in situ* не дійшла жодна з мацев, які були встановлені до Першої світової війни. Збереглися лише дві мацеви, які знаходяться поза межами єврейських цвинтарів, обидві в Чернігівській області:

- Надгробок Цві Гірша, сина Ефраїма (1890-і рр.; додаток 3, мал. 1) з с. Бреч знаходиться в Корюківському історичному музеї.
- Надгробок Моше, сина Мордехая (1890; додаток 3, мал. 2) з м. Чернігів деякий час знаходився на збереженні в місцевій єврейській громаді; сьогодні він зберігається в Чернігівському обласному історичному музеї.

Обидві мацеви були знайдені на території приватних садиб, де використовувалися в якості лав.

Більше дерев'яних надгробків збереглося з періоду після Другої світової війни. Відомі дві мацеви на єврейських цвинтарях Вінницької області:

- Еліягу, син Аврагама (1962), м. Гайсин (додаток 3, мал. 3);
- Емілія, дочка Ашера (1946), с. Тростянець (додаток 3, мал. 4).

Один надгробок знаходиться на цвинтарі у с. Голованівськ Кіровоградській області; надписи містилися на прикріпленій металевій табличці, яка не збереглася (додаток 3, мал. 5).

В с. Народичі Житомирської області на цвинтарі збереглося близько десяти дерев'яних мацев; лише на 6 з них можливо прочитати епітафії (додаток 3, мал. 6 – 13):

- Йосеф, син Нахмана, 1949;
- Мордехай, син Аврагама Моше, 1953;
- Сара, дочка Іцхака, 1963;
- Авром Хаїм Нахманович Мерман, 1963;
- Зеєв, син Єгуди, 1964;

- Фейга, дочка Шміліка, 1964.

Мацеви знаходяться в незадовільному стані, більшість майже повністю зруйнована.

Дерев'яні мацеви у Тростянці, Голованівську та Народичах були виявлені під час двох експедицій у 2017 р. за участі автора цього дослідження.

В 2022 р. Об'єднаною єврейською общиною України та активістами на цвинтарі с. Народичі були проведені консерваційні роботи.⁷⁵

Два дерев'яні надгробки такої ж форми, як і в Народичах, знаходяться в огелі (склепі) на старому єврейському кладовищі м. Олевськ (Житомирська обл; додаток 3, мал. 14). Тут поховані рабини з родини Готліб: Єгошуа Ісроель (помер у 1889 р.) та його син Леві Іцхак (помер у 1929 р.).⁷⁶ За словами Євгенії Готліб, праонуки р. Леві Іцхака, оригінальні надгробки були знищені під час нацистської окупації. Нащадки Готлібів після повернення з евакуації відновили їх у формах, що наслідують традиції євреїв Полісся.⁷⁷

2.2.2. Дерев'яні надгробки поза межами України

Для порівняння, зробимо огляд збережених дерев'яних мацев в країнах Європи. Як можна побачити, ситуація тут не є кращою. Єдиний цвинтар, де збереглися близько 60 мацев початку – першої третини ХХ ст., розташований у с. Ленін, Білорусь (додаток 5, мал. 5–8). Найдавніший надгробок належить Єгошуа, сину Баруха (1904), найновіший – Шейні Добі, дочці Іцхака Ноаха (1936).

Дві мацеви знаходяться на цвинтарях у Румунії: надгробок (...), сина Баруха (1910) в м. Ботошані та Брохи, дочки Еліезера Зеєва (1912) в м. Дорогой (додаток 5, мал. 48, 49).

⁷⁵ На півночі Житомирщини законсервовано унікальні дерев'яні єврейські надгробки. URL: <https://subota.online/na-pivnochi-zhytomyrshchyny-zakonservovano-unikalni-dereviani-ievrejski-nadhrobky/> (дата звернення: 20.01.2026).

⁷⁶ Готліб М., Готліб Е. Память сердца. *Еврейский мир (США)*. 2003. 30 окт. – 5 нояб. № 597. С. 46.

⁷⁷ Із розмови з п. Євгенією Готліб у червні 2017 р.

Дві дерев'яні мацеви збереглися на єврейському цвинтарі міста Бюссюм, Нідерланди: пам'ятник Тувії, сина Натана (1884) та жіночий пам'ятник (1900). Обидві мацеви захищені спеціальними прозорими боксами (додаток 5, мал. 16, 17).

Подвійна дерев'яна мацева знаходиться на цвинтарі громади Фішах, Німеччина (додаток 5, мал. 20). Це поховання Йосефа Моше, сина Аврагама га-Леві (1815) і його дружини Брейндл (1833). Мацева також захищена спеціальною конструкцією.

Ще один надгробок знаходиться на цвинтарі м. Сірак'юс, США (додаток 5, мал. 51). Мацева Рахелі, дочки Давида Еліягу, датується 1908 роком; у 2021 вона була відреставрована нащадками похованої.

Унікальний комплекс з кількох десятків мацев 1943 – 1944 років зберігся на єврейському цвинтарі Якутська, РФ (додаток 5, мал. 30–43).

Дерев'яні надгробки середини – другої половини ХХ ст. збереглися на декількох цвинтарях в Російській Федерації, всі – на території Сибіру (додаток 5, мал. 22–29): с. Баргузін (від 4 мацев; розпізнана дата – 1971), м. Іркутськ (від 3 мацев; розпізнані дати – 1961, 1968); м. Канськ (точна дата невідома); м. Томськ (від 4 мацев; розпізнані дати – 1956, 1958).

На єврейському цвинтарі Вітебська, Білорусь, станом на 2010 рік знаходився дерев'яний надгробок Якова Лаговнера, встановлений в 2003 році (додаток 5, мал. 4).

Кшиштоф Белявський в своїй роботі згадує про існування повоєнних дерев'яних мацев на кладовищах Турова та Юховичів⁷⁸ у Білорусі та Унечі⁷⁹ в РФ.

Окремі мацеви знаходяться в якості експонатів у музеях різних міст європейських країн:

⁷⁸ Bielawski K. Drewniane nagrobki na cmentarzach żydowskich i grobach ofiar Zagłady w Polsce. *Kwartalnik Historii Żydów*. 2025. No. 01 (293). S. 144.

⁷⁹ Там само. S. 137.

- Бухарест, Румунія – 4 надгробки (Бліма, дочка Йосефа, 1909; Лея, дочка Аківи, 1907; Сара, дочка Цві га-Леві, 1909; Лея, дочка Лейба, орієнтовно поч. XX ст.) (додаток 5, мал. 44–47);
- Амстердам, Нідерланди (Лейб, син Гірша Мофа, 1849) (додаток 5, мал. 13);
- Аугсбург, Німеччина (Мордехай, син Мордехая з Касселю, 1805. В епітафії присутнє слово «שׂוֹמֵר» («святий»), що вживається, коли людина померла насильницькою смертю (додаток 5, мал. 18);
- Мюнзінген, Німеччина. В музеї знаходяться кілька дерев'яних пам'ятників 1938-1939 рр. євреїв з Буттенхаузену (зараз – район Мюнзінгена), коли нацистська влада заборонила євреям влаштовувати звичайні поховання (додаток 5, мал. 19);
- Гораждьовіце, Чехія (Рахель, дочка Моше Агарона, 1914) (додаток 5, мал. 54);
- Базель, Швейцарія (Брайнла, жінка Генле Блоха, 1855) (додаток 5, мал. 55).

Відомо також про ще 2 дерев'яні мацеви з цвинтаря Зеебург в Амстердамі, крім тієї, що зберігається в музеї (додаток 5, мал. 14, 15). Надгробок Лемана ван Ковордена (1897) був віднайдений при впорядкуванні кладовища у 2022 році: станом на 01.2026 пам'ятка перебуває поза межами широкого публічного доступу. Друга мацева з цього цвинтаря, 1849 року, перебуває у приватному володінні.

Іва Стейнова з Чехії зазначає, що, крім музею в Гораждьовіце, дерев'яні мацеви також присутні в музеї Праги.⁸⁰

В різних музеях та установах знаходяться тимчасові дерев'яні мацеви-маркери, які встановлювались на похованнях єврейських солдатів під час Першої світової війни. В армії Великої Британії такі надгробки виготовлялись у формі зірки Давида; окремі екземпляри після заміни на

⁸⁰ Steinová I. Jewish Cemeteries and Burial heritage in the Czech Republic. *Jewish Cemeteries and Burial Culture in Europe: International Conference, Berlin-Weißensee*. Berlin, 2011. P. 136.

постійні надгробки зберігаються на цвинтарі Бродгрін в Ліверпулі (додаток 6, мал. 3), в Єврейському музеї Манчестера (додаток 6, мал. 4), в офісі Комісії співдружності з військових поховань у Борені, Франція (додаток 6, мал. 14a).

Як зазначено в п. 2.1., візуальні джерела показують, що ще на початку ХХ сторіччя мацеві з деревини складали значний відсоток від усіх надгробків на багатьох некрополях, але до нашого часу дійшли лише окремі одиниці. Таким чином, можна констатувати, що дерев'яні пам'ятники як в Україні, так і в Європі станом на сьогодні являють собою майже втрачений пласт єврейської культурної спадщини, що потребує збереження та дослідження.

В світі існують всього 3 цвинтарі, де частково збереглися комплекси дерев'яних мацев, один з яких знаходиться в Україні у с. Народичі (Житомирська обл.). Два інші розташовані в с. Ленін (Білорусь), та м. Якутськ (Північно-східний Сибір, РФ).

2.3. Датування

Обмеженість корпусу письмових та візуальних джерел у поєднанні з майже повною фізичною втратою дерев'яних мацев суттєво ускладнює дослідження етапів їхнього поширення та використання в різних регіонах. Попри те, що наявна інформація не є вичерпною та репрезентативною, аналіз джерельної бази дозволяє здійснити спробу реконструкції орієнтовних часових меж побутування цієї традиції.

2.3.1. Датування дерев'яних мацев в Україні

Перша згадка про дерев'яні мацеві з'являється в галахічній праці львівського рабина Єгошуа Фалька бен Олександра га-Когена «Пріша» («Пояснення», 1635)⁸¹ у XVII сторіччі (див. нижче п. 3.1), проте в нас немає

⁸¹ Joshua Falk. Prisha, Yoreh Deah 364:6 [Пояснення] // Tur Yoreh Deah. Vilna, 1923. URL: https://www.sefaria.org.il/Prisha,_Yoreh_De'ah.364.6 (дата звернення: 16.07.2025).

інформації ані про конкретні поховання, ані про те, на якій саме території р. Єгошуа Фальк міг бачити такі поховання.

Більша конкретика з'являється вже в письмових джерелах XVIII сторіччя. В «Книзі пам'яті громади Ковеля» цитується реєстр «Хевра Кадіша» (Поховальне братство) за 1722 рік, де зазначено, що надгробки синів голови рабинського суду Ковеля рабі Єгуди Юделя на єврейському кладовищі міста були виконані з дерева.

Також славнозвісний рабин, великий хасид, наш учитель рабин Єгуда Юдель, автор книги «Коль Єгуда», був головою рабинського суду в місті. І великий геній, диво покоління, наш учитель рабин Йосеф Йоске (голова рабинського суду та очільник єшиви, автор книги «Єсод Йосеф») був одним із його синів, — з чотирьох кедрів, які він посадив серед (громади) Ізраїля, кедрів ліванських, великих знавців Тори. На велике наше горе, надгробки його синів не збереглися на кладовищі, адже в ті часи у місті існував звичай виготовляти надгробки з дерева.⁸²

Згаданий у реєстрі рабі Йосеф Йоске, один з чотирьох синів Єгуди Юделя, помер у 1700 році та похований у м. Дубно⁸³; очевидно, мова йде про надгробки інших, менш відомих синів, які були поховані у Ковелі. Проте, орієнтуючись на цю дату, можна припустити, що дерев'яні надгробки використовувались у Ковелі не пізніше початку XVIII сторіччя. До цього сторіччя належить і перше візуальне свідоцтво існування таких надгробків на території сучасної України, теж на Волині – фотографія мацеви 1704 року з села Коритниця.

Усього були ідентифіковані дати на 70 задокументованих або збережених мацевах з території України (див. **додаток 7, таб. 1**). На архівних фотографіях зафіксовано більшу кількість дерев'яних надгробків (близько 150, не враховуючи панорамні зображення з низькою роздільною здатністю), але ідентифікацію дат ускладнює як якість зроблених на початку XX століття фотографій, так і особливості побудови композиції кадру під час зйомки. Технічні можливості того часу не дозволяли будувати кадр з великою ГЧЗП

⁸² Leoni E. In the Shadow of the City's Early Days / transl. by Amy Samin. // Kovel; Testimony and Memorial Book of Our Destroyed Community (Kovel, Ukraine). Tel Aviv, 1957. P. 31–32.

⁸³ Yosef Yoske mi-Dubna. URL: https://he.wikipedia.org/wiki/יוסף_יוסקה_מדובנא (дата звернення: 29.07.2025).

(глибина чітко зображеного простору), тому більшість об'єктів заднього плану на фотографіях знаходяться «не в фокусі»; мацеви частково перекривають одна іншу або закриті рослинністю. Крім того, деякі епітафії були пошкоджені вже на час зйомки.

Ідентифіковані дати можна розділити по наступних періодах:

- XVIII сторіччя – 1.

Єдине візуальне свідоцтво з зафіксованою датою про існування дерев'яних надгробків на території сучасної України в цей період можна побачити в фотоархіві експедиції Ан-ського (додаток 2, мал. 13). На світлині 1913 року з села Коритниця (Волинська обл.) зображено мацеву, яка на момент зйомки з невідомих причин вже знаходилась не на цвинтарі. Згідно епітафії, мацева була встановлена на місці поховання загиблих Ісроеля, сина Аврагама, та його дружини, і датувалася 9 Адара-2 5464 року (15 березня 1704 року).

- XIX сторіччя – 14 (додатки 2, 3).

Всі мацеви з розпізнаними епітафіями відносяться до останніх десятиліть сторіччя. До цього періоду відносяться обидві вищезгадані знайдені в Україні мацеви: м. Чернігів – Моше, син Мордехая (1890; додаток 3, мал. 1), та с. Бреч (Чернігівська обл.) – Цві Гірш, син Ефраїма (1890-і; додаток 3, мал. 2),

- Перша половина XX сторіччя до 1945 року – 46 (додаток 2).

До цього періоду, а власне, до перших десятиліть XX сторіччя, ймовірно, належить більшість дерев'яних мацев, задокументованих на інших архівних фотографіях. Такий висновок можна зробити, виходячи з датувань розташованих поруч кам'яних мацев, на яких можливо розібрати епітафії.

Також зафіксовані випадки встановлення дерев'яних надгробків на похованнях євреїв-військовослужбовців часів Першої світової війни та жертв єврейських погромів в Україні у 1918 – 1921 рр. (див. п. 3.2.6, 3.2.7).

- 1946 рік – друга половина XX сторіччя – 9 (додаток 3).

В цей період зафіксовані поодинокі випадки встановлення дерев'яних надгробків, як-то у м. Гайсин, Вінницька обл. – Еліягу, син Аврагама (1962), м. Тростянець, Вінницька обл. – Емілія, дочка Ашера (1946), та неідентифікований пам'ятник у с. Голованівськ, Кіровоградська обл.

Єдиним виключенням є цвинтар у с. Народичі, Житомирська обл., де збереглися близько 10 дерев'яних надгробків. Найдавніший пам'ятник належить Йосефу, сину Нахмана (1949), найновіші – Зеєву, сину Єгуди, та Фейзі, дочці Шміліка (обидва – 1964).

2.3.2. Датування дерев'яних мацев в інших країнах

Оскільки поховальні практики євреїв України були частиною загальноєвропейської єврейської традиції, дослідження датування дерев'яних мацев на цвинтарях країн Європи може дати краще уявлення про хронологічний період побутування аналогічних мацев на території України.

Аналіз візуальних та документальних джерел демонструє більший відсоток збереженості інформації про більш давні дерев'яні мацеви – з XVIII та XIX століть. Як зазначалося вище, до періоду першої третини XX сторіччя належать близько 60 дерев'яних надгробків на цвинтарі с. Ленін, Білорусь (додаток 5, мал. 5–8). Епітафії з датами були розпізнані на 19 з них; найбільш рання дата, як вже згадувалося, 1904 рік, найбільш пізня – 1931 рік.⁸⁴

Всі дерев'яні мацеви з розпізнаними по наявним фотографіям датами на цвинтарі м. Якутськ, РФ (12 з близько двох десятків) датуються 1943–1944 роками (додаток 5, мал. 30–43).

В інших випадках з 50 візуально ідентифікованих дат розподіл по періодам виглядає наступним чином (додатки 4, 5):

- XVIII сторіччя – 3 одиниці;
- XIX сторіччя – 27 одиниць;

⁸⁴ Cmentarz żydowski w Leninie. Muzeum Historii Żydów Polskich POLIN. URL: <https://sztetl.org.pl/pl/miejscowosci/l/1428-lenin/114-cmentarze/19091-cmentarz-zydowski-w-leninie> (дата звернення: 28.07.2025).

- Перша половина XX сторіччя – 17 одиниць; в даному періоді також окремо можна виділити випадки встановлення дерев'яних мацев на похованнях часів Першої та Другої світових війн.
- Друга половина XX сторіччя – 5 одиниць. На єврейських цвинтарях Баргузіна, Іркутська, Томська, та Канська (всі – РФ) є дерев'яні надгробки без збережених дат, які, за зовнішніми ознаками, також були встановлені в цей період.

На єврейському цвинтарі міста Вітебськ (Білорусь) був зафіксований дерев'яний надгробок, встановлений вже у XXI сторіччі – 2003 рік.

Крім збережених мацев та фотографій, існує певна кількість інших джерел, що зафіксували дати встановлення втрачених на сьогодні дерев'яних надгробків. Одне з них – опис поховань в м. Душники-Здруй, Польща, в якому згадана дерев'яна мацева 1854 року.⁸⁵

Найбільш цікавим з таких джерел є кам'яні мацеви на єврейському цвинтарі у Бялі, Польща, на яких зазначено, що ці надгробки були встановлені замість дерев'яних. Д-р Єжи Ворончак задокументував 64 мацеви з такими написами.⁸⁶ Поховання датуються кінцем XVIII – першою половиною XIX сторічч (додаток 1, мал. 11–14).

В архіві Бернхарда Бріллінга (Єврейський музей у Франкфурті-на-Майні), крім фотографій 4 мацев з цвинтаря у м. Мейсце, Польща, є також згадки ще про 4 мацеви з цього цвинтаря. Дві з них датуються 1805 та 1825 роками⁸⁷, одна – 1749 роком⁸⁸, дата четвертої невідома.

На єврейському кладовищі в Ольштині, Польща, до 1960-х років стояв дерев'яний надгробок 1865 року.⁸⁹

⁸⁵ Archiwum Państwowe we Wrocławiu, Oddział w Kamieńcu Ząbkowickim. AM DZ. Sign. 584. S. 8.

⁸⁶ Wodziński M. Macewy drewniane z Miejsca. *Cmentarze żydowskie*. Wrocław, 1995. T. 2. S. 39.

⁸⁷ Там само. S. 40.

⁸⁸ Там само. S. 41.

⁸⁹ Bielawski K. Drewniane nagrobki na cmentarzach żydowskich i grobach ofiar Zagłady w Polsce. *Kwartalnik Historii Żydów*. 2025. No. 01 (293). S. 144.

Динаміка використання дерев'яних мацев на двох ашкеназьких некрополях Амстердама простежується за статистичними даними, що регулярно оприлюднювалися в часописі «*Nieuw Israëlietisch Weekblad*». Аналіз цих зведень свідчить, що з 1870-х до початку 1890-х років на цвинтарі Зеебург, де традиційно переважали дерев'яні надгробки, їхня абсолютна кількість залишалася стабільною, проте відносна частка поступово скорочувалася; вже у 1892–1893 роках кількість нововстановлених кам'яних стел перевищила кількість дерев'яних. Водночас на більш статусному кладовищі Мейдерберг за цей самий період зафіксовано поступове зменшення використання дерев'яних мацев, до повної відмови від них. Наприклад, в 1870 р. відношення дерев'яні / кам'яні складало: Зеебург – 71 / 2, Мейдерберг – 39 / 87. У 1897–1898 рр. відношення вже було наступне: Зеебург – 50 / 138, Мейдерберг – 0 / 225.⁹⁰ Детальніше див. **додаток 8, таб. 2**.

Таким чином, аналіз епітафій показує, що переважна більшість збережених та задокументованих дерев'яних мацев з території України датується кінцем XIX – двома першими десятиліттями XX сторіччя. Письмові джерела фіксують існування дерев'яних мацев більш раннього періоду, проте візуальних підтверджень не збереглося. Потрібно враховувати, що у більшості випадків фотографи обирали ракурс для панорамної зйомки, з якого можна детально роздивитись лише перші ряди цвинтаря, тобто його нову на той час частину. Стара частина не потрапляла у кадр, тому висновки про наявність або відсутність на ній дерев'яних мацев більш раннього періоду по таким фотографіям зробити неможливо.

Надгробок 1704 року Ісроеля, сина Аврагама та його дружини, зафіксований у 1913 експедицією Ан-ського у с. Коритниця (Волинська обл.), є найдавнішим з усіх відомих візуальних підтверджень використання дерев'яних мацев (додаток 2, мал. 13). Поза межами України найдавнішим візуальним свідоцтвом є фотографія 1930-х рр. А. Циновіца з єврейського

⁹⁰ *Nieuw Israëlietisch Weekblad*. Amsterdam. 1871–1899.

цвинтаря у Вільнюсі, на який зображено дерев'яний надгробок 1749 року рабина Єгошуа Гешеля, сина Шауля (додаток 4, мал. 20); цим же роком датується мацева, опис якої зберігається в архіві Бернхарда Брілінга у Єврейському музеї Франкфурта-на-Майні.

Після Другої світової війни традиція встановлення дерев'яних надгробків зникла разом з більшістю єврейських громад, і деякий час зберігалася лише в окремих громадах. До нашого часу відомо лише про одну таку громаду – у с. Народичі (Житомирська обл.). З мацеви 1964 року з с. Народичі є найбільш пізніми з встановлених дерев'яних надгробків з відомою датою на території України – Броха дочка Моше, Зеєв, син Єгуди, та Фейга, дочка Шміліка (додаток 3, мал. 7, 12, 13).

Найбільш пізнім з індивідуальних дерев'яних надгробків з зафіксованою датою поза межами України є мацева 2003 року Якова Лаговнера у м. Вітебськ, Білорусь (додаток 5, мал. 4). Дерев'яні пам'ятники на похованнях жертв Шоа встановлювались в Польщі і в пізніший період, наприклад, в 2020 р.⁹¹

В порівнянні з Україною, в країнах Європи задокументовано значно більше дерев'яних пам'ятників XIX, і навіть XVIII століть. Це говорить про існування довготривалої традиції дерев'яних надгробків, проте аналізувати динаміку зміни їхньої кількості складно через обмаль збереженого візуального матеріалу та архівних даних. Статистика з Амстердаму показує, що відсоток використання дерев'яних мацев значно зменшився станом на кінець XIX сторіччя.

2.4. Типологія дерев'яних надгробків

У дослідницькій літературі відомо кілька варіантів систематизації єврейських надгробків, проте єдиної уніфікованої типології не існує. Спроби розробити таку класифікацію саме для дерев'яних мацев раніше не здійснювалися; їх розглядали переважно в загальному контексті

⁹¹ Nie tylko Szlamia Górka – popławskie miejsca mordów ludności żydowskiej. URL: <https://historia.pultusk24.pl/?p=652> (дата звернення: 03.02.2026).

некрополістики як підвид традиційних пам'ятників, що вирізняється лише фізико-механічними властивостями матеріалу. Проте саме специфіка деревини зумовила широку внутрішню типологічну різноманітність, відмінну від кам'яних аналогів. Це дослідження є першою спробою створення цілісної класифікації дерев'яних надгробків.

У монографії 1923 року «Jüdische Grabmalkunst in Osteuropa» Артур Леві виділяє 3 основні форми надгробків, зафіксованих ним на територіях сучасних Білорусі, Литви та Польщі: огель, надбудова (або обмурівка), стела.⁹² Моніка Краєвська у статті 1989 року «Cmentarze żydowskie w Polsce: nagrobki i epitafia» дотримується подібної класифікації, але замінює «надбудову» на «надгробок саркофагового типу».⁹³ У Леві саркофаг є одним з типів надбудови, але є сенс розділити ці 2 поняття. Тип «надбудова» за Леві складається з 2 елементів – кам'яний надгробок та власне надбудова (чи обмурівка) з різного матеріалу, яка до нього прилягає, і може мати, в тому числі, вигляд саркофага (додаток 4, мал. 10). В той же час надгробки-саркофаги, які можна побачити на архівних світлинах або збережені на цвинтарях, представляють собою єдиний елемент. Такий саркофаг може виступати як окремий завершений надгробок з нанесеною на нього епітафією, або бути доповненим встановленою поруч (чи прикріпленою до передньої стіни) вертикальною стелою з епітафією.

У містечку Озаринці Данило Щербаківський в 1926 р. виділив ще один тип кам'яних мацев – «дольменовидні»,⁹⁴ які склалися з двох вертикальних та однієї горизонтальної плити. Вони збереглися на цьому цвинтарі станом на 2009 рік, проте в інших населених пунктах подібний тип не фіксувався.

З кінця XIX сторіччя, внаслідок інтеграції єврейських громад у навколишнє суспільство, на некрополях почали з'являтися нові типи надгробків із використанням монументальної пластики. Зокрема,

⁹² Levy A. Jüdische Grabmalkunst in Osteuropa. Berlin, 1923.. S. 7

⁹³ Krajewska M. Cmentarze żydowskie w Polsce: nagrobki i epitafia. *Polska Sztuka Ludowa*. 1989. R. 43, z. 1–2. S. 30–32.

⁹⁴ Ходак І. Людський заробіток. Данило Щербаківський: силуета українського мистецтвознавця. Харків; Київ, 2020. С. 492.

поширилися натуралістичні об'ємні монументи у формі дуба зі зламаними гілками, кругла скульптура та різноманітні багатофігурні композиції. В контексті даного дослідження з цієї категорії слід виділити такий тип надгробка, як обеліск.

Іноді дослідники використовують термін «мацева» лише по відношенню до вертикальних стел; більш точним бачиться його вживання для загального позначення єврейського надгробного пам'ятника будь-якої форми.

Наведена класифікація не є суворою, на чому також наголошує М. Краєвська.⁹⁵ Часто на похованнях використовувалися комбінації різних типів пам'ятників, тому межа між ними може бути досить умовною.

Хоча дерев'яні надгробки наслідують форми кам'яних пам'ятників, вони мають низку специфічних рис, зумовлених фізико-механічними властивостями матеріалу. Типологія кам'яних пам'ятників є більш розгалуженою, проте деякі їхні форми технічно складно або функціонально недоцільно відтворювати в дереві. Водночас структура дерев'яних мацев в межах окремих типів вражає морфологічною різноманітністю. Деякі форми мацев характерні лише для окремих регіонів, що вказує на існування місцевих традицій теслярства.

У цьому підрозділі здійснено спробу систематизувати типологію дерев'яних мацев, виявити конструктивні особливості кожного підтипу та простежити їхній зв'язок із конкретними історико-етнографічними регіонами. Буде розглянуто наступні типи дерев'яних надгробних споруд:

1. Огель;
2. Надбудова (обмурівка);
3. Стела;
4. Саркофаг;
5. Обеліск;
6. Специфічні форми надгробків.

⁹⁵ Krajewska M. Cmentarze żydowskie w Polsce: nagrobki i epitafia. *Polska Sztuka Ludowa*. 1989. R. 43, z. 1–2. S. 32.

2.4.1. Огель

Огель представляє собою будиночок-мавзолей, зведений над одним або декількома похованнями. Така споруда влаштовується на похованнях відомих рабинів або хасидських цадиків (праведників) і призначена, в першу чергу, для паломників, які по певним датам відвідують свого Ребе, моляться на могилі та залишають записки («квітлех») з проханнями. Термін «огель» (אָגל) перекладається з івриту як «шатро»; учасник експедиції Ан-ського 1913–1914 років Абрагам Рехтман зазначає, що серед єврейського населення також були у вжитку назви «ціюн» (צִיּוֹן – знак, івр.) та «штібл» (שטיבל – будиночок, їдиш).⁹⁶ Згідно з опитувальником Ан-ського (перелік з 1780 питань, які задавались місцевим мешканцям під час експедиції), «штібл» міг будуватися не тільки для цадиків, а й в якості мавзолея для членів однієї родини.⁹⁷

Леві виділив огель як окремий тип надгробку, ймовірно, по тій причині, що всередині таких мавзолеїв були відсутні інші значні конструкції, лише земляний пагорб, іноні оточений муром.⁹⁸ Але в подальший час огель часто будувався над похованнями, на яких вже були влаштовані надгробки різних форм. На території України ця тенденція особливо стала помітна в пострадянський період, коли організацією «Огалеї цадікім» почалося масове будівництво огелів на єврейських цвинтарях; в багатьох випадках всередині огеля встановлювався новий або реставрувався старий надгробок.

Візуальних або письмових свідочств з території України про існування дерев'яних огелів на момент роботи над даним дослідженням не виявлено, проте цілком можливо припустити, що у XVIII – XIX століттях такі споруди, як і житлові будинки, будувались з дерева, особливо в регіонах, де було поширене дерев'яне зодчество. На світлині початку XX сторіччя з с. Любешів (Волинська обл.) зображено, найбільш вірогідно, не огель, а передпоховальний будинок (додаток 2, мал. 45). Існують візуальні матеріали з

⁹⁶ Rechtman A. The Lost World of Russia's Jews: Ethnography and Folklore in the Pale of Settlement / trans. N. Deutsch, N. Barrera. Bloomington, 2021. P. 114.

⁹⁷ Опитувальник Ан-ського, п. 1561.

⁹⁸ Levy A. Jüdische Grabmalkunst in Osteuropa. Berlin, 1923. S. 8.

зображенням дерев'яних огелів в інших країнах – наприклад, мавзолею рабинів Хаїма Шнеура Залмана та Іцхака Дубера Шнеєрсонів в містечку Ляди, Білорусь (додаток 4, мал. 8).

2.4.2. Надбудова (обмурівка)

Цей тип Леві описував як кам'яний або дерев'яний об'єм кубічної форми з дахом, зведений навколо надгробка, що «оточує його, наче оболонка – ядро». В якості приклада він наводить фото з с. Городище, Білорусь, на якому можна побачити повністю дерев'яну надбудову (додаток 4, мал. 2).

В даному дослідженні до типу «надбудова» віднесено надгробки, які складаються з двох елементів: стела або плита з епітафією та будь-яка конструкція з іншого матеріалу, призначення якої – підтримка та захист стели від впливу зовнішнього середовища (див. додаток 10).

Повна дерев'яна надбудова практично не зустрічається на архівних світлинах єврейських цвинтарів України; лише на одній фотографії з колишнього містечка Садгора (зараз – район м. Чернівці) на задньому плані помітна схожа конструкція (додаток 2, мал. 1), проте її датування визначити неможливо.

Для надбудови могли використовувати декілька видів матеріалу одночасно. На мацехах, зображених на фотографіях першої третини ХХ сторіччя з м. Ліда, Білорусь (додаток 4, мал. 9) та м. Вільнюс, Литва (додаток 4, мал. 17) обмурівка цегляна, але з використанням дерев'яних елементів для влаштування даху.

Одним з різновидів такого типу є варіант із влаштуванням лише одного даху над надгробком, без обкладання його іншим матеріалом. Як можна побачити на фотографіях періоду Першої світової з м. Стрий, Львівська обл., двосхилий дах монтувався на 2 дерев'яні опори, які встановлювались біля бічних граней мацеви. Така конструкція на двох опорах могла накривати один або відразу два розташованих поруч надгробка.

При потребі захистити від впливу опадів ділянку з більшою кількістю мацев, наприклад, членів однієї родини, влаштовувався повноцінний

двосхилий дах з гонтовою покрівлею на 4 опорах, що надавало конструкції вигляд, подібний до огеля (додаток 2, мал. 30–32). Про такий дах на опорах у Станиславові (зараз Івано-Франківськ) в 1920-х рр. згадував у своєму щоденнику Дмитро Щербаківський.⁹⁹

Аналогічну конструкцію над похованням засновника хасидизму Баал Шем Това у Меджибожі, Хмельницька обл. (додаток 2, мал. 39), описував Абрагам Рехтман.¹⁰⁰

Артур Леві описує ще декілька варіантів використання дерева в комбінації з кам'яним надгробком, В одному з них він говорить про конструкцію, яка закриває лицьову сторону мацеви, на кшталт віконниці.¹⁰¹ Подібний «футляр» на надгробку 1917 року було зафіксовано у 1996 р. на цвинтарі м. Сігет, Румунія (додаток 5, мал. 50); на території України така конструкція не фіксувалася.

Інший варіант – влаштування дерев'яного каркасу навколо мацеви, який «служить для неї рамою та опорою».¹⁰² Леві наголошував, що зустрів подібний надгробок лише одного разу у білоруському с. Городище (додаток 4, мал. 7), проте на фотографії 1916 року з с. Локачі, Волинська обл., можна побачити відразу дві мацеви у дерев'яних рамах: надгробок 1900-х років жінки на ім'я Гітл в центрі, та ще один жіночий надгробок в правій частині фото (додаток 2, мал. 15).

Два надгробки, які також можна віднести до даного типу, були встановлені в середині ХХ сторіччя і збереглися до нашого часу. Обидва знаходяться на Поділлі, у Вінницькій області. Це надгробок 1962 року Еліягу, сина Аврагама, у м. Гайсин (додаток 3, мал. 3, 3а), та надгробок 1946 року Емілії, дочки Ашера, у с. Тростянець (додаток 3, мал. 4). На відміну від дерев'яної обмурівки, яку описує Леві, в даних випадках матеріал і

⁹⁹ Ходак І. Людський заробіток. Данило Щербаківський: силвета українського мистецтвознавця. Харків; Київ, 2020. С. 495.

¹⁰⁰ Rechtman A. The Lost World of Russia's Jews: Ethnography and Folklore in the Pale of Settlement / trans. N. Deutsch, N. Barrera. Bloomington, 2021. P. 114–115..

¹⁰¹ Levy A. Jüdische Grabmalkunst in Osteuropa. Berlin, 1923. S. 11.

¹⁰² Там само. S. 15.

послідовність будівництва міняються місцями: спочатку мурувався цегляний об'єм з нішею, в яку монтувалася дерев'яна плита з епітафією. Дерев'яні плити в обох випадках майже ідентичні, являють собою прямокутний відрізок дошки довжиною 0,6 – 0,7 м та шириною 0,2 – 0,25 м.

Цегляна обмурівка у Тростянці проста, у вигляді напівциркульної арки. Цегляна конструкція у Гайсині складається зі стели з напівциркульним фронтоном, трьохступінчатого саркофагу позаду неї та чотирьох стовпів по периметру, між якими, ймовірно, раніше була встановлена огорожа.

Цікавим є факт, що схожі мацеви кінця XIX – початку XX століть були виявлені на цвинтарі Альгарробос в єврейській землеробській колонії Маурісіо, Аргентина (додаток 5, мал. 1–3). Відмінність полягає в тому, що в аргентинських надгробках дерев'яні плити виготовлялись зі зрізаними верхніми кутами та могли складатися не з однієї, а двох скріплених між собою дошок. Цегляна обмурівка у вигляді напівциркульної арки майже ідентична конструкції в Тростянці. Не можна виключати, що серед колоністів були вихідці з Поділля, проте спільні корені традиції виглядають малоімовірними. На цвинтарі колонії Маурісіо станом на 2011 рік було виявлено 11 дерев'яних мацев; також були присутні інші мацеви схожої конструкції, але з мармуровою плитою замість дерев'яної. На Поділлі ж це окремі поодинокі випадки, причини виникнення яких розглянемо нижче.

Конструктивно схожі мацеви зафіксовані на кладовищі єврейських військовополонених російської армії часів Першої світової війни у Бранденбурзі, Німеччина (додаток 6, мал. 8). Надгробки мають вертикальну та горизонтальну складові. Вертикальна частина складається з дерев'яної плити з епітафією, що вставлена в уніфікований бетонний (ймовірно) корпус.

2.4.3. Стела та саркофаг

Ці дві форми ми розглянемо в межах одного підпункту, адже вони часто використовуються в єдиній конструкції та доповнюють одна одну.

З IX по XI століття в поховальній традиції єврейських громад Європи відбувався перехід від катакомбних поховань до влаштування надземних

цвинтарів у звичній нам сьогодні формі.¹⁰³ Найбільш давні кам'яні фрагменти надгробків з цвинтарів відносяться до IX сторіччя і знайдені у м. Веноза, Італія. На момент знахідки вони не знаходились на місцях поховань, але форма надгробків дає змогу стверджувати, що використовувались вони в якості вертикально встановленої стели.¹⁰⁴ Найдавніший з ашкеназьких надгробків *in situ* знаходиться на цвинтарі у Вормсі, Німеччина – це поховання чоловіка на ім'я Шломо, що помер у 1058/1059 році. Як і сусідні надгробки XI сторіччя, ця мацева представляє собою вертикальну кам'яну стелу майже прямокутної форми, із незначним розширенням верхньої частини та заокругленими кутами, позбавлену будь-якого декору (додаток 1, мал. 16). З того часу і по сьогодні вертикальна стела є найбільш поширеною формою мацеви на цвинтарях євреїв-ашкеназів, в той час, як у сефардів розвинулася традиція встановлення на похованні горизонтальної плити. Найдавніший ашкеназький надгробок на території України – мацева Єгуди, сина Якова, 1520 року – також являє собою вертикальну кам'яну стелу прямокутної форми без декору (додаток 1, мал. 17). В подальшому форми стели урізноманітнилися від простих до більш складних, з різними типами завершення, додатковими елементами та різним декором.

На цвинтарі Праги починаючи з XV сторіччя з'являються більш складні форми мацев, в т.ч. саркофагового типу.¹⁰⁵ Згодом надгробок-саркофаг поширюється серед ашкеназьких громад (додаток 1, мал. 18).

Нерідко надгробок складався з двох частин: вертикальної стели та горизонтального саркофага. Співвідношення цих елементів варіювалося: частини були або пропорційно рівними, або ж одна з них домінувала, роблячи іншу майже непомітною. Однією з найцікавіших форм такої комбінації є надгробок-«чобіт», в якому вертикальна і горизонтальна складові становлять

¹⁰³ Jacobs J. The heritage of Jewish Cemeteries in Europe. *Jüdische Friedhöfe und Bestattungskultur in Europa*. Berlin, 2011. p. 15.

¹⁰⁴ Reconfiguring Diaspora: The Transformation of the Jewish Diaspora in Antiquity. 3D Pilot Project in Venosa. URL: <https://diaspora.sites.uu.nl/projects/3d-pilot-project-in-venosa/> (дата звернення: 11.01.2026).

¹⁰⁵ Krajewska M. Cmentarze żydowskie w Polsce: nagrobki i epitafia. *Polska Sztuka Ludowa*. 1989. R. 43, z. 1–2. S. 29.

одне ціле (додаток 1, мал. 19). Велика кількість подібних мацев на старому цвинтарі м. Бердичів, Житомирська обл., сприяла виникненню легенди, що побутувала серед місцевих мешканців: нібито, така форма, схожа на силует сидячої людини, пов'язана зі звичаєм євреїв ховати своїх небіжчиків у положенні сидячи, для економії місця на цвинтарі. Ця легенда була розповсюджена і в інших регіонах.¹⁰⁶

Рахель Бернштейн-Вішніцер у статті 1918 року висловила оригінальну думку, що саркофаг був первісною формою мацеви, але до XIX сторіччя пройшов складну трансформацію шляхом збільшення задньої стінки та скорочення і зменшення горизонтальної частини, і згодом набув вигляд звичної сьогодні стели.¹⁰⁷

Дерев'яні мацеви XVIII–XX століть на території України за формою повторювали стелу або саркофаг. Як зауважував Данило Щербаківський, «типовий» надгробок, як кам'яний, так і дерев'яний, являв собою поєднання цих двох елементів. Горизонтальна частина дерев'яного надгробку мала вигляд «продовгуватого ящика... що нагадував труну», проте часто її могло взагалі не бути.¹⁰⁸

Саркофагові частини надгробків різнилися між собою конструктивно, розмірами та наявністю певних елементів, в залежності від регіону (див. додаток 11, таб. 4).

Дерев'яні стели в більшості зафіксованих випадків були високими та вузькими. За спостереженнями Щербаківського, пропорції сторін дерев'яних стел перебували у межах 1:4 – 1:6, в той час як кам'яних – між 1:1,5 та 1:4. Висота такої стели сягала 1,5 – 2 м, при ширині 150 – 250 мм.¹⁰⁹

Дослідники вважають, що довжина зумовлювалась недовговічністю матеріалу; час від часу родичі покійного чи доглядачі цвинтаря відрізали

¹⁰⁶ Подібну легенду розповідала місцева мешканка під час експедиції 2017 р. у с. Кути, Івано-Франківська обл.

¹⁰⁷ Bernstein-Wischnitzer R. Alte Friedhofkunst. *Der Jude*. 1917–1918. № 2. S. 685.

¹⁰⁸ Ходак І. Людський заробіток. Данило Щербаківський: силвета українського мистецтвознавця. Харків; Київ, 2020. С. 494.

¹⁰⁹ Там само. С. 495.

заглиблену в ґрунт частину, що швидко згнивала, та закопували мацеву нижче¹¹⁰. Щодо невеликої ширини такої стели, найбільш очевидним поясненням є зручність її виготовлення з однієї дошки.

В багатьох випадках стела мала дерев'яний або металевий дашок для захисту від опадів.

В різних регіонах була розповсюдженою практика комбінування матеріалів, за якої вертикальна кам'яна стела з епітафією доповнювалася горизонтальною дерев'яною частиною; випадки з протилежним комбінуванням також існували, але зустрічалися набагато рідше.

А. Волинь

На фотографіях часів Першої світової війни з Волині можна бачити, що дерев'яні єврейські надгробки в багатьох випадках складалися з двох частин – горизонтальної та вертикальної.

Вертикальна складова часто представляла собою високу вузьку антропоморфну стелу (пропорції видимої частини 1:5 – 1:8) з завершенням у вигляді підковоподібного (майже круглого) диску, структурно відокремленого від основної частини стели за допомогою звуження, що абстрактно нагадувало силует людини. Деякі стели мали напівкругле завершення, але верхня частина часто за допомогою художніх засобів все одно акцентувалась у вигляді кола. Такі архаїчні стели були зафіксовані у Горохові (додаток 2, мал. 9), Журавниках (додаток 2, мал. 10), Кисилині (додаток 2, мал. 11), Локачах (додаток 2, мал. 14–16), Луцьку (додаток 2, мал. 18), Озютічах (додаток 2, мал. 20), та на деяких нелокалізованих цвинтарях (додаток 2, мал. 21, 22).

Частина стел не мала криволінійного завершення, або мала лише округлені/скошені кути у верхній частині, як можна побачити на фотографії луцького некрополю.

¹¹⁰ Wiśniewski T. Nieistniejące mniejsze cmentarze żydowskie: rekonstrukcja Atlantydy. Wyd. 1. Białystok, 2009. S. 141.

На заході Волині, в таких містах, як Володимир та Любомль, також побутували дерев'яні мацеви без криволінійних завершень, проте художнє оздоблення таких стел було складнішим (додаток 2, мал. 2 – 8, 19).

Форма єврейських дерев'яних надгробків-стел Волині зафіксована не лише на світлинах. Польський офіцер австро-угорської армії, член Галицького сейму Август Красіцький, який приймав участь у військових діях під час Першої світової війни, згадував у виданих в 1934 р. мемуарах про єврейський цвинтар між селами Троянівка та Градиськ (Волинська обл.):

«Вівторок, 14 березня 1916 р. О 7:15 виїжджаю. Троянівку повністю спустошено, майже всі будинки або без дахів, або без дверей і вікон... Минаємо єврейський кіркут, оригінальні надгробки з дерева, дуже вузькі й високі...»¹¹¹

Одна з найцікавіших візуалізацій єврейського некрополя Волині з'явилась також завдяки солдату австро-угорської армії. Чеський художник Еміль Вайс у 1918 р. проходив службу у м. Ковель (Волинська обл.). Згодом у Відні була видана серія поштівок з ілюстраціями Вайса¹¹², серед яких є і зображення єврейського цвинтаря з довгими вузькими дерев'яними надгробками, ймовірно, ковельського (додаток 2, мал. 23).

Горизонтальна складова надгробка мала форму будиночку, завдовжки до 1,8 м, завширшки до 0,4 м та заввишки 0,5 – 0,6 м (розміри приблизні, згідно візуальної оцінки по фотографіям). Поздовжні стіни такого «будиночку» склалися з 2 дошок кожна, двосхила покрівля виготовлялася з 2 поздовжніх дошок, гребінь накривався третьою, горизонтально покладеною більш вузькою дошкою, для запобігання впливу опадів. Торцеві стіни, виготовлені з однієї широкої дошки, мали трикутне завершення-щипець, на яке спиралися дошки даху (додаток 2, мал. 5, 6, 11).

¹¹¹ Krasicki A. Dziennik z kampanji rosyjskiej Krasickiego Augusta, porucznika w Sztabie Komendy Polskich Legionów, 1914-1916. Lwów, 1934. S. 408.

¹¹² Вайс Еміль. Листівки серії «Волинь», видані в Німеччині та Австрії у 1916–18 pp. URL: https://volart.com.ua/art/vays_emil/ (дата звернення: 18.01.2026).

Як свідчать фотоматеріали, дерев'яні надгробки саркофагового типу майже завжди використовувалися в комбінації з вертикальними стелами. Обидва елементи могли бути виготовлені з дерева, або дерев'яний саркофаг поєднувався з кам'яною стелою. Варто зауважити, що комбінацій дерев'яної стели з кам'яним саркофагом на Волині зафіксовано не було. Також зрідка трапляється використання лише саркофага без стели. Зокрема, на світлині з Володимира (додаток 2, мал. 5) зафіксовано три розташовані поруч надгробки-«будиночки», і лише перед одним із них встановлено кам'яну стелу з епітафією (Шимон, син Аврагама, 1915). Оскільки табличка з епітафією на другому саркофазі виглядає тимчасовою, а на третьому епітафія взагалі відсутня, можна припустити, що родичі померлих планували встановити кам'яні стели згодом.

Також на фотографіях помітно, що вертикальна стела, як дерев'яна, так і кам'яна, в разі використання разом з дерев'яним саркофагом кріпилася до нього за допомогою металевих (ймовірно) хомутів (додаток 2, мал. 3, 5, 6).

Таким чином, можна зробити висновок, що вертикальна стела вважалася обов'язковим елементом надгробка волинського єврея. Горизонтальна складова була факультативною і часто виконувалася з дешевшого матеріалу. Мацева у вигляді саркофага, за поодинокими винятками, не використовувалася самостійно на некрополях Західної Волині, на відміну від Полісся, Наддніпрянщини та Південного Поділля.

Б. Полісся

Мацеви саркофагового типу на території Полісся.

Під час обстеження християнських цвинтарів Волинського Полісся у 1930 р. Ян Фальковський відвідав єврейські некрополі в Томашгороді та Осницьку (обидва у сучасній Рівненській області), де «повсюдно виявив надгробні будиночки».¹¹³ У статті «Нотатки етнографічні з Полісся. Цвинтарі» він вказує, що аналогічні надгробки, за словами п. Леонтіни

¹¹³ Falkowski J. Notatki etnograficzne z Polesia. Cmentarze. *Wiadomości Ludoznawcze*. 1933. Rok II. Zeszyt 1–2. S. 28.

Лісецької, були також присутні і в інших населених пунктах: Сарни, Володимирець, (Рівненська область), Мацеїв (зараз с. Луків, Волинська обл.), та Давид-Городок (Білорусь). Під час дослідження Фальковський виявив, що на старому цвинтарі в Осницьку, на той момент вже недіючому, були кам'яні та дерев'яні мацеви-будиночки, а в Томашгороді – лише один мурований з цегли, інші, близько півтора десятка, – дерев'яні, з гонтовою покрівлею.

Зафіксовані на фотографіях та частково збережені саркофаги-будиночки Полісся відрізняються від грубих волинських аналогів більш складною каркасно-стіноювою конструкцією, ретельною увагою до деталей та пропорціями. Ширина мацеви в середньому приблизно дорівнювала або трохи перевищувала висоту і сягала до 0,6 – 0,7 м, висота – до 0,5 – 0,6 м, довжина – до 1,8 м. Стандартних параметрів не існувало; на фотографії з білоруського Століна видно, що надгробки могли суттєво різнитися за розміром.

З'єднання стін здійснювалося за допомогою вертикальних кутових стійок, що виконували роль опорного каркаса. Завдяки тому, що стійки виступали нижче площини стінових дощок, утворювався проміжок між ґрунтом та нижнім зрізом конструкції. Така інженерна особливість первісно запобігала прямому контакту горизонтальних елементів із вологою, проте з часом, під вагою споруди та внаслідок природних процесів, конструкція поступово осідала та «лягала» на ґрунт.

Торцеві стіни, як і поздовжні, виготовлялись з кількох дощок. У передній торцевій стіні прорізалось трикутне, квадратне, п'ятикутне або напівкругле віконце.

Дах покривався гонтом або вертикальними дошками, що потребувало встановлення додаткового елемента – гребневого прогону. Для запобігання потраплянню опадів всередину гребінь міг накриватися коньковою планкою. Дах спирався на стіни, а не на стійки каркасу.

Приклади таких надгробків можна побачити на архівних світлинах цвинтарів Білоруського Полісся – у Пінську (додаток 4, мал. 10, 11), Століні (додаток 4, мал. 13), Щедрині (додаток 4, мал. 15).

На території Українського Полісся подібні мацеви зафіксовані у Чорнобилі, Київська обл., Любешові, Волинська обл., та у Народичах, Житомирська обл., де частково зберігся єдиний в регіоні комплекс з більше 10 мацев-будиночків (додаток 3, мал. 6 – 13).

Два саркофаги в огелі Готлібів в Олевську, Житомирська обл. відновлені в середині XX століття з улаштуванням відкидного даху на петлях для можливості покладання записок-«квітлах» (додаток 3, мал. 14). Оригінальні надгробки були втрачені під час Другої світової війни.

Дерев'яні мацеви згадує в описі Чорнобиля 1884 року український краєзнавець Лаврентій Похилевич: «Новое еврейское кладбище... имеет... много (до 1000) деревянных памятников в виде столбов и маленьких домиков с надписями, на еврейском языке и без надписей».¹¹⁴

Надгробки саркофагового типу на єврейському цвинтарі Чорнобиля значно відрізняються від попередніх розглянутих зразків за розмірами. Співставляючи висоту надгробків із зростом людей на обох фотографіях, можна зробити висновок, що вона сягала 1 – 1,3 м, при ширині до 0,7 м та довжині до 2 м (додаток 2, мал. 49, 50). Покрівля виконана з поперечних дощок і, вочевидь, потребувала додаткових елементів перекриття (бічних прогонів).

Всі зафіксовані на фотографіях саркофаги-будиночки, окрім кількох виключень, використовувались як самостійні надгробки без додавання вертикальних стел, що також відрізняє їх від надгробків Волині. Епітафія наносилась безпосередньо на торцеву стіну фарбою (Щедрин) чи за допомогою різьблення (Народичі), або на металеву чи дерев'яну таблицю, яка кріпилась до торцевої стіни (Пінськ, Столін). Частина надгробків в

¹¹⁴ Похилевич Л. Город Чернобыль (Киевской губернии), описанный отставным военным Л.П. Киев, 1884. С. 192.

Чорнобилі, як зазначав Л.Похилевич, не містила епітафій взагалі; це також можна побачити на фотографіях як з Чорнобиля, так і з деяких інших цвинтарів Полісся. Чи були згадані Похилевичем «пам'ятники у вигляді стовпів» окремими мацевими-стелами, чи комбінувалися з саркофагами, наразі невідомо.

Комбіновані надгробки на території Полісся.

Один з найцікавіших випадків використання надгробка-будиночка разом з вертикальною стелою зафіксовано в с. Любешів, Волинська обл. (додаток 2, мал. 44, 45). Населений пункт розташований у перехідній зоні між Волинню та Поліссям (Волинське Полісся), і поховальні традиції місцевої єврейської громади, вочевидь, формувались під впливом як волинських, так і поліських традицій. Поліські саркофаги-будиночки тут використовувались разом зі звичною для Волині антропоморфною вузькою стелою, яка вкопувалась у землю перед саркофагом. Форма частини будиночків також унікальна і не зустрічається на інших фотографіях. Конструкції значно підняті над рівнем землі на чотирьох опорах; по всьому периметру відсутні середні дошки, які замінені вертикальними стійками, по 2 на поперечних стінах, по 8 на поздовжніх. На одній мацеві віконце розташоване під самим гребнем.

Інші випадки застосування вертикальних стел зафіксовані на протилежному боці регіону, у Київському Поліссі, і стосуються поховань жертв погромів 1919 року.

У Чорнобилі на похованнях Ірміягу та його сина Яїра (додаток 2, мал. 49), мацеві-будиночки доповнені широкими вертикальними стелами з багатопрофільним завершенням складного абрису, гострокутним фронтоном та декоративними фіалами. Стели прикріплені до торців саркофагу, а не вкопані перед ним, як на мацевих у Любешові. Очевидно, що саме велика висота саркофогової частини дозволила застосувати таке технічне рішення. Біля інших надгробків на цвинтарі подібні стели відсутні.

Схожі стели, але без фіалів, можна побачити на похованнях жертв погрому в с. Іванків, Київська обл. (додаток 2, мал. 43). На фотографії не

видно власне саркофагів, але з великою долею впевненості можна стверджувати, що конструкції аналогічні чорнобильським.

На трьох фотографіях з нелокалізованих цвинтарів зображені дерев'яні саркофаги, частина з яких являє собою самостійний надгробок з епітафією, частина комбінована з кам'яними стелами (додаток 2, мал. 46 – 48). Конструкція саркофагів-будиночків поєднує ознаки як волинських (покрівля з горизонтальних дощок), так і поліських (кутові стійки, акуратність виконання) мацев. З конструктивних особливостей деяких будиночків слід відмітити спосіб поєднання стін в зруб, а не за допомогою цвяхів, що відтворює, ймовірно, найбільш архаїчний тип подібних конструкцій. Також помітно, що саркофаги можуть значно різнитися за висотою. Декор кам'яних стел та стилістичні особливості епітафій аналогічні мацевам на Волині. Це дозволяє припустити, що фотографії були зроблені або в межах Волинського Полісся, або північніше, на території Білорусі.

Мацеви-стели на території Полісся.

Ступінь масового поширення дерев'яних вертикальних стел на теренах Українського Полісся достеменно невідомий. Такі пам'ятники зафіксовані на світлинах із Білоруського Полісся – у Пінську (додаток 4, мал. 11) та Старобіні (додаток 4, мал. 14). У с. Ленін на некрополі збереглося близько 60 мацев у формі вертикальних стел (додаток 5, мал. 5–8). Стелам у Старобіні та Леніні притаманне трикутне завершення, тоді як у Пінську вони мають прямий зріз без фігурного абрису. Висота мацев у Леніні сягає 2 м, ширина становить 0,4 – 0,5 м, а товщина – близько 0,1 м.¹¹⁵

Очевидно, подібні стели побутували і в українській частині регіону, хоча, за винятком наведених вище прикладів, їхня наявність залишається документально не підтвердженою. Однак з Полісся, а саме з Чернігівського Полісся, походять обидві стели, що збереглися в Україні і наразі перебувають в музеях Чернігова та області.

¹¹⁵ Cmentarz żydowski w Leninie. Muzeum Historii Żydów Polskich POLIN. URL: <https://sztetl.org.pl/pl/miejscowosci/l/1428-lenin/114-cmentarze/19091-cmentarz-zydowski-w-leninie> (дата звернення: 28.07.2025).

Дерев'яна мацева Цві Гірша, сина Ефраїма (1890-і рр.) знайдена в с. Бреч Чернігівської області, зберіглася частково (додаток 3, мал. 2). Стела має антропоморфне, без виразного акцентування перехідної частини завершення, та скромний різний декор. Висота стели – 1710 мм, ширина збереженої частини – 220 мм (орієнтовна загальна ширина – 300 мм), товщина – 60 мм.¹¹⁶

Дерев'яна мацева Моше, сина Мордехая (1890), знайдена в Чернігові. З історико-етнографічного погляду Чернігів належить до Сіверщини, але за географічною класифікацією розташований в межах Чернігівського Полісся.¹¹⁷ Зважаючи на те, що ця пам'ятка наразі є єдиним відомим зразком такого типу в сіверському регіоні, недоцільно виокремлювати її в окрему географічну підгрупу.

Мацева являє собою прямокутну стелу без декору. Висота збереженої частини стели – 810 мм, ширина – 310 мм, товщина – 43 мм. Первісна довжина була більшою, проте нижню, підгнившу частину було відрізано під час експлуатації стели в якості лави.¹¹⁸

В. Наддніпрянщина

Мацеви саркофагового типу зафіксовані на відеохроніці 1919 року з м. Черкаси (додаток 2, мал. 34–36), а також на фотографії того ж року з єврейського цвинтаря у с. Дубова біля Умані, Черкаська обл (додаток 2, мал. 33). Візуально помітно, що надгробки на обох цвинтарях мали значні розміри, співставні з розмірами аналогічних мацев у Чорнобилі. Зокрема, на цвинтарі в Дубовій геометричні параметри можна оцінити, співставивши їх з параметрами цегляного саркофагу на передньому плані і прийнявши розміри стандартної цеглини 250 x 120 x 65 мм. Таким чином виходить, що середня висота дерев'яного надгробка-будиночка сягала приблизно 1,2 м, довжина – 2 м.

¹¹⁶ За інформацією старшого наукового співробітника Корюківського історичного музею А. Науменка.

¹¹⁷ Петренко О. М. Чернігівське Полісся // Географічна енциклопедія України: у 3 т. Київ, 1993. Т. 3. С. 416.

¹¹⁸ Руденок В. Новое о надгробных еврейских памятниках Чернигова. *Евреи Левобережной Украины. История и культура: Материалы III-го Международного научного семинара*. Чернигов, 2006. С. 92.

Каркасно-стінова конструктивна схема схожа на поліську, споруди встановлювалися на чотири кутові опорні стійки.

Важливою технологічною особливістю є часте використання листового металу (бляхи) для покрівлі. Це іноді дозволяло відходити від традиційних двосхилих форм на користь сплосчених дахів або покрівель у формі циліндричного склепіння. Проте траплялися і покрівлі з дерев'яних дощок, як поздовжніх, так і поперечних.

У черкаських надгробках на передніх торцевих стінах прорізалась віконця різної геометричної форми. Розташовувались вони у верхній частині стіни. У Дубовій віконця на мацевих мали прямокутну форму та розташовувались ближче до середньої частини торцевої стіни.

На обох цвинтарях надгробки саркофагового типу використовувались як самостійно, так і в комбінації з вертикальною стелою. Вузька стела з антропоморфним або напівциркульним завершенням кріпилась до торцевої стіни саркофагу. В Черкасах в окремому випадку, як на похованні лідерів громади рабина Й.Зільбермана та Йосефа Фрідмана, стели доповнені додатковим елементом у вигляді великої зірки Давида (додаток 2, мал. 36).

Дерев'яні надгробки були зафіксовані у 1924 р. експедицією студентів Київського археологічного інституту у м. Бориспіль. Бориспіль – місто Наддніпрянщини, розташоване на південній межі Київського Полісся, і типи зафіксованих надгробків виявилися аналогічними типам Київського Полісся та Центральної Наддніпрянщини. Так, у доповіді від 30 червня 1924 р. «Єврейське кладовище в Боришполі» студентки Д. Щербаківського М. Вязьмітіна з М. Новицька відмітили, що на некрополі найпоширенішим типом мацев були надгробки у формі будиночку, дерев'яні та цегляні з дерев'яним дахом. Дах мав кілька форм – двосхилий, напівциркульний та чотирисхилий, покрівля – з листового металу або дерева.

Надгробки-будиночки використовувались самостійно або комбінувалися з кам'яною чи дерев'яною вертикальною стелою.¹¹⁹

Другий тип дерев'яних мацев, зафіксований у Борисполі, представлений вертикальними стелами, виготовленими з високих дощок. Характерною особливістю цих пам'яток було розмаїття завершень: трикутних, напівкруглих або антропоморфних («... деякі з них своїм абрисом нагадували людську постать»).¹²⁰

Для захисту деревини від атмосферних опадів верхівки стел накривалися невеликим двосхилим дашком із листового металу. Деякі дерев'яні мацеві мали різний декор.¹²¹

Г. Поділля

На світлині етнографічної експедиції Ан-ського з Поділля (додаток 2, мал. 40) видні мацеві, в загальних рисах схожі на волинські, але з деякими відмінностями.

Вертикальна стела в більшості випадків позбавлена не лише криволінійного завершення, а взагалі будь-якої обробки; це проста дошка з вирізбленою епітафією. Серед 15 дерев'яних стел лише 4 мацеві мають більш складне геометричне завершення. Висота стел сягає до 2 м, її можна орієнтовно визначити, співставляючи з висотою людини на задньому плані (це учасник експедиції Абрагам Рехтман). Ширина – від 0,2 до 0,3 м. Пропорції стел близькі до волинських, орієнтовно – від 1:6 до 1:8.

Найбільш цікава тут горизонтальна частина надгробка, дуже спрощена навіть в порівнянні з волинськими мацеві. Вона виконана також у формі будиночка, але, за візуальною оцінкою, має значно менші геометричні розміри: ширина співставна з шириною вертикальної стели (близько 0,3 м), висота, більша за ширину, – до 0,4 м, довжина – до 1,8 м.

¹¹⁹ Ходак І. Єврейське кладовище в Борисполі (за експедиційними матеріалами Марії Вязьмітіної та Марії Новицької 1924 року). *Сіверщина в історії України: зб. наук. пр.* Вип. 14. Ніжин, 2021. С. 76.

¹²⁰ Там само.

¹²¹ Там само.

На двох інших фотографіях з експедиції Ан-ського (додаток 2, мал. 41, 42) зображено дещо інші мацеві. «Будиночки», на яких сидять, ймовірно, майстри по надгробках, мають додаткову гребневу планку для захисту від опадів. Їхня ширина більша від попередніх і орієнтовно сягає 0,5 м, висота – від 0,5 до 0,6 м, довжина – до 1,8 м.

На відміну від «будиночків», схожих між собою на двох останніх цвинтарях, вертикальні складові значно відрізняються. На першому (мал. 41) стели невисокі, до 1 м та менше, при ширині 0,2 – 0,3 м. Будь-який декор чи обробка відсутні. Також помітно, що в більшості випадків горизонтальна, саркофагова складова надгробка, взагалі відсутня.

На другому кладовищі (мал. 42) дерев'яні стели мають більші геометричні розміри і співмірні з кам'яними за висотою. Завершення – із зрізаними кутами, трикутні або напівциркульні. На одній стелі помітно дощатий дашок для захисту від опадів. Цікавою конструктивною особливістю надгробків цього некрополя є спосіб поєднання елементів: у даху саркофагової частини з торцевого боку прорізався спеціальний паз. У цей паз вставлялася стела, причому така технологія була універсальною як для дерев'яних, так і для кам'яних стел. Така система чітко вказує на важливість саме вертикальної складової, яка являла собою основну частину мацеві. Подібний спосіб поєднання не фіксувався на жодному з кладовищ в інших регіонах.

Точні місця, де були зроблені ці три фотографії, невідомі; дві з них підписані як «Подільська губернія», другу РЕМ атрибутує як «Південно-Західний край». Маршрут експедиції в 1913 р. пролягав з Волині на Поділля¹²²; схожість мацев з волинськими аналогами дозволяє припустити, що населені пункти розташовані на межі цих регіонів, орієнтовно між Старокостянтиновом та Меджибожем. На всіх трьох некрополях надгробки

¹²² Сергеева И. Этнографические экспедиции Семёна Ан-ского в документах. *Східний світ*. 2003. № 3. С. 91–98.

мали свої особливості, але загальні риси схожі, що, ймовірно, можна пояснити впливом волинських традицій.

Гіпотезу про орієнтовну локалізацію вищезгаданих кладовищ підтверджують дерев'яні мацеві з Меджибожа, зафіксовані в 1927 р. співробітником Етнографічного відділу Російського музею Аркадієм Зарембським. Вони майже ідентичні мацевам на одній з фотографій експедиції Ан-ського. Низькі «будиночки» комбінуються з високими вузькими стелами, які вставляються в пази у даху «будиночків» або встановлюються впритул до передньої торцевої стіни (ймовірно, також кріпляться до неї за допомогою хомутів). Серед завершень стел поширена форма із скошеними кутами; також присутні інші види завершень, в тому числі антропоморфні.

Ще один населений пункт Поділля, де були зафіксовані надгробки-будиночки, розташований набагато південніше – це Балта, Одеська обл. (додаток 2, мал. 37).

За візуальною оцінкою, мацеві-саркофаги в Балті є вищими за розглянуті раніше зразки, їхня висота орієнтовно сягає 1,3–1,5 м. На задньому плані помітні споруди ще більшої висоти, проте зображення не дає можливості з'ясувати, чи конструкція є надгробком саркофагового типу, чи огелем.

Ключовою конструктивною особливістю надгробків у Балті, що відрізняє їх від вищеописаних варіантів даного типу, є використання повної каркасної системи. Стіни, як в поліських і наддніпрянських зразках, з'єднувалися за допомогою кутових стійок, які виконували функції каркасу. На каркас спирався двосхилий дах зі спеціально влаштованими фронтонами. Дах мав значний винос за площину стін та був покритий гонтом або листовим металом із влаштуванням додаткових бічних прогонів для кріплення покрівлі. Така конструкція фактично являла собою мініатюрну копію каркасної будівлі.

Ще однією особливістю саркофагів Балти була відсутність віконця на торцевій стіні, що відрізняло їх від аналогічних за розмірами мацев у Чорнобилі, Дубовій та Черкасах.

Надгробки-будиночки не доповнювалися вертикальними стелами, епітафія наносилась фарбою на торцеву стіну або на дерев'яну плиту, яка кріпилась до торцевої стіни.

Окрім вищезгаданих об'єктів, на світлині зафіксовано тип дерев'яних надгробків, що раніше не траплявся в інших регіонах. Конструктивно він являє собою звичну комбінацію вертикальної стели та горизонтальної складової, але остання має специфічні особливості: вона, ймовірно, мала форму скрині з плоскою покрівлею, орієнтовною довжиною до 1 м, шириною до 0,3 м та висотою до 0,5 м. Оскільки на фотографії цілі екземпляри приховані рослинністю, а видимі зразки в правій частині мають ознаки руйнації, їхня повна реконструкція є ускладненою.

Вертикальна складова мала висоту близько 1 метра; на фотографії помітно, що стели нижчі (деякі значно) за мацеви саркофагового типу. Ширина стели відповідала ширині «скрині». Завершення стел пряме, зрідка – зі скошеними чи скругленими кутами, декор відсутній.

Д. Галичина

На архівних фотографіях надгробків Галичини не зафіксовано мацеви саркофагового типу. Серед стел присутні як звичні типи, так і такі, що не зустрічалися в інших регіонах.

На цвинтарі у Великих Мостах, Львівська обл., побутували вузькі високі антропоморфні стели, що, вочевидь, можна пояснити близькою відстанню населеного пункту від волинського регіону. Також на кладовищі були присутні стели з прямим та напівциркульним завершенням (додаток 2, мал. 25).

На фотографії цвинтаря у Бродах, Львівська обл., помітно кілька вузьких стел, в т.ч. з трикутним завершенням (додаток 2, мал. 24).

На некрополі Добромиля, Львівська обл., зафіксована невисока дерев'яна стела з напівциркульним завершенням та металевою (ймовірно) табличкою з епітафією, форма якої точно дублює контур верхньої частини мацеви (додаток 2, мал. 26).

На єврейському некрополі м. Дрогобич, Львівська обл., в 1921 р. зафіксовано стели з напівциркульним завершенням, увінчані декоративним акротерієм у формі язика полум'я (додаток 2, мал. 27). За своїми габаритами ці пам'ятники є співмірними з сусідніми кам'яними аналогами; їхня ширина, хоча й поступається кам'яним плитам, є помітно більшою порівняно з вузькими мацевами Волині чи Поділля. Приблизні пропорції стел в Дрогобичі – від 1:3,5 до 1:4.

Аналогічні стели з акротерієм у формі язика полум'я були на кладовищі м. Стрий, приблизно за 30 км від Дрогобича (додаток 2, мал. 32). Це дозволяє припустити наявність регіональної традиції (або школи), яка побутувала в передкарпатському регіоні Східної Галичини.

Є. Надгробки саркофагового типу в інших країнах

Порівнюючи некрополі України та інших країн Європи, можна зазначити: незважаючи на значну поширеність на європейських єврейських кладовищах кам'яних мацев-саркофагів, дерев'яні зразки фіксуються рідко. Найбільша кількість таких фіксацій походить з території Білоруського Полісся та прилеглих регіонів – Столін, Пінськ, Щедрин (додаток 4, мал. 10, 11, 13, 15).

Цікаві екземпляри задокументовані на єврейському некрополі м. Укмерге, Литва. Мацеви являють собою комбінацію двох типів – кам'яної надбудови та кам'яного саркофагу, з улаштуванням дерев'яного даху і гонтової покрівлі (додаток 4, мал. 26, 27). Схожі надгробки, але з іншими геометричними пропорціями та покриттям з листового металу, зафіксовані в м. Ліда, Білорусь (додаток 4, мал. 9).

На єврейській ділянці цвинтаря у с. Баргузін, РФ, станом на 2015 р. знаходились декілька надгробків у формі будиночка, виконаних з колод в зруб

та покритих дошками (додаток 5, мал. 22, 23). На території України не зафіксовано подібних мацев зі стінами з бруса, хоча на християнських цвинтарях Українського Полісся вони побутували.¹²³

Також цікавими екземплярами є надгробки саркофагового типу, геометричними розмірами співставні з невеликим огелем. 2 подібні мацеві 1914 та 1919 років, комбіновані з вертикальними стелами, зафіксовані в колонії Ліптон, Канада (додаток 4, мал. 16). Ще одна співставна за розмірами, але з іншими геометричними пропорціями конструкція станом на 2015 р. знаходилась на єврейській ділянці муніципального цвинтаря у м. Іркутськ, РФ (додаток 5, мал. 26). Надгробок було встановлено у 1968 р.

На кладовищі єврейських військовополонених російської армії часів Першої світової війни у Бранденбурзі, Німеччина, зафіксовані комбіновані мацеві з вертикальною та горизонтальною складовою (додаток 6, мал. 8). Горизонтальна частина виконана у формі дерев'яного саркофагу з низькими стінками да двосхилим дахом.

Ж. Надгробки у формі вертикальної стели в інших країнах

Зафіксовані в країнах Європи вертикальні мацеві-стели в більшості випадків мали геометричні пропорції 1:4 – 1:5, але різнилися за висотою. Такі стели можна побачити на архівних фотографіях з Городища, Білорусь (додаток 4, мал. 4–7), Скіделя, Білорусь (додаток 4, мал. 12), Старобіна, Білорусь (додаток 4, мал. 14), Паланги, Литва (додаток 4, мал. 22), Паневежиса, Литва (додаток 4, мал. 23–25), Шяуляя, Литва (додаток 4, мал. 28).

Серед зразків, що збереглися на цвинтарях або в музеях, можна відмітити вищезгаданий комплекс мацев в Леніні, Білорусь, комплекс мацев в Якутську, РФ, мацеві в Ботошані, Румунія (додаток 5, мал. 48), надгробки в музеях Кулдиги, Латвія (додаток 5, мал. 9 – 12), Амстердаму, Нідерланди (додаток 5, мал. 13 – 15), Базелю, Швейцарія (додаток 5, мал. 55).

¹²³ Нагорнюк О. Конструктивні особливості надгробків-«хаток» північної Волині та Полісся. *Архітектурна спадщина Волині: зб. наук. праць*. Вип. 3. Рівне, 2012. С. 192.

Висота дерев'яних стел суттєво варіювалася, сягаючи до двох метрів, як, наприклад, у білоруських селах Ленін та Старобін. Кшиштоф Белявський пише, що ширина стел у Леніні складала при цьому 400–500 мм. Аналіз фотографії зі Старобіна свідчить, що саме вертикальний розмір був визначальною ознакою місцевої традиції, оскільки на цвинтарі присутні пам'ятники різної ширини, але аналогічні за висотою.

Серед конструктивних особливостей варто виділити те, що деякі стели мали не лише захисний дашок, а були облямовані дерев'яними планками по всьому периметру (додаток 5, мал. 7, 8, 32). Також трапляються надгробки, конструкція яких складається з двох з'єднаних вертикальних дощок (додаток 5, мал. 43).

На цвинтарі м. Ботошані (Румунія) в 1968 р. була зафіксована невисока дерев'яна стела у комбінації з металевим саркофагом (додаток 4, мал. 45).

Набагато більше, ніж на теренах сучасної України, були поширені дерев'яні стели з пропорціями 1:3 – 1:3,5, загальними габаритами та формою співставні кам'яним. Хоча поперечний розмір таких мацев обмежувався природною шириною дошки, що робило їх вужчими за кам'яні аналоги, їхня висота зазвичай залишалася ідентичною. Такі надгробки зафіксовані на архівних фотографіях з некрополів Вільнюса, Литва (додаток 4, мал. 18, 20), Кольбушови, Польща (додаток 4, мал. 35), Хошно, Польща (додаток 4, мал. 42), Щецина, Польща (додаток 4, мал. 43, 44), та збереглися на цвинтарях у н.п. Бюссум, Нідерланди (додаток 5, мал. 16, 17), Фішах, Німеччина (додаток 5, мал. 20, 21), Дорогой, Румунія (додаток 5, мал. 49), Сірак'юс, США (додаток 5, мал. 51), а також в музеях Аугсбурга, Німеччина (додаток 5, мал. 18), Бухареста, Румунія (додаток 5, мал. 44 – 47) та Гораждьовіце, Чехія (додаток 5, мал. 54).

Марцін Водзінський в описі дерев'яних мацев з кладовища у м. Мейсце, Польща (додаток 4, мал. 37–40) зазначав, що їхня висота «приблизно

дорівнює розміру відомих нам кам'яних надгробків із Мейсце другої половини XVIII ст. та перших двох десятиліть наступного століття».¹²⁴

Виняткове значення мають мацеви, зафіксовані у 1930-х рр. на єврейському некрополі м. Злочева, Польща (додаток 4, мал. 32–34). Габарити, форма та складне барокове різьблення стел виявляють повну ідентичність із кам'яними аналогами, що є унікальним випадком серед задокументованих дерев'яних надгробків.

Вузькі мацеви з пропорціями, близькими до 1:6 – 1:8, поширені на Волині, півночі Поділля і Наддніпрянщині, на архівних фотографіях єврейських некрополів Європи (крім Білорусі) не зустрічаються, проте, ймовірно, вони існували. Таке припущення можна зробити з аналізу гравюри 1882 року Александра Геримського¹²⁵, на якій зображено єврейський цвинтар у Варшаві і дерев'яні надгробки схожої форми (додаток 4, мал. 29).

Стели мали завершення напівциркульне, пряме, трикутне або зі зрізаними кутами; на відміну від України, антропоморфні або імітації антропоморфних завершень траплялися зрідка (Бухарест, Мейсце).

Одним з небагатьох письмових джерел, в яких зафіксована форма дерев'яної мацеви та її завершення, є перелік поховань на кладовищі міста Бад Райнерц (зараз – Душники-Здруй, Польща), складений 6 вересня 1894 року секретарем поховального братства Праги Александром Ірменбахом за участі кантора з Кракова Мозеса Остерна.¹²⁶ Перелік складається з 6 скопійованих з надгробків епітафій на івриті та їхніх перекладів німецькою мовою. Надгробок №6, що належав р. Меїру з Варшави (1854), був виготовлений з дерева: «Прислонений до стіни праворуч від входу дерев'яний надгробний знак (загострена вгорі надгробна дошка), який, ймовірно, був

¹²⁴ Wodziński M. *Macewy drewniane z Miejsca. Cmentarze żydowskie*. Wrocław, 1995. T. 2. S. 41.

¹²⁵ Gieryski A. *Na cmentarzu starozakonnych. 1882*. Muzeum Narodowe w Warszawie. Nr inw. 81992/3 MNW. URL: <https://cyfrowe.mnw.art.pl/pl/zbiory/987666> (дата звернення: 17.07.2025).

¹²⁶ Archiwum Państwowe we Wrocławiu, Oddział w Kamieńcu Ząbkowickim. AM DZ. Sign. 584. S. 5–8.

переміщений з відповідного місця поховання, і містить напис, що вже майже неможливо прочитати» (див. додаток 9).

2.4.4. Обеліск

Форма обеліска в європейській культурі запозичена з античної архітектури Стародавнього Єгипту і стала особливо популярною в період класицизму (кінець XVIII – початок XIX ст.). На єврейських кладовищах обеліски почали з'являтися з середини XIX сторіччя з розвитком ідей Гаскалі.

В Україні дерев'яний пам'ятник такого типу зафіксовано в 2017 р. на Новому єврейському кладовищі м. Голованівськ, Кіровоградська обл. (додаток 3, мал. 5). На надгробку присутня рамка, в яку була вставлена фотографія (не збереглася). Епітафія також не збереглася. Ймовірно, пам'ятник встановлено в третій чверті XX сторіччя.

Дерев'яні обеліски зафіксовані на декількох єврейських цвинтарях в Сибіру, РФ – Іркутськ (додаток 5, мал. 25), Канськ (додаток 5, мал. 27), Томськ (додаток 5, мал. 28), Якутськ (додаток 5, мал. 42).

У формі обеліску виконаний найновіший з зафіксованих на сьогодні дерев'яних надгробків (за виключенням мацев на похованнях жертв Шоа). Він встановлений в 2003 році на єврейському некрополі м. Вітебськ, Білорусь (додаток 5, мал. 4).

2.4.5. Специфічні форми надгробків

В особливих випадках на похованнях встановлювались мацеви нестандартних форм. В основному це стосувалось єврейських військовослужбовців різних армій, які загинули під час бойових дій. Стандартно на військових цвинтарях на могилах солдатів-християн встановлювались пам'ятники у формі хреста, а на могилах солдатів-євреїв пам'ятник міг виготовлятися у формі зірки Давида або Скрижалей Заповіту. В більшості випадків такі надгробки влаштовувались як тимчасові та згодом замінювались на кам'яні стели (детальніше див. п. 3.1.7).

На території України зафіксовано 1 надгробок у формі Скрижалей Заповіту (додаток 2, мал. 28, 29) на похованні січового стрільця Осипа (Юди) Литвака, який загинув 9.08.1916 та був похований на єврейському кладовищі в м. Рогатин, Івано-Франківська обл.¹²⁷ Це один з небагатьох відомих пам'ятників такої форми серед поховань єврейських солдатів. Ще один був зафіксований у 1918 р. на військовому цвинтарі британської армії біля населеного пункту Белікур у Франції (додаток 6, мал. 15).

Британська армія у Першій світовій війні на похованнях загиблих солдатів єврейського походження використовувала уніфіковані дерев'яні маркери у формі зірки Давида. Такі пам'ятники зафіксовані на фотографіях британських військових цвинтарів в різних країнах; деякі з них збереглися та експонуються в музеях (додаток 6, мал. 1а, 3, 4, 5, 6, 13а, 14а). Під пам'ятниками аналогічної форми були поховані єврейські солдати армій Великої Британії та США, які загинули під час Другої світової війни (додаток 6, мал. 7а, 7б, 17а).

На фотографії німецького військового цвинтаря Бії-Беркло у Франції видно, що надгробок санітара Леопольда Майера виконаний на основі хреста, де поперечна перекладина замінена щитом у формі фронтона (додаток 6, мал. 16а).

В книзі Карла Фрідріха Брандта «Flatau. Ein Heimatbuch für Schule und Haus» («Флатов. Книга про рідний край для школи та дому», 1926) міститься згадка про дерев'яні мацеви на єврейському цвинтарі м. Флатов (зараз –Злотув, Польща), які не фіксувались в інших регіонах. Опис цвинтаря процитовано на сайті Музея Злотувської землі: «...Тут і там ще стоїть пам'ятник із дерева, вирізьблений та вирізаний з одного цілого стовбура...»¹²⁸. Можливо, мається на увазі кругла скульптура, що досить

¹²⁷ Юзич Ю. Перший єврей, який загинув за Україну. URL: <https://www.istpravda.com.ua/columns/2024/12/6/164539/> (дата звернення: 04.10.2025).

¹²⁸ Brandt C. F. Flatow: Ein Heimatbuch f. Schule u. Haus. Flatow (Grenzmark): Die Grenzmark, 1926.. Цит. за: Lapidarium na dawnym cmentarzu żydowskim. Muzeum Ziemi Złotowskiej. URL: <https://muzeum-zlotow.pl/lapidarium-na-dawnym-cmentarzu-zydowskim/> (дата звернення: 13.01.2026).

часто трапляється в камені на похованнях емансипованих євреїв міжвоєнного періоду. Втім, під такий опис потрапляють і різьблені стели, атрибутовані як м. Злочев (див. пп. 1.2.1, 2.4.3-Ж).

Таким чином, дослідження показало, що тип та форма дерев'яних мацев варіювалися в залежності від регіону. Типологія дерев'яних надгробків в загальних рисах корелює з кам'яною пластиною, але відмінність у механічних властивостях матеріалу обумовила різницю в геометричних параметрах та сприяла виникненню специфічних форм. В окремих випадках дерев'яні пам'ятники виготовлялись за повною аналогією з кам'яними (головним чином, в країнах Європи, напр. Злочів, Польща), але іноді відбувався зворотній процес – форма кам'яних мацев наслідувала усталену в регіоні форму дерев'яних (Осницьк, Бориспіль та ін.).

Не єврейських некрополях України були присутні всі з зафіксованих різними дослідниками та фотографами типи дерев'яних надгробків.

Тип «надбудова» був найменш поширеним на території України. Жоден зі зразків дерев'яної надбудови не зберігся.

Запропоновану в межах цього дослідження класифікацію дерев'яних надгробків типу «надбудова» див. в додатку 10, таб. 3.

Надгробки у формі вертикальної стели відзначалися широким діапазоном пропорцій. Вузькі високі мацеви із співвідношенням ширини та висоти в проміжку 1:6 – 1:8, поширені на Волині та в прилеглих районах Поділля і Галичини, є, вочевидь, найбільш самотнім варіантом даного типу, що не фіксується в інших регіонах, в т.ч. за межами території України. Серед них окремої уваги заслуговують мацеви з виразним антропоморфним завершенням, яке, крім зазначених теренів, локально фіксується лише на надгробках некрополів Черкащини (Черкаси, Дубова).

Також унікальними є мацеви з акротерієм у вигляді язика полум'я, що побутували на Галичині (Дрогобич, Стрий).

Дерев'яні надгробки саркофагового типу у формі будиночка побутували у різних регіонах України, натомість така форма не зафіксована на єврейських кладовищах Європи, крім Білорусі та східної частині Польщі. Генезис цієї традиції, ймовірно, пов'язаний із Поліссям, де подібні конструкції були поширені в меморіальній культурі місцевого неєврейського населення. На жаль, брак архівного матеріалу та майже повне знищення дерев'яних мацев не дають можливості впевнено підтвердити чи спростувати це припущення.

Запропоновану в межах цього дослідження класифікацію дерев'яних надгробків саркофагового типу див. в додатку 11, таб. 4.

Дерев'яні обеліски на єврейських некрополях почали з'являтися у другій половині XX століття. Єдиний збережений зразок цього типу в Україні зафіксовано в с. Голованівськ на Кіровоградщині.

2.5. Гіпотези походження форм надгробків

Багатовікове співіснування євреїв та українців не могло не спричинити взаємопроникнення культур. Єврейські традиції містять багато запозичень; це повною мірою стосується і поховальних традицій, особливо – декору надгробків, часу їхнього встановлення та інших. Вигляд мацев також міг формуватися під зовнішнім впливом.

2.5.1. Гіпотези походження форми надгробка-будиночка

Щодо походження даних форм мацев, впевнену відповідь дати неможливо. На християнських некрополях Полісся існувало багато різних форм надгробків-будиночків, які неодноразово ставали предметами цікавості багатьох етнографів.¹²⁹ Дослідники вважають, що традиція влаштування

¹²⁹ Гайдучик В. Дубовые колоды на полесских некрополях: к вопросу об ареале бытования традиции. *Уфоком*. 2019. 15 июня. URL: <https://www.ufo-com.net/publications/art-11017-dubovye-kolody.html> (дата звернення: 12.05.2025).

надгробків подібного типу існувала у східних слов'ян з епохи середньовіччя.¹³⁰

В статті 1910 р. «Старовинні дерев'яні церкви на Волині» український етнограф Федір Вовк звертав увагу на надгробки на християнських цвинтарях:

Дуже оригінальну особливість північноволинських кладовищ становлять дерев'яні надгробки ... з довгої скрині з дощок, на подоби труни з двосхилим дахом. Такого роду надгробки, дуже звичайні в білоруському Поліссі, становлять одну з досить численних рис, що змушують припускати, що північні повіти

Волині були раніше населені білорусами....¹³¹

Колекція Федіра Вовка в науковому архіві Інститута археології НАН України містить малюнок християнського надгробка, виконаний білоруським етнографом Александром Сержпутовським по результатам експедицій до Полісся у 1906 – 1910 рр. Надгробок являє собою саркофаг з двосхилим дахом та прямокутним віконцем в торцевій стіні (додаток 1, мал. 21).

Очевидно, що Вовк вважав саме Білоруське Полісся місцем виникнення цієї традиції. Можна припустити, що форма надгробка-будиночка була запозичена євреями з оточуючої культури, і також розповсюдилась з Полісся на територію Центральної України та Західну Волинь. Крайній західний населений пункт, де був зафіксований такий тип надгробка – м. Грубешів, Польща, розташований на відстані близько 5 км від кордону України (додаток 4, мал. 30, 31).

Деякі факти говорять проти версії запозичення. Олексій Нагорнюк у статті 2012 року «Конструктивні особливості надгробків-«хаток» північної Волині та Полісся» описує декілька видів подібних споруд на християнських цвинтарях в селах Рівненської області, які значно різнилися між собою як конструктивно, так і зовнішнім виглядом.¹³² Серед єврейських надгробків

¹³⁰ Нагорнюк О. Конструктивні особливості надгробків-«хаток» північної Волині та Полісся. *Архітектурна спадщина Волині: зб. наук. праць*. Вип. 3. Рівне, 2012. С. 193.

¹³¹ Волков Ф. Старинные деревянные церкви на Волини. *Материалы по этнографии России*. Т. 1. С.-Петербург, 1910. С. 38.

¹³² Нагорнюк О. Конструктивні особливості надгробків-«хаток» північної Волині та Полісся. *Архітектурна спадщина Волині: зб. наук. праць*. Вип. 3. Рівне, 2012. С. 191-193.

цього типу відмінності були відносно незначні, незалежно від географічного розташування цвинтаря; крім того, аналогічні споруди були присутні на єврейських некрополях Наддніпрянщини та Поділля.

Ян Фальковський зазначає, що в Осницьку існували 3 християнські цвинтарі, на жодному з яких не було надгробків-будиночків, а на єдиному єврейському цвинтарі всі мацеви були лише такого типу. Крім того, в Осницьку та Томашгороді серед єврейських надгробків-будиночків дослідник виявив і дерев'яні, і кам'яні. Серед християнських надгробків цього типу він не фіксував кам'яних в жодному з відвіданих сіл Полісся. Це дозволило Фальковському зробити висновок, що «у євреїв надгробні будиночки зустрічаються навіть у тих місцевостях, де вони не були відомі християнам».¹³³

Таку ситуацію можна пояснити припущенням, що запозичення єврейськими громадами подібної конструкції відбулося ще в ранній період їхнього розселення на теренах Полісся. Надалі цей тип поширювався територіально, а традиційний консерватизм єврейських громад сприяв збереженню загального вигляду конструкції з мінімальними змінами. На кінець XIX сторіччя надгробок-будиночок уже став усталеною частиною єврейської поховальної традиції, що розвивалася незалежно від навколишнього культурного середовища. Саме цим можна обґрунтувати побутування таких споруд у місцевостях, де тогочасні християнські традиції передбачали зовсім інші типи надгробків. Крім того, це пояснює появу кам'яних надгробних саркофагів як результат переосмислення запозиченого елемента в контексті традиційних юдейських уявлень про вшанування пам'яті.

Ще один момент полягає в тому, що у надробках-будиночках Волині та Поділля відсутні віконця, які збереглися на мацевах Полісся. Дослідник архітектури Полісся А. Данилюк в описі надгробка на християнському

¹³³ Falkowski J. Notatki etnograficzne z Polesia. Cmentarze. *Wiadomości Ludoznawcze*. 1933. Rok II. Zeszyt 1–2. S. 29.

цвинтарі у с. Сварицевичі (Рівненська обл.) зазначав, що через таке віконце «кладуть на могилу їжу, пасхальний хліб».¹³⁴ Вочевидь, в процесі поширення надробків-будиночків на Волинь у євреїв зник цей елемент, непотрібний з точки зору єврейської традиції. На мацевях у Черкасах віконця присутні, проте у випадках, коли саркофаг доповнений вертикальною складовою, стела прикріплена до торцевої стіни і закриває віконце. Це говорить про неважливість даного конструктивного елемента і присутність його радше завдяки усталеному звичаю.

На користь версії запозичення дерев'яного надгробка-будиночка говорить також той факт, що кам'яні та дерев'яні саркофаги на єврейських некрополях Волині значно різнилися – кам'яні не мали гострих кутів та зазвичай виготовлялися у формі напівциліндру (додаток 2, мал. 2, 3).

З іншого боку, на єврейських цвинтарях Східного Поділля кам'яні та дерев'яні мацеві мали більшу типологічну подібність. За свідченнями Данила Щербаківського, надгробку, витесаному з одного каменю, «надавали форму саркофага з двосхилим дашком».¹³⁵ Один з подібних надгробків було зафіксовано в 2012 р. у с. Тростянець, Вінницька обл. (додаток 1, мал. 22); його загальні геометричні параметрами відносно ідентичні параметрам дерев'яних саркофагів цього регіону, а саме Балти.

Така типологічна єдність між кам'яними та дерев'яними пам'ятниками та їхня значна відмінність від аналогів з інших регіонів дозволяє припустити, що меморіальна традиція єврейських громад Східного Поділля мала інше походження, незважаючи на дивовижну схожість кам'яного саркофагу з Тростянця та дерев'яного саркофагу на згаданому вище малюнку А.Сержпутовського з християнського цвинтаря Полісся.

Слід відмітити, що надгробки подібного типу не є унікальним явищем в світовій поховальній культурі. Аналогічні конструкції використовують й інші

¹³⁴ Нагорнюк О. Конструктивні особливості надгробків-«хаток» північної Волині та Полісся. *Архітектурна спадщина Волині: зб. наук. праць*. Вип. 3. Рівне, 2012. С. 192.

¹³⁵ Ходак І. Людський заробіток. Данило Щербаківський: силуета українського мистецтвознавця. Харків; Київ, 2020. С. 494.

народи, наприклад, ханти у Західному Сибіру, РФ (додаток 1, мал. 23) та індіанці оджибве (чіппева), США (додаток 1, мал. 24).

2.5.2. Виникнення та трансформація антропоморфної форми стел

На відміну від надгробків-будиночків, вертикальні мацеві-стели були поширені майже на всіх єврейських некрополях, проте форма, що нагадує силует людини, зафіксована переважно на Волині. Рідше вона фіксувалась у прилеглих до Волині районах Галичини (Великі Мости), на Поділлі (Меджибіж та нелокалізований цвинтар), у Наддніпрянщині (Черкаси, Дубова, Бориспіль). Втім, єдина в Україні частково збережена антропоморфна мацева походить з села Бреч на Чернігівщині. Звісно, обмежена кількість архівного матеріалу не дозволяє робити остаточних висновків, проте попередній аналіз вказує на те, що саме Волинь могла бути осередком виникнення цієї специфічної форми. Більшість таких надгробків мають пропорції в діапазоні 1:6–1:8 при ширині близько 300 мм. На світлинах також зафіксовані антропоморфні мацеві більшої ширини, проте вони зустрічаються рідше. Єдина відома стела з антропоморфним завершенням поза межами України зберігається в музеї Бухареста, Румунія (додаток 5, мал. 45), але її геометричні розміри становлять 1600 x 550 мм.¹³⁶ Пропорція сторін близько 1:3 суттєво відрізняє дану мацеву від волинських зразків. Мацеві з м. Мейсце у Польщі, зафіксовані Р. Бріллінгом і описані М. Водзінським, за своєю морфологією можуть бути охарактеризовані як «псевдоантропоморфні» (додаток 4, мал. 37, 38, 40); їхні геометричні розміри, як зазначалося вище, співмірні з кам'яними надгробками відповідного часового періоду.

Гене́за даної традиції невідома. Якщо надгробки-будиночки були традиційними для мешканців Полісся, то стели подібної форми не зустрічалися в волинському регіоні на цвинтарях інших конфесій. Найбільш близькими морфологічно є дерев'яні надгробки з угорських протестантських

¹³⁶ Iovițu C. H. Isha Hashuva. *Realitatea Evreiască*. 2024. № 648–649 (1448–1449). 1–29 februarie. P. 20.

(в основному, кальвіністських) поховань¹³⁷, які були поширені в Угорщині у XIX – на початку XX століть (додаток 1, мал. 25). Загалом антропоморфні надгробки є поширеним явищем в світовій поховальній культурі; на території України подібні кам'яні пам'ятники VII-II ст. до н.е. були присутні, наприклад, у грецьких містах Північного Причорномор'я.¹³⁸

Найдавніша з зафіксованих дерев'яних мацев такої форми датується 1889 роком (додаток 2, мал. 18), але визначити період їхньої появи неможливо.

Томаш Вишневський висловлює гіпотезу, що при виготовленні надгробка майстри не мали за мету відтворити символічний силует людини.¹³⁹ Така форма виникла виключно з художніх міркувань, а дископодібна частина, що нагадує голову, призначена безпосередньо для нанесення аббревіатури «ג"פ» («тут похований»). Це припущення базується на відомій забороні зображення людини, якої євреї-ашкенази дотримуються більш суворо, ніж, наприклад, сефарди. Втім, ця заборона має різні ступені. Рамбам (раббі Моше бен Маймон, 1138–1204) вважав, що вона стосується лише тримірної (круглої) скульптури¹⁴⁰, і цю думку кодифікує Галаха.¹⁴¹ Антропоморфна мацева є двомірним виробом, і не підпадає під заборону.

Як вже зазначалося в п. 2.4.3, антропоморфна мацева на Волині була настільки усталеним явищем, що навіть на стелах з півциркульним або прямим завершенням дископодібний елемент («голова») з аббревіатурою «ג"פ» акцентувався за допомогою різьблення. Найбільш примітивні приклади такого художнього прийому можна побачити на цвинтарі в Локачах (додаток 2, мал. 14–16), де подібні мацеви використовувались поряд із «класичними» антропоморфними. Натомість в таких містах, як Володимир та Любомль,

¹³⁷ Novák L. F. Wooden Grave Posts of the Hungarians: A Hungaricum. *US-China Foreign Language*. 2019. Vol. 17, No. 3. P. 125.

¹³⁸ Стоянов Р. В. Антропоморфные надгробия в погребальной практике греков и варваров в VII–II вв. до н. э. *Российская археология*. 2010. № 4. С. 36.

¹³⁹ Wisniewski T. Wooden Tombstones from Jewish Cemeteries in Eastern Europe. URL: https://jewishmag.com/127mag/wooden_tombstones/wooden_tombstones.htm (дата звернення: 23.03.2026).

¹⁴⁰ Мішне Тора. Гілхот Авода Зара 3:11.

¹⁴¹ Шулхан Арух, Йоре Деа, 141:5.

використовувалась більш складна техніка різьблення – диск вирізався на заглибленому тлі (додаток 2, мал. 2 – 8, 19).

Мацеви з таким самим декором побутували і на єврейському цвинтарі Луцька, проте в середині вирізьбленого кола тут зазначали стать покійного («אִשָּׁא /אִישׁ») а букви абрєвіатури «א"ח» розміщували по боках кола (додаток 2, мал. 18).

Фізичні властивості матеріалу та специфіка його обробки вважалися головною причиною відмінності пропорцій дерев'яних та кам'яних надгробків Волині. Проте у 2018 році в с. Горохів було виявлено близько 40 кам'яних мацев, які під час нацистської окупації використовувалися для мощення вулиці.¹⁴² Форма цих надгробків – висока вузька призматична стела з пропорціями 1:5,5–1:6 – подібна до описаних вище дерев'яних мацев, Найбільш цікавим є те, що всі знайдені мацеви мають декор у формі кола з абрєвіатурою «א"ח» у верхній частині (додаток 1, мал. 20). Мацеви датуються кінцем XIX – першою чвертю XX століття. Знахідка дає підстави припускати, що традиція встановлення дерев'яних антропоморфних надгробків на Волині спричинила її відтворення у кам'яній надгробній пластиці Горохова – з відмінностями, обумовленими властивостями матеріалу.

Поширення традиції можна спостерігати на світлині експедиції Ан-ського, підписаної як «Подільська губернія» (додаток 2, мал. 40). Вище ми припускали, що це може бути населений пункт, близький до Волині. Серед 15 дерев'яних надгробків лише 3 мають форму людського силуета, і 2 з них – стели №№ 1 та 8 – заслуговують на особливу увагу. «Голова» цих умовно антропоморфних мацев не кругла, а видовжена, і має форму восьмикутника. Очевидно, що пам'ятник виготовлений «за мотивами» волинських зразків, але місцевий майстер переосмислив форму по-своєму, намагаючись, ймовірно, максимально віддалитися від асоціації з фігурою людини. Також слід відмітити, що єдина на цвинтарі «класична» антропоморфна мацева

¹⁴² Єврейські надгробки служили на вулиці бордюрами – виявили мешканці Волині. URL: <https://life.pravda.com.ua/society/2018/04/25/230548/> (дата звернення: 14.01.2026).

(№7) відрізняється від усіх інших дерев'яних надгробків більш розширеним формуляром епітафії. На фотографії кладовища у Меджибожі, який розташований ще далі, на відстані 40–50 км від меж історичної Волині, серед близько двох десятків дерев'яних мацев лише дві мають антропоморфне завершення (додаток 2, мал. 38).

В Галичині, зокрема в містах Дрогобич та Стрий, були зафіксовані дерев'яні стели з більш виваженими пропорціями та елементом, який не зустрічається на надгробках в інших регіонах – акротерієм у вигляді язика полум'я, в площині якого розміщувалась аббревіатура «י"פ» (додаток 2, мал. 27, 32). Тут дозволимо собі висунути гіпотезу про те, що мотив язика полум'я – це форма, у яку трансформувався дископодібний елемент «волинської» антропоморфної стели зі збереженням його первісного функціонального призначення. Це дає підстави припустити, що художня традиція дерев'яних мацев Галичини формувалася, зокрема, шляхом запозичення та творчого переосмислення художніх прийомів, характерних для сусідніх регіонів.

Схематичне зображення трансформації антропоморфної стели див. у **додатку 12**.

Проведене дослідження дає підстави вважати, що процес формотворення дерев'яних мацев відбувався під значним впливом локальних традицій, і, в свою чергу, впливав на формотворення надгробків в суміжних регіонах. Сталість цих форм у регіонах, де вони зникли в сусідніх культурах, свідчить про глибоку інтеграцію запозичених елементів у власну консервативну традицію; подібне явище є звичним для єврейської культури і стосується багатьох інших сфер, наприклад, архітектури синагог.

Аналіз візуальних джерел дозволяє стверджувати, що Волинь та Поділля стали центрами формування унікальних типів дерев'яних пам'ятників, зокрема вузьких антропоморфних стел та каркасних саркофагів. Типологічна подібність між дерев'яними та кам'яними мацевами в окремих регіонах, наприклад у Горохові, Осницьку чи Балті, вказує на зворотний вплив

теслярських шкіл на каменярство і підважує тезу про другорядність дерева як матеріалу.

2.6. Епіграфіка дерев'яних мацев

Епіграфіка єврейських некрополів України вже ставала об'єктом наукової уваги, зокрема у фундаментальній монографії Михайла Носоновського «Еврейские эпиграфические памятники Восточной Европы» (2002). З огляду на це, доцільно провести порівняльний аналіз епітафій на кам'яних та дерев'яних надгробках для виявлення ступеня їхньої спорідненості чи відмінності. У межах цього підрозділу вектор дослідження зміщено від загальноєвропейського контексту до локальних особливостей українських кладовищ. Такий підхід дозволить з'ясувати, чи була епіграфіка дерев'яних мацев в Україні частиною загальної ашкеназької традиції, чи вона мала унікальні власні риси.

У статті «Дерев'яні надгробки з Мейсця» (1995) Марцін Водзінський зазначає, що епітафії на дерев'яних надгробках із цього польського кладовища були аналогічними написам на кам'яних стелах Сілезії у відповідних хронологічних межах. Це стосується не лише структури й обсягу тексту, а й формулювань лаудацій та використання певних аббревіатур та біблійних цитат.¹⁴³ М. Водзінський резюмує, що дерев'яні та кам'яні мацеви були складовими єдиної меморіальної традиції, а вибір матеріалу зумовлювався передусім статками родини померлого.

Такий висновок підтверджуються й під час аналізу епітафій на дерев'яних мацевах в інших регіонах Європи. В більшості випадків у межах спільного географічного та хронологічного простору як формуляр, так і термінологія епітафій залишалися ідентичними кам'яним пам'ятникам. Наприклад, на двох збережених дерев'яних мацевах ХІХ сторіччя з кладовища Зеебург в Амстердамі для кінцевої евлогії використовувалась аббревіатура «זל» («Нехай спочинок його/її буде гідним»). На кам'яних надгробках аналогічного періоду поряд із більш звичною аббревіатурою

¹⁴³ Wodziński M. *Macewy drewniane z Miejsca. Cmentarze żydowskie*. Wrocław, 1995. P. 42

«תנצבה» («Да буде його/її душа зав'язана у вузол життя») також використовувалась і евлогія «תמכ».¹⁴⁴

В окремих випадках епітафії містили розгорнуті лаудації та додаткові елегії. Серед таких прикладів – мацеви з унікальним різним декором, які, згідно з інформацією Інститута мистецтв Польської академії наук, були зафіксовані в Злочеві (Польща). Як мінімум дві з них містять елегії, розташовані після традиційних епітафій, що зрідка трапляється навіть на кам'яних надгробках. Наведемо епітафію з надгробка рабина Еліезера бен Зеєва з роду левітів (додаток 4, мал. 32):

פנ
א(יש) י(רא) א(לקים) הרבן נגיד ורב
תבונות מוה אליעזר
בן המוה [...] זאב הלוי
זל נפ ב ש(ם) ט(וב) יא מנחם אב
תקצא לק
אליה עוז תא[מץ]
שופר תקעת נעמת תפלתך
הלויים עת במקדש
[...] אתה תשמיע קול

Тут лежить

чоловік, що боявся Всевишнього (Йов 1:1), рабин, нагид (голова) та великий розумом (Мішлей 14:29), наш вчитель і рав Еліезер,
син нашого вчителя і рава [...] Зеєва га-Леві
благословенної пам'яті, помер в доброму імені 11 менахем-ава
591 (1831) за малим численням.

Елія, укріпи силу,

У шофар ти сурмив, приємною була молитва твоя,

[Коли прийде] час левітів у Храмі,

¹⁴⁴ Joodse Begraafplaats Zeeburg. URL:

https://commons.wikimedia.org/wiki/Category:Joodse_Begraafplaats_Zeeburg (дата звернення: 14.04.2026).

[...] прозвучить твій голос.

Одним з елементів декора на мацеві є зображення шофара.

Як вже зазначалося вище (п. 1.2.2), існують декілька версій щодо локалізації цього некрополя (Злочів, Золочів, Злотув); при цьому у Книгах пам'яті як Злочева (Польща), так і Золочева (Україна) у переліках релігійних авторитетів не значиться рабин на ім'я Еліезер.

Ще один випадок, який заслуговує на окрему увагу – два надгробки, що збереглися на кладовищі громади Фішах (Німеччина). Вони належать чоловіку Йосефу Моше Галеві та його дружині Брейндл (додаток 4, мал.20, 21). Епітафія на жіночій мацеві містить акровірш, що є єдиним зафіксованим випадком серед дерев'яних надгробків. Наведемо цю епітафію:

הא(שה) ח(חשובה) מ בריינדל א(שת) כ(בודה) ימ הלוי

פנ

בבית הית' צנוע'

רצון הבור' שמר'

ימי מיגר אלמנותה

יגיע כפיך כי תאכל קיים'

נצר' לשונ' מלדבר מרמ'

דלים ואביונים תמכ'

לקבל שכר השמ' הלכ'

[...] ביום ד דב אדר

תקצג לק תנצבה

Жінка поважна, пані Брейндл, шановна дружина Й.М. Галеві

Тут лежить

В домі була скромна,

Волі Творця дотримувалась,

В дні, що жила вдовою,

Працею рук своїх будеш харчуватися (Тегілім 128:2) – виконувала,

Вберігала язик свій від брехні (Тегілім 34:14)

Нужденних та бідних підтримувала,

Отримати нагороду небесну пішла,

[померла] в день 4 (середа) 22 адара

593 (1883) за малим численням. Да буде її душа зав'язана у вузол життя.

Обмежена ширина дошки, з якої виготовлена мацева Брейндл, зумовила появу цікавої особливості – майже у всіх словах скорочено закінчення жіночого роду «ן». Такий прийом іноді використовувався і на кам'яних надгробках, проте тут його було застосовано 10 разів.

Специфічний формуляр сформувався на надгробках євреїв, депортованих радянською владою у 1940 році з теренів Польщі, Литви та України до Якутська. В епітафіях на місцевому єврейському цвинтарі (1943–1944 рр.) обов'язковим елементом стає рядок із зазначенням міста та країни походження померлого (додаток 5, мал. 31–40). Попри цю деталь, зумовлену трагічними обставинами вигнання, в усьому іншому тексти епітафій зберігають ідентичність традиційної структури.

На відміну від Східної та Західної Європи, епітафії на дерев'яних надгробках єврейських некрополів України характеризувалися певною варіативністю порівняно з текстами на кам'яних стелах. При цьому кожному регіону були притаманні власні локальні особливості. На жаль, фрагментарність збереженого архівного матеріалу не дозволяє зробити повноцінне репрезентативне порівняння, проте наявні дані дають можливість проаналізувати деякі аспекти цієї варіативності.

Вузькі стели на єврейських кладовищах Волині зумовили лаконічність лаудацій на епітафіях. Так, на чоловічих надгробках в Кисилині (додаток 2, мал. 11) лаудація перед ім'ям померлого складається з одного короткого слова «חל» («щирий»), в той час як сусідня кам'яна жіноча мацева містить епітафію з довгим переліком чеснот: «חשובה צנועה בעלת מידות טובות הזקנה מרת» («поважна, скромна, володарка добрих якостей, стара пані»).

Таке ж явище спостерігається в інших населених пунктах Волині. Порівняльний аналіз фотографій дозволяє припустити, що значна частина кам'яних надгробків в Локачах, Озютичах та Володимирі (додаток 2, мал. 3–8,

14, 15, 20) була виготовлена в одній майстерні. Епітафії на цих мацевих містять широкий набір епітетів, які застосовуються по одному або по декілька на одній мацеві: жіночих – כשרה (добродісна), זקנה (поважного віку), יקרה (дорога), צנועה (скромна), חשובה (поважна); чоловічих – נכבד (шановний), יקר (дорогий), חם וישר (ширий та чесний). Лаудації зафіксованих епітафій на дерев'яних жіночих мацевих Озютичів та Локачів обмежені лише епітетом «скромна», при цьому в останньому населеному пункті – з діалектичним написанням через букву «йуд», – צניעה. Подібну заміну букви «вав» на «йуд» в епітафіях на цвинтарях деяких громад відмічав також Михайло Носоновський.¹⁴⁵

Чоловічі дерев'яні мацеві у Володимирі та Локачах містять лише лаудацію «ширий та чесний».

На частині зафіксованих кам'яних надгробків вищезгаданої майстерні була відсутня формула малої ери (לפק, за малим численням) – аббревіатури, яка часто зазначається після року смерті і вказує на опускання тисячоліть. На розпізнаних епітафіях дерев'яних надгробків з Володимира цієї формули також немає, але вона присутня на мацевих в Локачах та Озютичах.

Окремі дерев'яні мацеві в Локачах та Луцьку (додаток 2, мал.18) відзначалися більшою шириною порівняно з іншими пам'ятниками, проте це не спричиняло змістовних відмінностей в їхніх епітафіях. Додаткова площа поверхні використовувалася для повного розгортання деяких стандартних скорочень та аббревіатур – מרה (пані), נפטר (померла), שנה (рік), פה נטמנה (тут похована).

Специфічною рисою епітафій на дерев'яних мацевих Луцька є вживання епітету חשוב (поважний) стосовно чоловіків. Попри те, що в єврейській епіграфічній традиції ця лаудація зазвичай (але не завжди) була прерогативою жіночих надгробків незалежно від регіону, на луцькому некрополі вона трансформувалася в універсальну формулу вшанування померлого.

¹⁴⁵ Носоновский М. Еврейские эпиграфические памятники Восточной Европы. Бостон, 2002. С. 26.

В інших регіонах України епітафії деяких дерев'яних мацев також мали свої особливості. На частині збережених надгробків-будиночків другої половини ХХ століття в с. Народичі (Житомирська обл.) зафіксовано нехарактерний для єврейської епіграфіки спосіб датування – зазначення дня смерті прописом (додаток 3, мал. 6, 7, 13). Водночас на іншій групі аналогічних мацев та на кам'яних мацевих того ж періоду дата вказана традиційним способом за допомогою алфавітного запису чисел.

На єдиній розпізнаній епітафії з дерев'яних мацев Меджибожа (додаток 2, мал. 38) перед ім'ям похованого вжито термін עלם (парубок, молодий хлопець), який застосовувався дуже рідко на мацевих єврейських кладовищах України. На кам'яних надгробках відповідного хронологічного періоду на цьому цвинтарі для зазначення інформації про молодий вік померлого вживаються інші епітети – רך בשנים (молодий, букв. «м'який в роках») та אברך (молода набожна людина).¹⁴⁶ Втім, зробити висновок по одному випадку неможливо, до того ж потрібне ретельне дослідження всіх збережених на цвинтарі кам'яних мацев на предмет використання даного терміну.

На інших єврейських некрополях епіграфіка дерев'яних мацев наслідувала поширений у відповідному регіоні стандарт кам'яних надгробків. На світлині експедиції Ан-ського, атрибутованої як «Подільська губернія» (додаток 2, мал. 40), епітафії вузьких дерев'яних стел надзвичайно лаконічні, але це, на відміну від волинського регіону, не пов'язано з обмеженістю простора для напису. Вони повністю ідентичні епітафіям на сусідніх кам'яних надгробках, на яких відсутні будь-які лаудації, евлогії, та навіть зазначення статі померлого. Виключенням є єдина на цвинтарі «класична» антропоморфна стела (№ 7), епітафія на якій містить стать (שׂוֹמֵר , чоловік) та вікову категорію (רך בשנים , молодий), але зв'язок між формуляром епітафії та формою стели неможливо відслідкувати через відсутність фіксації інших подібних прикладів.

¹⁴⁶ New Jewish cemetery in Medzhybizh. The Center for Jewish Art. ID: 450961. URL: <https://cja.huji.ac.il/browser.php?mode=alone&id=450961> (дата звернення: 19.02.2026).

На відміну від вищезазначеного цвинтаря на Поділлі, дерев'яні надгробки у Дрогобичі (Львівська обл.) характеризувалися як наявністю декору, так і розгорнутою термінологією епітафій з використанням біблійних цитат (додаток 2, мал. 27). У цьому аспекті мацеви не відрізнялися від своїх кам'яних аналогів на місцевому некрополі, як і в попередньому випадку.

Ще один випадок відхилення від традиційного епіграфічного канону зафіксовано в Балті (Одеська обл.). На місцевих дерев'яних надгробках кінця ХІХ сторіччя рік смерті вказано не за малою ерою, а за повним численням (ліфрат гадоль): дата містить літеру ן (п'ять тисяч), що є нетиповим для епітафій (додаток 2, мал. 37). Проте це явище не є характерним виключно для дерев'яних надгробків Балти. На одному з двох існуючих в місті єврейських кладовищ (район Червоний Яр) збереглися кам'яні надгробки цього ж хронологічного періоду, на яких рік позначено аналогічним чином.¹⁴⁷

Проведений порівняльний аналіз дозволяє констатувати, що в більшості випадків епіграфіка дерев'яних надгробків була ідентичною епіграфіці кам'яних аналогів. У загальноєвропейському контексті (Німеччина, Нідерланди, Польща) дерев'яні мацеви за своєю формою, структурою тексту та термінологією повністю наслідували параметри кам'яних стел, що підтверджує тезу про вибір дерева в якості матеріалу як наслідок економічного становища родини померлого.

В Україні ситуація виявилася складнішою: попри більшу варіативність форм і подекуди суттєву різницю в морфології пам'яток із різних матеріалів, формуляр і термінологія епітафій зазвичай залишалися ідентичними кам'яним пам'яткам відповідного регіону. Це простежується навіть у випадках специфічних локальних відхилень від епіграфічного канону, як-от використання повного літочислення у Балті або повна відсутність лаудацій та евлогій на нелокалізованому цвинтарі Поділля.

¹⁴⁷ Балта. Еврейские местечки Украины. URL: <https://myshtetl.org/odesskaja/balta.html> (дата звернення: 15.04.2026).

Водночас дослідження виявило низку випадків, де епіграфіка дерев'яних мацев мала унікальні риси порівняно з кам'яними. Це стосується, в першу чергу, Волині, де розмір епітафії обмежувався маленькою шириною стел, що призвело до скорочення лаудацій до одного-двох епітетів. В окремих населених пунктах цього регіону зафіксовано певні локальні особливості: вживання епітету «חשוב» (поважний) стосовно чоловіків у Луцьку або діалектичне написання епітету «פניני» (скромна) в Локачах. Інші випадки відмінності епіграфіки дерев'яних мацев – специфіка фіксації дати на Поліссі (Народичі), де замість традиційного алфавітного запису чисел на частині дерев'яних надгробків другої половини ХХ століття дата зазначалась прописом, та вживання малопоширеного терміну «עלם» (парубок) у Меджибожі на Поділлі.

Таким чином, відмінності в епітафіях були зумовлені як фізичними характеристиками мацев і локальними традиціями, так і ймовірним залученням різних майстрів, які виготовляли різні типи надгробків для однієї громади (детальніше про це див. п. 3.4).

Розділ 3. Практики використання дерев'яних мацев

3.1. Ставлення єврейського закону до встановлення дерев'яних пам'ятників

Єврейський закон (Галаха) регламентує всі сфери життя віруючого єврея, включаючи також все, пов'язане з закінченням його земного шляху. Етично-правова концепція «Квод га-мет» (כבוד המת) визначає дії щодо тіла померлого і процесу поховання. Чи дозволяє ця концепція влаштування надгробка з такого недовговічного матеріалу, як деревина?

Галаха не вимагає встановлення надгробка на похованні; необхідно лише будь-яке маркування такого місця, що пов'язано з законами ритуальної нечистоти. Влаштування пам'ятника є лише звичаєм, відомим з біблійних часів. Проте «Шульхан Арух», основний галахічний кодекс юдаїзму, постановляє: «мінгаг га-маком» (звичай, який прийнятий в тій чи іншій громаді, מנהג המקום), якщо він не протирічить словам Тори, з часом отримує статус «мінгаг мехаєв» (звичай, який зобов'язує, מנהג מחייב), що прирівнює його до закону.¹⁴⁸ На такий «мінгаг мехаєв» перетворився і звичай встановлювати надгробок на похованні.

Хоча матеріал пам'ятника не регламентується, існує багатовікова традиція робити надгробок з каменю. Ця традиція базується на двох віршах Тори. В одному з них слово «мацева» вперше вживається в значенні «надгробок»:

ויצב יעקב מצבה על קברתה היא מצבת קברת רחל עד היום

«І встановив Яков мацеву на її могилі, це мацева на могилі Рахель до цього дня» (Берешіт 35:20).

З іншого вірша у цій же книзі випливає, що мацева має бути саме з каменю:

וישכם יעקב בבקר ויקח את האבן אשר שם מראשתיו וישם אתה מצבה ויצק שמן על ראשה

¹⁴⁸ Шульхан Арух. Хошен Мішпат 331:1.

«І встав Яаков уранці, і взяв камінь, який поклав собі під голову, і поставив його як мацеву (пам'ятний знак), і вилив олію на його вершину» (Берешіт 28:18).

Традиція встановлення мацев закріпилася в усіх єврейських громадах світу, а її різні аспекти неодноразово обговорювалися у рабинській літературі. Щоб з'ясувати думку рабинів з приводу допустимого матеріала мацев, проаналізуємо деякі відомі галахічні праці.

Хоча галахічні тексти також не приділяють увагу матеріалу надгробків, іноді в процесі обговорення тих чи інших законів згадуються дерев'яні пам'ятники. Перед оглядом таких текстів слід звернути увагу на особливості термінології. Слово «надгробок», крім вищенаведеного терміну «мацева», в ТаНаХу та Талмуді позначалося і іншими термінами:

- Нефеш (букв. «душа»). Згідно кабалістичної літератури, «нефеш» – це найнижча з п'яти частин душі людини, яка протягом року після смерті перебуває біля могили померлого. Термін в значенні «надгробок» вперше зустрічається в Мішні:

רבי נתן אומר מותר המת בונין לו נפש על קברו

«Раббі Натан сказав: дозволено [з залишених коштів, зібраних для] померлого, побудувати нефеш (пам'ятник) на його могилі» (Шкалім 2:5)

- Ціюн («знак»). В значенні «надгробок» вживається у ТаНаХу:

ועברו העוברים בארץ וירא עצם אדם ובנה אצלו ציון עד קברו המקברים אל גיא המון גוג

«І коли переходитимуть ті, що проходять по землі, і побачить хто кістку людську, то поставить біля неї ціюн (знак), аж поки не поховають її могильники в долині Гімон-Гог» (Єхезкель 39:15).

Найдавніша зі знайдених в галахічних текстах згадок про дерев'яні надгробки пов'язана з територією сучасної України. Вона присутня у галахічному коментарі «Пріша» («Пояснення», 1635) на розділ «Йоре деа»

праці Якова бен Ашера «Арбаа Турім» («Чотири ряди»)¹⁴⁹ Коментар уклав голова єшиви Львова, член Вааду чотирьох земель, рабин Єгошуа Фальк бен Олександр га-Коген (1555 – 1614, Львів).¹⁵⁰ Він був виданий вже після смерті автора у складі збірки «Бейт Ізраель» («Дім Ізраїля») і до цього дня вважається однією з найважливіших праць у сфері єврейського законодавства.

У параграфі 6 глави 364 обговорюється галахічний статус поховання та його елементів. Ключове питання: чи вважається надгробок або позначка місця поховання частиною самої могили, що впливає на передачу ритуальної нечистоти. Надгробок з дерева згадується лише побіжно, але це свідчить про те, що таке явище було відомо львівському рабину:

אלא ציון ר"ל שלא נחשב אלא לציון כו' (פירוש כמו שאנו מעמידים על הקבר מצבה של אבן או של עץ ומציינים עליו שם הנקבר להיות לזכרון מי שקבור שם עכ"ה)

«Але це лише ціюн, себто він не вважається нічим іншим, як тільки знаком тощо (тобто, як ми встановлюємо на могилі мацеву із каменю або дерева й зазначаємо на ньому ім'я похованого, щоб це було на згадку про того, хто там похований)».¹⁵¹

Схоже питання щодо статусу надгробка висвітлюється в праці іншого рабина, також тісно пов'язаного з Галичиною. В 1894 р. у Львові, а в 1903 р. в Дрогобичі відповідно були видані дві частини респонсів¹⁵² головного рабина м. Ботошані (Румунія) Хаїма бен Шалом Тойбеша (1845-1908) під назвою «Хаїм шель Шалом» («Життя миру»). Мати р. Тойбеша була дочкою р. Меїра

¹⁴⁹ Арбаа Турім («ארבעה טורים», буквально: «чотири ряди») – галахічна праця, написана раббі Яковом бен Ашером (акронім «Тур») приблизно у 1310–1340 роках у Толедо, Іспанія. На її основі у 1563 р. раббі Йосефом Каро був укладений головний кодекс єврейського закону – Шулхан Арух («שלחן ערוך», буквально: «накритий стіл»). Обидві праці складаються з 4 розділів: Орах Хаїм («Шлях життя»), Йоре Деа («Вчить знання»), Евен га-Езер («Камінь допомоги»), Хошен Мішпат («Нагрудник правосуддя»).

¹⁵⁰ Falk, Joshua ben Alexander Ha-Kohen. URL:

<https://www.encyclopedia.com/religion/encyclopedias-almanacs-transcripts-and-maps/falk-joshua-a-ben-alexander-ha-kohen> (дата звернення: 21.07.2025).

¹⁵¹ Joshua Falk. Prisha, Yoreh Deah 364:6 [Пояснення] // Tur Yoreh Deah. Vilna, 1923. URL: https://www.sefaria.org.il/Prisha_Yoreh_De'ah.364.6 (дата звернення: 16.07.2025).

¹⁵² Респонси (שי"ת, шеелот у-тшувот) – збірники рабинських питань і відповідей щодо Галахи (єврейського закону).

з Бердичіва, а сам він у 1870-1889 рр. служив рабином у містечку Сасів¹⁵³ (зараз – с. Сасів Львівської обл.).

В другій частині в одному з респонсів (пункт 104) обговорюється статус і впливаюча з нього можливість повторного використання дерев'яного тимчасового знаку, який згодом замінюється на кам'яний надгробок.

השגתי מכתבו בו דרש אוו"ד בדבר ההיתר שנתפשט שם בענין נפשות שנעשו להמתים שקבר מתו והוא דבשעה שנקבר עושין לו יורשיו ציון של עץ מחובר מקרשים ומניחים אותו לפי שעה על קברו ואחר זמן מה מציבין על קברו מצבת אבן...

Отримав я листа, і в ньому питання [...] щодо дозволу явища, яке розповсюдилось там стосовно пам'ятників (нефшот) що роблять мертвим, що вже померли, і в цей час, що він похований, роблять йому нащадки дерев'яний знак (ціюн), складений з дощок, і його ставлять тимчасово на могилу, і після [певного] часу встановлюють на його могилі кам'яний надгробок (мацеву)...¹⁵⁴

Р. Тойбеш зазначає, що в багатьох місцях є звичай спочатку встановлювати дерев'яний знак, а потім замінювати його кам'яним. Він використовує 3 різні терміни: «нефеш» – загальне позначення пам'ятника, «ціюн» – тимчасовий дерев'яний пам'ятник, «мацева» – постійний кам'яний пам'ятник. У цьому респонсі мова йде саме про тимчасовий ціюн; постійна ж мацева традиційно виготовляється з каменю.

Проте певні галахічні праці містять обговорення, що безпосередньо стосуються можливості встановлення дерев'яних надгробків. У 1965 р. в Єрусалимі вперше вийшла друком збірка респонсів «Яд га-Леві» («Рука Леві») рабина Вюрцбурга Іцхака Дова га-Леві Бамбергера (1807–1878). Респонси згруповані по розділам, що відповідають основним галахічним працям – «Арбаа Турім» та «Шулхан Арух». В розділі «Йоре деа», пункт 216, зазначено:¹⁵⁵

¹⁵³ Rabbi Chaim Taubsh. URL:

https://www.hamichlol.org.il/%D7%A8%D7%91%D7%99_%D7%97%D7%99%D7%99%D7%9D_%D7%98%D7%95%D7%99%D7%91%D7%A9 (дата звернення: 17.03.2026).

¹⁵⁴ Taubes Ch. Chaim Schel Schalom [Життя миру]. Drohobycz, 1903. V. 2. Ch. 104.

¹⁵⁵ Bamberger I. D. Yad Ha-Levi [Рука Левіта]. Yerushalayim, 1965. V. 1. Yore Dea. Ch. 216.

ראיתך מירושלמי מ"ק (פ"ק סוף ח"ב) שציון הקברות הכרח הוא להיות מאבן דוקא ולא מעץ, לעג"ד יש לדחות, דהירושלמי לא קאמר רק שהציון צריך להיות בגוי בקרקע ולא שיהי' מטולטל, אבל אם הוא מעץ הבנוי ע"ג קרקע י"ל דג"כ נחא, אלא שיש עומר שנהגו באבנים כדמצינו גם ביעקב אבינו שהעמיד מצבת אבן ע"ג קבר רחל אמנו זי"ע... ודע שכמדומני שמעתי בפירטה שבמדינת אינשפרוקק יש להם רק מצבות של עץ

Побачиш в Єрусалимському Талмуді, трактат Моед Катан, розділ 1, кінець закону 2, що ціюн на могилах обов'язково має бути з каменю, а не з дерева. На мою скромну думку, слід відкинути [це розуміння], і Єрусалимський Талмуд говорить лише про те, що ціюн повинен бути вбудований у землю і не повинен бути переносним. Але якщо він з дерева, вбудованого в землю, можна сказати, що це також прийнятно. Однак існує звичай робити [надгробки] з каменю, як ми знаходимо також у нашого праотця Яакова, який поставив кам'яну мацеву на могилі нашої праматері Рахелі, нехай її заслуги захистять нас...

...І знай, що мені здається, я чув приватно, що в місті Інспрукек¹⁵⁶ у них є лише дерев'яні надгробки.

Тобто, хоч р. Бамбергер згадує про походження звичаю робити мацеви з каменю і вважає його пріоритетним, він не бачить заборони на виготовленні надгробка з деревини.

У 2009 р. в Бней-Браку (Ізраїль) вийшла збірка галахічних рішень щодо єврейських поховань «Сефер Атра Кадіша» («Книга святого місця»), де рабин Ліор Рошенроз зібрав в одному виданні постанови законовчителів різних часів. Перша частина збірки стосується кладовищ; в розділі 4 («Питання, що стосуються мацев») зазначено, що мацеви можуть бути виготовлені з різного матеріалу, включаючи деревину:

¹⁵⁶ Пізній вихід друком збірки респонсів «Яд га-Леві» пояснюється тим, що Іцхак Дов Бамбергер заборонив друкувати свої праці; лише в 1965 році його правнук рабин Шломо Адлер зібрав розрізнені респонси з різних рукописів і видав їх в Єрусалімі. В 1972 р. збірка була перевидана і доповнена іншими респонсами, що були зібрані з рукописів у різних бібліотеках. Ймовірно, це призвело до змін в нумерації розділів, оскільки в подальшому інші автори галахічних праць, посилаючись на цей пункт в «Яд га-Леві» про дерев'яні мацеви, вказують номер 252 замість 216. Також, ймовірно, виникла складність з трактуванням географічної назви «Інспрукек», і в подальших цитуваннях замість слів «місто Інспрукек» вживається «місто Амстердам». На ашкеназькому цвинтарі Амстердама в районі Зеебург дійсно до XIX сторіччя переважна більшість мацев була виготовлена з деревини. На сьогодні залишається дискусійним, чи припустився помилки у написанні сам Бамбергер, чи він мав на увазі інший населений пункт, а видавці збірки респонсів у 1972 році самостійно замінили неоднозначне слово на географічну назву, що видавалася найбільш імовірною з історичного погляду.

«Звичай, якого дотримуються від смерті наших святих праотців, – робити мацеву з каменю; однак роблять мацеви з дерева або міцного пластика, і є їм [тим, хто так робить], на що [які постанови] покластися».¹⁵⁷

В примітках до цього твердження р. Рошенроз наводить 2 посилання на вищезгадані галахічні праці:

I. Збірка респонсів «Яд га-Леві» рабина Вюрцбурга Іцхака Дова га-Леві Бамбергера. В цитаті замість «місто Інмспрукек» говориться вже про «місто Амстердам», в якому «до сьогодні є тільки дерев'яні мацеви».

II. Також р. Рошенроз посилається на галахічний коментар «Пріша», де зазначає:

«Те, що він [автор “Пріши” р. Єгошуа Фальк] вжив [слово] “дерево”, виглядає, що це не є правильним, адже ми йдемо за логікою, щоб [пам'ятник] простояв довгий час, але він говорив про теперішній [для нього] час».¹⁵⁸ Тобто, р. Рошенроз вважає, що мацеви краще робити з каменю по причині їхньої більшої довговічності, але констатує, що в часи Єгошуа Фалька (XVII сторіччя) побутували і дерев'яні надгробки.

Те, що практика встановлення дерев'яних мацев була поширеною в Європі, можна побачити з побіжної згадки у проповіді головного рабина Тель-Авіва Моше Авігдора Аміеля. Р. Аміель народився в Білорусі, до призначення в 1936 р. на посаду в Тель-Авіві служив рабином у Литві та Бельгії.¹⁵⁹ В тому ж 1936 році р. Аміель видав збірку гомілій «Проповіді до мого народу». У розділі 2 «Повна миска та порожня миска» (коментар на тижневу главу Тори Кі Теце) він згадує різні типи надгробків: «...так само, як обличчя людей не є однаковими і думки людей не є однаковими, так і почуття смаку людей щодо мацеви не є однаковим. Є різні мацеви: є мацева із простого дерева, з каменю, з металу й інші...».¹⁶⁰

¹⁵⁷ Roshenroz L. Sefer Atra Kadisha [Книга святого місця]. Bnei Brak, 2009. P. 64.

¹⁵⁸ Там само.

¹⁵⁹ Amiel, Rabbi Moshe Avigdor. URL:

<https://www.ou.org/judaism-101/bios/leaders-in-the-diaspora/rabbi-moshe-avigdor-amiel/> (дата звернення: 26.04.2026).

¹⁶⁰ Amiel M. A. Drashot el Ami [Проповіді до мого народу]. Yerushalayim, 1936. P. 7.

Таким чином ми бачимо, що, хоч традиційно євреї намагалися встановлювати на похованнях кам'яні пам'ятники, видатні рабини різних часів вважали допустимим виготовлення надгробка з деревини. Троє з п'яти рабинів, що згадували дерев'яні мацеви (або тимчасові дерев'яні маркери), діяли на території Європи і, вочевидь, саме тут стикались з цим явищем. Двоє з них (Єгошуа Фальк та Хаїм Тойбеш) були пов'язані безпосередньо з теренами сучасної України.

Фактично, єдине галахічне рішення, яке прямо дозволяє встановлення дерев'яної мацеви, видане у респонсі «Яд га-Леві» рабином Іцхаком Довом га-Леві Бамбергером на основі тлумачення Єрусалимського талмуду та «мінгаг га-маком» (звичая місця) Амстердаму.

3.2. Причини і гіпотези щодо встановлення дерев'яних пам'ятників

Більшість дослідників дотримується думки, що використання дерева для виготовлення мацев зумовлювалося передусім його низькою вартістю порівняно з каменем, а також дефіцитом або важкодоступністю останнього в окремих регіонах. Проте, попри домінування економічного фактора, на вибір матеріалу впливала сукупність й інших чинників – від локальних традицій до обставин смерті. У цьому розділі на основі аналізу візуальних та архівних джерел розглянуто ключові гіпотези поширення дерев'яних надгробків, що дозволяє вийти за межі суто фінансової інтерпретації цього явища.

3.2.1. Природний фактор

Встановлення дерев'яних мацев обумовлене кількома пов'язаними між собою факторами, перший з яких – природний. Переважна більшість таких випадків зафіксована в областях, де відсутній або присутній в невеликій кількості основний метеріал, з якого виробляли мацеви на території України – вапняк¹⁶¹ та пісковик¹⁶². Це Волинська, Рівненська, Житомирська, Київська, Чернігівська області. В таких регіонах дерево було природним і основним матеріалом. Майер Балабан у праці «Історичні пам'ятки євреїв в Польщі»

¹⁶¹ Вапняк // Мала гірнича енциклопедія: у 3 т. Донецьк, 2004. Т. 1. С. 123.

¹⁶² Пісковик // Мала гірнича енциклопедія: у 3 т. Донецьк, 2007. Т. 2. С. 340.

(Варшава, 1929) зазначав: «...Лише в місцевостях, бідних на камінь, і в дуже бідних людей встановлюють дерев'яні плити або зрізаний стовп, і вже на ньому безпосередньо розміщують напис, чи прикріплюють до нього окрему табличку з написом...».¹⁶³

Гірш Абрамович у їдишемовній книзі 1958 року «Фаршвундене гештальтн» («Зниклі постаті») описує різні джерела заробітку євреїв Литви, де під «Литвою» також мав на увазі терена сучасного Білоруського Полісся. Робота з деревом була одним з основних видів занять місцевого населення, а теслярів Абрамович називає «аристократами» серед інших деревообробників.¹⁶⁴ Поза всяким сумнівом, це стосувалось і євреїв Українського Полісся. Дерево тут використовували для будівництва житла, синагог, і, в тому числі, для виробництва мацев.

Аналогічна ситуація склалася і в волинському регіоні, стосовно якого, крім відносно великого візуального матеріалу, про побутування дерев'яних мацев збереглося найбільше згадок і в письмових джерелах. Одна з них міститься в Єврейській енциклопедії Брокгауза та Ефрона, де зазначено, що станом на 1910 р. у селі Глинне (Рівненська обл.) «...имеются старинное кладбище с деревянными памятниками, 50 лет назад занимавшее больше места, а также синагога, в которой уже давно нет "миниона"...»¹⁶⁵. Про дерев'яні надгробки села Троянів (Волинська обл.) у спогадах польського офіцера Августа Красіцького за 1914-1916 рр. було зазначено у п. 2.4.3-А.

Дерев'яні надгробки згадуються в 6 книгах Ізкор, присвячених єврейським громадам на території України; 4 з цих згадок стосуються Волині. Крім Ковеля (див, п. 2.3.1), це Володимир, Березне та Висоцьк.

¹⁶³ Bałaban M. Zabytki historyczne Żydów w Polsce. Warszawa, 1929. S. 121.

¹⁶⁴ Abramovitch H. Farshvundene geshtaltn [Зниклі постаті]. Buenos Aires, 1958. P. 405.

¹⁶⁵ Глинное // Еврейская энциклопедия Брокгауза и Ефрона: в 16 т.. СПб., 1906–1913. Т. 6: Гадассий — Данте. Стб. 587.

В Книзі пам'яті громади Березне (Рівненська обл.), написаній на їдиш д-ром Герцем Бейгелем, зазначено, що на цвинтарі «всі мацеві були зроблені з дерева. Лише посередині стояв білий мурований огель (склеп) рабинів».¹⁶⁶

В Книзі пам'яті громади Людміра (Володимира) в розділі «Людмир єврейський» вказано, що цвинтар був заповнений огелями (склепами) праведників та кам'яними і дерев'яними мацевами.¹⁶⁷

У Книзі пам'яті громади Висоцька (Рівненська обл) автор спогадів Ар'є Фільков пише, що єврейське кладовище було дуже старе, «мацеві були зроблені з дерева, а викарбувані на них літери були майже непомітні для ока...».¹⁶⁸

Дерев'яні надгробки також згадуються в двох Книгах Ізкор з території Галичини. Це населені пункти, розташовані у Львівській області, але недалеко від волинського регіона – Сокаль (фактично на межі між Галичиною та Волинню) та Великі Мости (близько 40 км до кордону між областями). Детальніше про ці згадки буде далі.

3.2.2. Економічний фактор

В зв'язку з природним фактором, важливу роль відігравав економічний фактор: незаможні єврейські родини не могли собі дозволити придбання та доставку кам'яного надгробку. Лаврентій Похилевич зазначав, що на обох єврейських некрополях Чорнобиля зустрічалися мацеві з «червоного шиферу» (пірофілітового сланцю особливого кольору¹⁶⁹), доставленого з каменярень біля Овруча (Житомирська обл.) приблизно за 100 км від містечка. Однак на старому цвинтарі кількість таких пам'ятників не перевищувала 20 одиниць, тоді як дерев'яних налічувалося близько 1000¹⁷⁰. Цілком закономірно, що через значну

¹⁶⁶ Bejgiel G. Mayn Shtetele Berezne [Моє містечко Березне]. Tel Aviv, 1954. P. 52.

¹⁶⁷ Okun Y. Ludmir ha-Ivrit [Єврейський Людмір] // Pinkas Ludmir: sefer-zikaron le-kehilat Ludmir. Tel-Aviv, 1962. P. 180.

¹⁶⁸ Aryeh Fyalkov. Ayaratenu Visotsk: sefer zikaron [Наше містечко Висоцьк: книга пам'яті]. Rehovot, 1963. P. 40.

¹⁶⁹ Якимчук М.Ф. Овруч // Енциклопедія Сучасної України: У 30-ти т. Київ, 2022. Т. 24. URL: <https://esu.com.ua/article-75151> (дата звернення: 24.04.2026).

¹⁷⁰ Похилевич Л. Город Чернобыль (Киевской губернии), описанный отставным военным Л.П. Киев, 1884. С. 192.

вартість транспортування матеріалу з віддаленого регіону більшість представників громади була позбавлена фінансової можливості встановлювати такі надгробки.

Це стосувалось не тільки вищезгаданих регіонів, але й багатьох інших, де рівень заможності єврейських громад був невисоким. Більшість письмових джерел, які містять згадки про дерев'яні мацеви, пов'язують їхнє використання саме з економічним фактором. Так, це зазначав д-р Юліус Беер у статті «Старий берлінський цвинтар» (1867).¹⁷¹ На сторінках польсько-єврейського щотижневика «Izraelita», що видавався у Варшаві в 1866–1915 роках, в номері 23 за 1899 рік надрукована стаття Генріка Льова «Śmierć i obrzędy pogrzebowe u żydów» («Смерть та поховальні ритуали у євреїв»), в якій автор констатував: «Люди бідні забезпечують могили родичів дерев'яними надгробками, а дуже бідні встановлюють на могилах звичайний шматок дошки з відповідним написом...».¹⁷²

Дослідники також обумовлюють використання дерев'яних мацев важким економічним становищем значної частини єврейського населення. Артур Леві описував приклади, коли в якості надгробка використовувався залишок пня або дерев'яна паля з прикріпленою до неї табличкою.¹⁷³ Про це ж писав і Майер Балабан (див. вище), вочевидь, спираючись на дослідження А.Леві.

Професор кафедри юдаїки Вроцлавського університету Марцін Водзінський вважає, що саме дерево було найбільш поширеним матеріалом для єврейських надгробків до XIX сторіччя. Кам'яні мацеви, що збереглися до нашого часу, були притаманні лише заможній меншості єврейського населення Європи, і не можуть репрезентувати загальноєврейську поховальну традицію.¹⁷⁴

¹⁷¹ Beer J. Ein altberlinischer Friedhof II. *Die Gegenwart. Berliner Wochenschrift für jüdische Angelegenheiten*. 1867. Nr. 18. S. 142.

¹⁷² Lew H. Z ludoznawstwa. Śmierć i obrzędy pogrzebowe u żydów. *Izraelita*. 1899. R. 34, nr 23. 16 czerwca. S. 252.

¹⁷³ Levy A. Jüdische Grabmalkunst in Osteuropa. Berlin, 1923. S. 12.

¹⁷⁴ Wodziński M. Tombstones / trans. A. Grojec // The YIVO Encyclopedia of Jews in Eastern Europe. URL: <https://encyclopedia.yivo.org/article/1709> (дата звернення: 05.02.2026).

Це твердження можна частково спростувати по відношенню до регіонів, де вапняк чи пісковик були поширеним та недорогим матеріалом, як-то Поділля чи Галичина. Збереглися кладовища (або фотографій кладовищ), де кам'яні надгробки розташовані щільно один біля іншого, і місця для ймовірних поховань з дерев'яними надгробками між ними відсутні. Припустити існування окремих ділянок для багатих (з кам'яними мацевами) та бідних (з дерев'яними мацевами) не є можливим, оскільки це заперечує принцип «квод га-мет» («пошана мертвого»), який регламентує Вавилонський Талмуд¹⁷⁵ та Галаха.¹⁷⁶ Єдиним відомим виключенням є ашкеназька громада Амстердама, яка використовувала окремі цвинтарі – Зеебург для малозабезпечених членів громади, де дерев'яні мацеви до початку 1890-х років становили більшість, та більш статусний у Мейдерберзі. Але в випадку Амстердама таке розділення виникло історично, а не за рішенням громади, оскільки цвинтар Мейдерберг знаходився на відстані близько 15 км від міста, і поховання там вимагало значних транспортних витрат. Втім, навіть в Зеебургу кількість встановлених дерев'яних мацев в кінці XIX сторіччя вже була значно меншою за кількість кам'яних (див. додаток 8). Однак для регіонів, де доступ до каміння був обмеженим, гіпотеза М.Водзінського є обгрунтованою.

3.2.3. Талмудичне несхвалення матеріального надгробка для праведника

Йоахім Якобс, обгрунтовуючи невелику кількість збережених єврейських надгробків в Європі до XI сторіччя, в якості однієї з гіпотез посилається на настанову Рамбама (раббі Моше бен Маймон, 1138–1204) про небажаність зведення пам'ятника на могилах благочестивих євреїв.¹⁷⁷ Настанова має глибші коріння і витікає з Єрусалимського Талмуду: «Рабан Шимон бен Гамлієль каже: не роблять нефшот (пам'ятники) для праведників, [бо] їхні слова – це і є пам'ять

¹⁷⁵ Вавилонський Талмуд. Моед Катан 27б.

¹⁷⁶ Шульхан Арух. Йоре Деа 352:1.

¹⁷⁷ Jacobs J. The heritage of Jewish Cemeteries in Europe. *Jüdische Friedhöfe und Bestattungskultur in Europa*. Berlin, 2011. P. 15.

про них».¹⁷⁸ Ми не можемо сказати, наскільки широко була розповсюджена ця ідея, але вона точно мала вплив на поховальні традиції деяких єврейських громад Східної Європи. Цей вплив проявився у звичаї встановлювати дерев'яний знак на похованнях поважних рабинів. Так, у журналі «Гіліонот Яір Нізро» за 2021 р. надруковано спогади рабина Іцхака Ельханана Гібралтара про єврейське кладовище в Каунасі (Литва):

На могилі дідуся, гаона рабі Йоселе, взагалі не було мацеви, а лише дерев'яна дошка, на якій було написано лише його ім'я, без додаткових деталей, як це було прийнято в Ковно. Ми запитали нашу сім'ю про причину цього, і вони відповіли, що для такого великого праведника, як дідусь, не прийнято було ставити надгробок, оскільки “не роблять нефшот праведникам”.¹⁷⁹

Можливим свідченням побутування даної традиції на території Литви та Білорусі є кілька фотографій, на яких зображені комбіновані надгробки на некрополях у н.п. Скідель (додаток 4, мал. 12), Паланга (додаток 4, мал. 22), Паневежис (додаток 4, мал. 25). Мацеви складаються з горизонтальної бетонної плити та дерев'яної дошки-стели з епітафією. Така комбінація матеріалів (кам'яний саркофаг – дерев'яна стела) не зустрічається на інших єврейських кладовищах; зазвичай з каменя виготовлялась основна частина надгробка, тобто стела, або обидві частини.

Рабин м. Кольбушова (Польща) Аврагам Аарон Тейтельбаум у 1901 р. склав заповіт, в якому зазначив: «Одразу після "шиви" (7 днів жалоби) нехай поставлять мені надгробок, дерев'яний і маленький».¹⁸⁰ Втім, наявні візуальні матеріали свідчать, що на цвинтарі Кольбушови більшість мацев була виготовлена з дерева (додаток 4, мал. 35, 36), тож заповіт рабина не містив несподіваних або незвичних вимог.

На території сучасної України також фіксувались дерев'яні мацеви на похованнях рабинів (див. нижче п. 3.2.4.), але чи були вони пов'язані зі

¹⁷⁸ Єрусалимський Талмуд. Шкалім 2:5.

¹⁷⁹ Yarnen Y. Chodesh Elul [Місяць Елул]. *Gilyonot Yair Nizro*. Bnei Brak, 2021–2022. Vol. 1. P. 266.

¹⁸⁰ Biderman I. M. Pinkas Kolbuszow [Книга Кольбушови]. New York, 1971. P. 660.

згаданою талмудичною ідеєю, чи з усталеною в певних громадах традицією дерев'яних надгробків, яка мала інше походження – є питанням дискусійним.

3.2.4. Вплив зовнішньої культури та становлення власної традиції

Важливим фактором поширення дерев'яних надгробків на єврейських кладовищах України став вплив локального культурного середовища, зокрема поліської традиції спорудження дерев'яних «хаток» над похованнями (див. п. 2.5.1). Навіть у повоєнний період ця практика зберігалася в окремих громадах, а її вцілілі приклади сьогодні можна побачити в селищі Народичі та місті Олевськ Житомирської області (додаток 3, мал. 6–14).

Дерев'яні надгробки стали невід'ємною частиною традиції багатьох громад Волині та Полісся, що зазначав також Томаш Вішневський.¹⁸¹ Безумовно, формування традиції в цих регіонах було тісно пов'язане з природним, а відтак і економічним факторами, але протягом часу вона набула незалежне існування. Такий висновок можна зробити з аналізу зафіксованих приватних випадків.

У згаданому вище реєстрі Поховального братства у Ковелі за 1722 рік прямо говориться про існуючий у місті звичай виготовляти мацеві з дерева, незалежно від соціального статусу покійного; під такими надгробками були поховані місцеві релігійні авторитети.

Автор Книги пам'яті Сокаля (Львівська обл) Айзік Константін згадує, що на цвинтарі було багато дерев'яних мацев, серед яких – надгробок відомого у XVIII ст. рабина Баруха Гальперіна, автора галахічної праці «Міцвот Га-Шем» («Заповіді Всевишнього»). За його словами, у 1800 році онуки р. Гальперіна встановили на могилі нову мацеву.¹⁸² Вочевидь, ця нова мацева також була дерев'яною, в іншому разі автор мемуарів, записаних у XX сторіччі, не міг би пам'ятати про дерев'яний надгробок.

¹⁸¹ Wiśniewski T. Nieistniejące mniejsze cmentarze żydowskie: rekonstrukcja Atlantydy. Białystok, 2009. S. 140.

¹⁸² Konstantin I. Der yidisher yishuv in Sokal – a tsenter fun Toyre un yidishkeyt [Єврейське поселення в Сокалі – центр Тори та єврейства] // Sefer Sokal, Tartakov, Varenz', Stoyanov veba-sevivah. Tel Aviv, 1968. P. 24.

У Книзі пам'яті громади Великі Мости (Львівська обл) наводяться слова місцевого мешканця на ім'я Міхаель Тойбіш, за якими на кладовищі була одна дерев'яна мацева на похованні відомого рабина (ім'я рабина не вказано). Час від часу в місяці елул (перед Рош га-Шана, Новим роком) на цвинтар приходили хасиди, молилися на його могилі та «замінювали стару мацеву на нову, також дерев'яну».¹⁸³ Ця Книга пам'яті містить фотографію єврейського кладовища (додаток 2, мал. 25), де видно, що на ньому побутували дерев'яні надгробки.

Доцільно припустити, що в наведених вище випадках визначальним фактором встановлення дерев'яного надгробка була саме усталена локальна традиція. В іншому разі громада, за потреби, для вшанування пам'яті рабина змогла б забезпечити придбання дорожчого монумента.

3.2.5. Гіпотеза тимчасового маркеру

Християнські поховальні практики встановлення тимчасового пам'ятного знаку відразу після поховання дозволили висунути гіпотезу про те, що дерев'яна мацева використовувалась як тимчасова. Це виглядало ймовірним з огляду на те, що євреї перейняли в оточуючого християнського населення традицію встановлювати надгробок через рік після поховання. Головний рабин м. Ботошані (Румунія) Хаїм бен Шалом Тойбеш, який в 1870–1889 рр. обіймав посаду рабина у містечку Сасів (Львівська обл.), в одному зі своїх респонсів зазначав, що в багатьох місцях існує звичай встановлювати тимчасовий дерев'яний знак на могилі, а згодом замінити його кам'яною мацевою.¹⁸⁴

Проте ця гіпотеза не знайшла підтвердження. Аналіз епітафій, які можна розібрати на збережених фотографіях, показав, що між датою встановлення мацеви та датою фотографування пройшов значний проміжок часу, іноді більше 10 років. З розпізнаних (частково розпізнаних) епітафій на близько двох десятків мацев з Волині видно, що вони датуються періодом від 1904 до 1912

¹⁸³ Mosti-Vielkeh: hayah ve-hurbanah shel kehilah Yehudit [Великі Мости: життя та смерть єврейської громади]. Tel Aviv, 1975–1977. Vol. 1. P. 22.

¹⁸⁴ Taubes Ch. Chaim Schel Schalom [Життя миру]. Drohobycz, 1903. V. 2. Ch. 104.

року. Самі фотографії були зроблені австро-угорськими солдатами під час Першої світової війни у проміжку між 1915 та 1918 роками. (Є більш давні надгробки з Луцька, сфотографовані, ймовірно, в той самий період, проте цьому немає доведеного підтвердження). Те ж саме стосується мацев, зафіксованих експедицією Ан-ського на Поділлі в 1913 році – частина з них датується 1901–1910 роками. Якщо припустити, що дерев'яний пам'ятник встановлювався тимчасово, то за цей період він вже мав би бути замінений.

Про це ж свідчить присутність в епітафіях традиційної структури та формулювань, які не було сенсу розміщати на тимчасових мацевах. У вищезгаданому респонсі Хаїм бен Шалом Тойбеш дає настанову, згідно якої після заміни дерев'яний знак можна встановити на могилі іншої людини, яка померла пізніше, або передати його Хевра Кадіша (поховальному братству) для використання з цією метою.¹⁸⁵ Зрозуміло, що на таких знаках не вирізнялось ім'я померлого, проте на світлинах зафіксовані індивідуальні мацеви з епітафіями, повторне використання яких було б неможливим.

Як зазначалося в п. 1.1.3, на єврейському кладовищі у Бялі (Польща) деякі дерев'яні пам'ятники в пізніший період замінювались кам'яними, на яких містився надпис מצבה שני («друга мацева», івр.) і розлогий напис про заміну.¹⁸⁶ Мацеви з такими написами були присутні на цвинтарі у Бялі станом на 2021 рік (додаток 1, мал. 7 – 11). Наприклад, на частково збереженому пам'ятнику на похованні жінки на ім'я Рівка Шеріл, дочки Гірша Каца та дружини Шалома Данцінгера, що померла 16 тамуза 5592 (1832) року, зазначено:

לכבד עשה לה בנה כ(בוד) ה(רב) נח נ(רו) י(איר) להעמיד לה מצבת אבן תמורת עץ על קברה
לידע מקום מנוחתה

(«Пошану виказав їй син її, шановний раббі Ноах, да горитиме його свіча, встановивши їй на могилі мацеву кам'яну замість дерев'яної, щоб позначити місце її спочинку»).

¹⁸⁵ Taubes Ch. Chaim Schel Schalom [Життя миру]. Drohobycz, 1903. V. 2. Ch. 104.

¹⁸⁶ Woronczak J. Cmentarz żydowski w Białej. *Opolski informator konserwatorski*. Opole, 1985. P. 208.

Можна припустити, що такі додаткові нетрадиційні написи наносилися виключно за нестандартних обставин, якими є заміна мацеви.

Найбільш наочний і цікавий доказ того, що дерев'яні мацеви первісно не планувалось міняти, можна побачити на двох світлинах з нелокалізованого цвинтаря на території Волині (додаток 2, мал. 21, 22). На похованнях Періл, дочки Шмуеля (1920) та Нахмана, сина Зеліка (1924) стоять по 2 мацеви з ідентичними епітафіями, дерев'яна та кам'яна. Кам'яні надгробки частково закривають текст на дерев'яних. Дерев'яні мацеви не демонтовані; якби заміна була стандартною практикою, демонтаж провели би перед встановленням нової. Також на обох фотографіях помітно, що між кам'яною стелою і мацевою-«будиночком» над сусіднім похованням, що розташоване попереду, надзвичайно мала відстань. Збереження первісного інтервалу між могилами було можливим лише за умови демонтажу старих дерев'яних надгробків, але цього не відбулося. Найбільш ймовірним виглядає припущення, що обидві кам'яні мацеви встановлені пізніше і одночасно, коли у родини, зображеної на фотографіях, з'явилась фінансова можливість. Дерев'яні мацеви при цьому залишились на своїх місцях.

3.2.6. Гіпотеза щодо встановлення дерев'яного надгробка на похованні загиблих під час погромів

Аналіз візуального матеріалу спричинив виникнення гіпотези про використання мацев з деревини на похованнях людей, що померли неприродною смертю. Найдавніший з зафіксованих дерев'яних надгробків з с. Коритниця, (Волинська обл.) первісно був встановлений на могилі чоловіка та дружини, «яких пограбували, спалили й побили язичники».¹⁸⁷

Збереглися декілька свідочств використання дерев'яних пам'ятників на похованнях жертв антиєврейського насильства в Україні під час Громадянської війни в 1918–1921 роках. В 17 т. журналу *העבר* («Минуле», 1970) була

¹⁸⁷ Photographing the Jewish Nation: Pictures from S. An-sky's Ethnographic Expeditions. Waltham, Massachusetts, 2009. p. 179.

опублікована частина праці Еліезера Розенталя «Сувій різанини», що документувала єврейські погроми того періоду. В уривку приведена історія вбивства солдата-єврея Гірша Мечіка поблизу залізничної станції Яготин (Київська обл.) взимку 1919 року. Його було поховано в Яготині; «...також встановили йому дерев'яну мацеву з написом: “Єврейський студент, солдат, чие ім'я невідомо”».¹⁸⁸

Пік погромів прийшовся саме на 1919 рік. В м. Черкаси після погрому 16-20 травня 1919 р.¹⁸⁹ на старому цвинтарі була влаштована окрема ділянка жертв погрому. У кінохроніці 1920-х рр. можна побачити загальний вид ділянки і поховання рабина М.Зільбермана та Йосефа, сина Моше Фрідмана (додаток 2, мал. 34–36).

В с. Іванків, Київська обл., влітку 1919 року було вбито 15 євреїв.¹⁹⁰ На фотографію потрапив момент поховання однієї з жертв та 3 дерев'яні мацеви поруч, під якими, ймовірно, були поховані інші жертви погрому (додаток 2, мал. 43).

В с. Дубова, Черкаська обл. (додаток 2, мал. 33), під час першого погрому було вбито 9 євреїв; в подальшому кількість загиблих склала близько 800 людей.¹⁹¹ На фотографії зафіксовано цвинтар після поховання перших жертв та дерев'яний надгробок, що мав бути встановлений на цьому похованні.

В м. Чорнобиль (Київська обл.) після погрому у квітні 1919 р.,¹⁹² ймовірно, також була влаштована окрема ділянка на цвинтарі. На фотографіях

¹⁸⁸ Rosenthal E. D. Reshimot mi-megilat ha-tevach [Уривки з Сувою різанини]. *He-Avar*. Jerusalem - Tel Aviv, 1970. Vol. 17. P. 85.

¹⁸⁹ Розенталь Э. Черкасы / пер. с иврита М. Шафира. Свиток резни. Иерусалим; Тель-Авив, 1927–1931. Т. 3. URL: https://netormoz.wordpress.com/svitokrezni/tom_3/cherkassi (дата звернення: 14.03.2025).

¹⁹⁰ Там само. Иванков. Т. 1. URL: <https://netormoz.wordpress.com/svitokrezni/tom-1/ivankov> (дата звернення: 14.03.2025).

¹⁹¹ Там само. Дубовая. Т. 2. URL: <https://netormoz.wordpress.com/svitokrezni/volume-2/dubovaya> (дата звернення: 14.03.2025).

¹⁹² Там само. Чернобыль. Т. 3. URL: https://netormoz.wordpress.com/svitokrezni/tom_3/chernobil (дата звернення: 14.03.2025).

видно ряд мацев та 2 пам'ятника з епітафіями Ірміягу та його сина Яіра, 25.04.1919 (додаток 2, мал. 49, 50).

Проте, стосовно вищезгаданих випадків також неможливо точно сказати, чи дерев'яні пам'ятники були обумовлені необхідністю швидкого виготовлення та обставинами смерті, чи вони були частиною усталеної традиції, про що зазначалося у пп. 3.2.3 та 3.2.4.

На фотографії з с. Дубова є надписи на їдиш, зроблені, вочевидь, свідком подій: «Цвинтар Дубової після першого вбивства перед Шавуотом 679 (свято Шавуот припало на 4 червня 1919 р. – Є.Ш.). Під перекинутою мацевою лежать жертви першого вбивства». На цій фотографії видно, що дерев'яна мацева-будиночок, яка мала бути встановлена на похованні перших жертв, аналогічна багатьом іншим мацевам на кладовищі.

Дерев'яні пам'ятники на новому єврейському кладовищі Чорнобиля фіксував Лаврентій Похилевич ще у 1884 році. Він зазначав, що їх було близько тисячі, частина з яких – у вигляді будиночків, як і мацеви на фотографіях поховання жертв погрому 1919 року. Таким чином, як для Дубової, так і для Чорнобиля більш імовірною вбачається версія про традиційний характер побутування дерев'яних надгробків, незалежно від конкретних обставин чи причин смерті особи.

Проти гіпотези влаштування дерев'яного пам'ятника на похованнях людей, які загинули внаслідок погромів, свідчить також відсутність на мацевах згадок про насильницьку смерть; традиційно, в такому разі в епітафії присутній епітет «кадош» (קדוש, «святий»). Серед близько 70 розпізнаних епітафій даний епітет виявлено лише на надгробках з Коритниці та Чорнобиля. Серед кількох десятків розпізнаних епітафій на дерев'яних мацевах з інших країн слово «святий» виявлено лише на одному надгробку з Аугсбурга, Німеччина (додаток 5, мал. 18).

3.2.7. Військові поховання

Дерев'яні мацеви на похованнях військових-євреїв, що загинули під час Першої та Другої світових війн, в більшості випадків встановлювались саме як тимчасові. На території України таких випадків зафіксовано небагато. Один з них – згадане вище (див. п. 2.4.5) поховання 1916 року січового стрільця Осипа (Юди) Литвака в м. Рогатин, Івано-Франківська обл. Другий випадок – військовий цвинтар солдатів австро-угорської армії часів Першої світової у Стрию, Львівська обл., зображення якого потрапило на австрійську поштівку (додаток 6, мал. 12). В останньому випадку матеріал надгробків ідентифікувати важко, але форма стел дає можливість припустити, що вони виготовлені з деревини.

Цвинтарі в Рогатині та Стрию були зруйновані під час нацистської окупації; наразі невідомо, чи були до цього часу встановлені постійні надгробки замість дерев'яних. Приклади таких замінів можна побачити на похованнях 1917 року військовослужбовців британської армії Гаррі Лазаруса (Поперінге, Бельгія; додаток 6, мал. 1а,б), Самуеля Троцького та Маркуса Сегалю (обидва в Аррасі, Франція; додаток 6, мал. 13а,б, 14а,б).

Дерев'яні тимчасові мацеви часів Першої світової війни зафіксовані на похованні санітара-євреїтора німецької армії Леопольда Майера¹⁹³ в Бії-Беркло, Франція (додаток 6, мал. 12а, 12б), британських військових цвинтарях в Белікурі, Франція (додаток 6, мал. 15), Ель-Кантарі, Єгипет (додаток 6, мал. 5), Палестині (додаток 6, мал. 6), та на похованні солдата австро-угорської армії на горі Мрзлі-Врх поблизу міста Толмін, Словенія (додаток 6, мал. 11). В останньому випадку на фотографії помітні розташовані поруч 3 солдатські могили – мусульманина, єврея та християнина.

В деяких випадках дерев'яні надгробки єврейських солдатів часів Першої світової війни встановлювались, ймовірно, як постійні. Про це свідчать

¹⁹³ Sanitätsgefreiter Leopold Mayer, gefallen 15 Feb. 1918. Great War Forum. URL: <https://www.greatwarforum.org/topic/307930-sanit%C3%A4tsgefreiter-leopold-mayer-gefallen-15-feb-1918/> (дата звернення: 24.02.2026).

фотографії з поховання добровольця німецької армії Ганса Філіппа на нелокалізованому цвинтарі в Білорусі (додаток 6, мал. 2), та знищеного в 1943 р. кладовища військовополонених російської армії в Бранденбурзі-на -Гафелі, Німеччина (додаток 6, мал. 8). До цієї ж категорії можна віднести військовий цвинтар №60 австро-угорської армії на Маластувському перевалі, Польща, споруджений за проектом архітектора Душана Юрковича. На цвинтарі було не менше 4 поховань єврейських солдатів.¹⁹⁴ Дерев'яні надгробки не збереглися, але один з них, що належав фельдєгерю Менделу Броду, був реконструйований за архівними фотографіями у 2002 р. (додаток 6, мал. 9, 10).

Тимчасові дерев'яні надгробки на похованнях єврейських солдатів встановлювались і в період Другої світової війни. Такі мацеви зафіксовані на американському військовому кладовищі у муніципалітеті Сен-Жам, Франція (додаток 6, мал. 17а,б) та на кладовищі солдатів Єврейської бригади британської армії поблизу Равенни, Італія (додаток 6, мал. 7а,б,в). Згодом пам'ятники були замінені на мармурові.

3.2.8. Встановлення дерев'яного надгробка у форсмажорних обставинах

Дерев'яні мацеви виготовлялись і у випадках, коли встановлення кам'яної було неможливим внаслідок певних обставин. Такі обставини виникали в період Шоа: у 1930-х рр. нацистська влада почала обмежувати традиційні єврейські поховання в Німеччині, а під час окупації європейських країн обмеження діяли в багатьох гетто. Візуальних свідчень про використання дерев'яних маркерів для позначення могил в гетто на території України не знайдено, але вони зафіксовані в Мюнзингені, Німеччина (додаток 5, мал. 19), Карцагу, Угорщина (додаток 5, мал. 52). Островці-Свентокшиському, Польща (додаток 4, мал. 41а, 41б), Каунасі, Литва (додаток 4, мал. 21). Існує опис поховання у 1943 р. в гетто

¹⁹⁴ Bielawski K. Drewniane nagrobki na cmentarzach żydowskich i grobach ofiar Zagłady w Polsce. *Kwartalnik Historii Żydów*. 2025. No. 01 (293). S. 145.

Каунаса рабина і голови громади Аврагама Дубера Кагани Шапіро,¹⁹⁵ якому також встановили дерев'яний надгробок.

До форсмажорних відносяться і обставини, за якими комплекс дерев'яних мацев з'явився в 1943–1944 рр. в Якутську, РФ (додаток 5, мал. 30–43). В червні 1940 року з земель, приєднаних до СРСР згідно пакту Молотова-Ріббентропа, радянська влада депортувала на золотокопальні Якутії близько двох тисяч євреїв, яким після 1941 р. дозволили оселитися в центральному місті регіону.¹⁹⁶ Олена Берман зазначає, що піщаник для виготовлення надгробків у Якутськ доправляли з верхів'я р. Лена (приблизно 1,5–1,7 тис. км), або привозили готові пам'ятники з Іркутська (приблизно 2,5 тис. км).¹⁹⁷ Вочевидь, за такий короткий час поселенці не встигли влаштувати свій побут належним чином, і не мали змоги замовляти чи виготовляти кам'яні пам'ятники. На мацевих вказані міста, з яких походили вислані – це території сучасних Польщі, Литви та України. Серед них був відомий рабин Нафталі Хаїм Халберштам з Горностайполя (Київська обл.).

Схожою була причина появи надгробка на кладовищі м. Гораждьовіце, Чехія (додаток 5, мал. 54). Надгробок був встановлений наприкінці 1914 року на похованні біженки з польського міста Загуж, в районі якого точилися запеклі бої між австро-угорськими та російськими військами після початку Першої світової війни. Імовірно, подібних мацев було більше, але збереглася лише одна, яка врешті потрапила до музею в Гораждьовіце. Вочевидь, біженці через кілька місяців (або менше) після втечі ще не мали можливості замовляти кам'яні пам'ятники, і були вимушені обмежитися більш дешевими і простішими у виготовленні дерев'яними. Збережена мацева є однією з найгарніших серед усіх візуально зафіксованих дерев'яних надгробків.

¹⁹⁵ Rabbi Avraham Dov Ber Kahana Shapiro [Рабі Авраам Дов Бер Кагана Шапіро]. *Elleh Ezkerah* New York, 1956. V. 1. P. 16.

¹⁹⁶ Якутия // Краткая еврейская энциклопедия. Иерусалим, 2001. Т. 10. Кол. 934–937. URL: <https://eleven.co.il/diaspora/regions-and-countries/15210/> (дата звернення: 18.12.2025).

¹⁹⁷ Berman E. A. Yakutsk Jewish Cemetery as a Historical Source on the Functioning of the Yakutsk Jewish Community in the 19th–21st Centuries. *History of Everyday Life*. 2025. Vol. 3(35). P. 162.

3.2.9. Гіпотеза соціального статусу або сімейного стану

Ще одна гіпотеза полягає в тому, що дерев'яна мацева могла встановлюватись на похованні людини з певним соціальним статусом або сімейним станом. Схожа практика існувала у 18 сторіччі в єврейській громаді Берліна. В 1727 р. поховальне братство (Хевра Кадіша) в Берліні видало постанову, що на похованнях неодружених чоловіків забороняється встановлювати кам'яний надгробок, а тільки дерев'яний¹⁹⁸. Цю теорію неможливо застосувати до єврейських громад на території України: з 76 мацев, де на епітафіях можливо розпізнати стать, 29 належали жінкам. Найдавніший в Україні та Європі надгробок з с. Коритниця належав сімейній парі.

3.2.10. Гіпотеза встановлення надгробка благодійним товариством

В номері 127 за 1875 р. офіційного урядового видання Нідерландів *Nederlandsche Staats-Courant* («Нідерландська державна газета») надруковано статут братства «Шомрей Міцвот Менахем Абелім» («Ті, хто дотримуються заповіді втішати скорботних») в Амстердамі.¹⁹⁹ Згідно параграфу 16, «на могилі померлого члена [братства] встановлюється, по можливості протягом 3 місяців після смерті, дерев'яний надгробок за рахунок братства». На одному з дерев'яних надгробків з кладовища Зеебург, який сьогодні експонується в Музеї історії євреїв Амстердама, після епітафії міститься напис «... Хевра Кадіша Родхей Цедек» («Святе Братство “Ті, що прагнуть справедливості”») – «підпис» організації, яка встановила мацеву (додаток 5, мал. 13).

В єврейських громадах Східної Європи, в тому числі на території сучасної України, також функціонувала розгалужена мережа благодійних товариств, діяльність яких була зосереджена на забезпеченні процесу поховання та

¹⁹⁸ National Library of Israel. Stern, Moritz – Private Collection. P17-616. Die Grabsteine. Цитата за: Material. *Steinheim-Institut*. URL:

<http://spurensuche.steinheim-institut.org/grabsteine.html#nummer2> (дата звернення: 14.12.2025).

Запит на отримання цифрової копії відправлено в Національну бібліотеку Ізраїля.

¹⁹⁹ Reglement der Gebroederschap «Schomeré Mitswoth Menachem Abelim» te Amsterdam. *Nederlandsche staatscourant*. №127. 02.06.1875. P.7.

дотримання традицій жалоби. Крім поховального братства «Хевра кадіша», яке, як правило, діяло при кожній громаді, існували й інші товариства з різними функціями та назвами, наприклад, «Носей га-міта» («Ті, що несуть труну»)²⁰⁰, «Хевра носей» («Братство носіїв [труни]»)²⁰¹, «Тойрас хесед шель емес» («Істинне милосердя Тори»)²⁰², тощо. Вочевидь, статuti окремих благодійних інституцій могли прямо передбачати встановлення саме дерев'яних надгробків для певних категорій членів громади. Ця гіпотеза потребує подальшої верифікації через детальне опрацювання збережених пінкасів (протокольних книг) поховальних братств та пов'язаних з похованнями благодійних товариств.

Про встановлення дерев'яних надгробків для найбільш бідних членів громади за рахунок поховальних товариств пише також Томаш Вішневський (36, с. 139).²⁰³

3.2.11. Проблема встановлення надгробка в радянський період

В Україні збереглися лише 3 мацеви, встановлені в радянський період після Другої світової війни в населених пунктах, де традиція дерев'яних надгробків не фіксувалася – с. Голованівськ, с. Тростянець та м. Гайсин (додаток 3, мал. 3, 3а, 4, 5).

Епітафії на дерев'яному обеліску в Голованівську втрачені, тому наразі складно достеменно реконструювати обставини його встановлення. Наявність металеві огорожі навколо пам'ятника дає підстави припустити, що вибір дерева як матеріалу був свідомим рішенням, а не наслідком економії коштів.

Скромна і проста за виконанням мацева в Тростянці встановлена в 1946 році, і цей випадок можливо пояснити труднощами першого повоєнного року. На відміну від неї, надгробок в Гайсині встановлено в 1962 році; його основа

²⁰⁰ Хамрай О. О. Зібрання записних книг єврейських громад у фондах Інституту рукопису НБУВ. *Східний світ*. 2016. № 2–3. С. 135.

²⁰¹ Державний архів Хмельницької області. Ф. 227. Оп. 1. Спр. 8152. Арк. 5.

²⁰² Бірюльов Ю. Єврейська архітектурна спадщина Львова. Львів, 2022. С.41.

²⁰³ Wiśniewski T. Nieistniejące mniejsze cmentarze żydowskie: rekonstrukcja Atlantydy. Białystok, 2009. S. 139.

являє собою достатньо складну цегляну конструкцію з кількох елементів. Чому для епітафії була використана дерев'яна дошка? Усі сусідні надгробки цього періоду виготовлені з граніту, з епітафіями російською мовою. Можливо припустити, що саме в цьому криється відповідь. Імовірно, в цей час, що співпав з періодом масштабної антирелігійної кампанії Микити Хрущова у 1958–1964 роках, в місцевих майстернях по виготовленню надгробків вже не існувало технічної можливості для нанесення написів івритом на кам'яну або металеву основу. Єдиний спосіб для родичів покійного хоча б частково дотриматися традиції полягав в самостійному виготовленні таблиці з епітафією, і дерево було для цього найбільш доступним матеріалом.

Отже, комплексний аналіз письмових та візуальних джерел дає підстави для спростування низки припущень, водночас підтверджуючи життєздатність інших гіпотез. Поширення дерев'яних мацев на теренах України було зумовлене не лише економічною скрутою чи дефіцитом каменю в окремих регіонах (Полісся, Волинь), а й складним комплексом релігійних, культурних та історичних чинників.

- Дерев'яні мацев не виступали тимчасовими маркерами, а були повноцінними пам'ятниками, про що свідчить складність епітафій та їхня тривала фіксація на цвинтарях без заміни на камінь.
- У багатьох громадах дерево стало самодостатнім традиційним матеріалом, який обирали навіть для вшанування релігійних авторитетів, незалежно від статку громади чи померлого.
- Дерево слугувало універсальним матеріалом у форс-мажорних обставинах – від тимчасових військових маркерів та поховань жертв погромів до засобів збереження ідентичності в умовах обмежених технічних можливостей та антирелігійної політики радянської влади.

Таким чином, дерев'яний надгробок є повноцінним складником єврейської поховальної культури, що відображає як сталість локальних традицій, так і динамічну реакцію громади на зовнішні виклики.

3.3. Час встановлення дерев'яних мацев

Окремим аспектом, що потребує вивчення, є порівняння термінів встановлення дерев'яних та кам'яних надгробків. В єврейському праві та традиції існують три основні підходи до визначення часу встановлення мацеви.²⁰⁴ Вибір конкретного терміну зазвичай залежить від місцевого звичаю (мінгаг га-маком):

- Після закінчення семи днів жалоби (шива). Цей підхід ґрунтується на кабалістичному вченні Арізаля (р. Іцхака Лурії).
- Після закінчення тридцяти днів (шлошим). Поширений варіант у багатьох єврейських громадах. Вважається, що до цього моменту завершується перший етап глибокої жалоби, а ґрунт на могилі достатньо осідає для встановлення надгробка. Є звичай встановлення надгробка відразу після шлошим, або в термін від шлошим до річниці смерті.
- Після закінчення дванадцяти місяців. Цей звичай широко розповсюдився серед ашкеназьких громад з XVI сторіччя.²⁰⁵ Його раціональна логіка (згідно з книгою «Маане Лашон») полягає в тому, що протягом першого року біль утрати ще занадто гострий, і пам'ять про покійного живе в серцях близьких без додаткових нагадувань. У великій мірі ця традиція розповсюдилась через вплив зовнішньої культури, оскільки в християн зазвичай прийнято встановлювати надгробок через рік після смерті.

Окремих свідчень про відмінність між термінами встановлення кам'яних та дерев'яних мацев немає. Як зазначалося вище (п. 3.2.3), рабин Кольбушови Аврагам Тейтельбойм у 1901 р. заповів встановити на його могилі дерев'яний

²⁰⁴ Tucazinsky Y. M. Geshet Ha-Chaim [Міст життя]. Jerusalem, 1947. Vol. 1, P. 255–256.

²⁰⁵ Маццеба, технический термин // Еврейская энциклопедия Брокгауза и Ефрона: в 16 т. СПб., 1906–1913. Т. 10: Ладенбург – Миддот. Стб. 721–724.

надгробок одразу після шиви. В Амстердамі товариство «Шомрей Міцвот Менахем Абелім» встановлювало дерев'яну мацеву померлому члену товариства впродовж 3 місяців після смерті (див. п. 3.2.10), тобто, також після шиви.

Традиція встановлення надгробка через рік після поховання, поширена в єврейських громадах України, має передусім практичне підґрунтя: протягом цього часу відбувається природне осідання ґрунту, що є необхідною умовою для монтажу масивного кам'яного пам'ятника без ризику його подальшої деформації та руйнування. Натомість дерев'яні мацеви, завдяки своїй незначній вазі, не потребували підготовки фундаменту й легко піддавалися вирівнюванню в разі зміщення ґрунту.

Про відсутність єдиної відповідної традиції в єврейських громадах Волині та Поділля може свідчити одне з питань в опитувальнику Ан-ського: «Коли встановлюють надгробок?». ²⁰⁶

Специфічні практики могли побутувати й під час поховання жертв погромів. Аналіз фотоматеріалів із Дубової та Іванкова, відеохроніки з Черкас, а також свідчень про поховання Гірша Мечіка в Яготині дозволяє припустити, що в таких випадках дерев'яні мацеви встановлювали безпосередньо під час поховання або через нетривалий проміжок часу після нього.

Отже, час встановлення надгробка в єврейській традиції не мав єдиного загальноприйнятого стандарту й визначався місцевим звичаєм (мінхаг га-маком), варіюючись від закінчення семи днів жалоби (шива) до річниці смерті. У випадках одночасних масових поховань (зокрема жертв погромів), або при необхідності оперативного маркування могили, дерев'яні мацеви могли встановлюватися невдовзі після поховання.

На відміну від важких кам'яних мацев, встановлення яких вимагало значного часу очікування (зазвичай до року) для осідання ґрунту, дерев'яні

²⁰⁶ Опитувальник Ан-ського, п. 1647.

пам'ятники завдяки своїй легкості могли встановлюватися в значно коротші терміни – до 3 місяців після поховання.

3.4. Майстри по виготовленню дерев'яних мацев

Іншим важливим аспектом дослідження є ідентифікація майстрів, котрі займалися виготовленням дерев'яних надгробків, адже суттєва різниця у фізико-механічних властивостях деревини та каменю передбачала володіння різними техніками обробки. Проте в окремих населених пунктах, де побутували обидва типи мацев, їхнім створенням міг займатися один майстер; на таку універсальність вказує Моніка Краєвська, посилаючись на свідчення польського єврея Сімхе Вайса.²⁰⁷

В окремих випадках майстри маркували власні вироби авторськими підписами. Така практика була характерною для великих міст із високою конкуренцією в даній сфері. В якості приклада можна навести майстерню Карла Москалюка в Чернівцях, чий «автограф» присутній на деяких кам'яних надгробках на місцевому єврейському цвинтарі.²⁰⁸ В описі єврейського кладовища у с. Ленін, Білорусь, Кшиштоф Белявський зазначає, що на деяких бетонних надгробках викарбувано підпис майстра – «Левін з Леніна»²⁰⁹, проте на жодній з біля 60 дерев'яних мацев подібного підпису немає; вочевидь, в цьому випадку мова йде про різних майстрів.

У цьому контексті особливий інтерес становить дерев'яна мацева з Чернігова. На пам'ятці викарбувано епітафію:

«Тут лежить чоловік, раббі Моше, син раббі Мордехая, помер 16 тамуза 650 (1890) року за малим численням. Да буде його душа зав'язана у вузол життя. Сендер Нахі з Могильову» (додаток 3, мал. 2).

²⁰⁷ Krajewska M. Cmentarze żydowskie w Polsce: nagrobki i epitafia. *Polska Sztuka Ludowa*. 1989. R. 43, z. 1–2. S. 30.

²⁰⁸ Еврейские Черновцы. Прогулка 3. Еврейские местечки Украины. URL: <https://myshtetl.org/chernovickaja/chernovcy3.html> (дата звернення: 04.03.2026).

²⁰⁹ Bielawski K. Drewniane macewy z Lenina. Muzeum Historii Żydów Polskich POLIN. URL: <https://sztetl.org.pl/pl/miejscowosci/l/1428-lenin/104-teksty-i-materialy/138391-drewniane-macewy-z-lenina> (дата звернення: 27.07.2025).

Згідно з версією, наведеною у статті Володимира Руденка, останні рядки тексту є підписом майстра, який виготовив надгробок.²¹⁰ Але згідно з цією статтею, слово «Нахі» (נח) є аббревіатурою «Да буде його душа освячена». Це викликає протиріччя, адже навряд би майстер вживав таку евлогію по відношенню до самого себе. Втім, версія аббревіатури є, ймовірно, помилковою. По-перше, аббревіатура «нун-хет-вав» не зустрічається в епіграфіці. По-друге, всі букви, і, що найважливіше, всі позначки на надгробку добре збереглися, і над кожним скороченням помітно спеціальну позначку – «гереш». Над словом Нахі «гереша» немає; ймовірно, це не скорочення, а друга частина імені (похідне від «Менахем») – Сендер Нахі з Могильову. В такому разі, це дійсно може бути підписом майстра, або замовника надгробку.

В містах з великими єврейськими громадами дерев'яні та кам'яні мацеви виготовляли різні майстри. У 1871 році доглядач амстердамського кладовища Зеебург Мозес Вердейн пропонував громадянам постачання та догляд лише за дерев'яними мацевами²¹¹ (див. додаток 13), хоча в кінці XIX сторіччя на цвинтарі вже був значний відсоток кам'яних надгробків.

В єврейських громадах на території України дерев'яні та кам'яні надгробки виготовлялись також, вочевидь, різними майстрами. Це можна побачити на прикладі волинських містечок Локачі та Озютічі, де епітафії на дерев'яних та кам'яних мацевах часто різнились між собою вживанням різних епітетів в лаудаціях та відсутністю на кам'яних мацевах аббревіатури «לפך» («за малим літочисленням») після дати смерті. В Локачах в епітафіях на дерев'яних мацевах також вживається діалектичне написання епітета «скромна» – «צניע», в той час як на кам'яних написання стандартне – «צנוע». В одному випадку майстер допустив помилку в цьому слові, і вирізав першу букву «צ». Але він не розгубився і продовжив роботу, пропустивши вже «витрачену» букву, таким

²¹⁰ Руденок В. Новое о надгробных еврейских памятниках Чернигова. *Евреи Левобережной Украины. История и культура*. Чернигов, 2006. С. 93.

²¹¹ *Nieuw Israëlietisch Weekblad*. Amsterdam. №42. 12.05.1871. Р.4

чином вийшло слово «לַיָּדָי» (додаток 2, мал.14). Це свідчить, що виготовленням дерев'яних надгробків не завжди займались професіонали.

Виготовлення дерев'яного надгробку є простішим за виготовлення кам'яного, і іноді його могли робити родичі померлого, які розумілися на роботі з деревом. Наприклад, дерев'яну мацеву Рахель Слайв, яка померла в 1908 р. у м. Сірак'юс, США, виготовив власноруч її чоловік.²¹² Ймовірно, родичі померлого виготовили і дерев'яну частину мацеви з епітафією в м. Гайсин, Вінницька обл. (див. п. 3.2.11). Помилка в вирізьбленні букви «ламед» в імені «Еліягу» свідчить про те, що майстер не мав досвіду виготовлення таких плит.

Мацеви не завжди виготовляли єврейські майстри, проте вони, як правило, розумілися на специфіці роботи. Виключення становили випадки, коли майстри рідко стикалися саме з єврейськими надгробками, наприклад, коли загиблого солдата-єврея ховали на загальному військовому кладовищі. Саме такий випадок можна побачити на фотографії цвинтаря австро-угорської армії періоду Першої світової війни на горі Мрзлі-Врх біля м. Толмін, Словенія (додаток 6, мал. 11). Три солдатські поховання – мусульманина, єврея та християнина – розташовані поруч одне біля одного. Єврейський надгробок виготовлений майстром-християнином, не знайомим ані з івритом, ані з єврейською традицією: розподіл заповідей на Скрижалях Заповіту 3:7 притаманний католицькій та лютеранській традиціям, акронім **ה.ב.ז.ג.ד** записаний зліва направо.

Отже, у великих містах та громадах з розвиненою інфраструктурою існував чіткий поділ між майстрами по каменю та дереву. Специфіка обробки матеріалів вимагала різних інструментів та навичок: якщо кам'яні стели виготовлялися у

²¹² Croyle J. Granddaughter and some dedicated woodcarvers restore a 113-year-old Syracuse grave marker. URL:

<https://www.syracuse.com/living/2021/07/granddaughter-and-some-dedicated-woodcarvers-restore-a-113-year-old-syracuse-grave-marker.html> (дата звернення: 02.03.2026).

професійних майстернях, то дерев'яні часто ставали сферою діяльності доглядачів кладовищ або місцевих теслярів.

В менших громадах обидва типи надгробків могли виготовлятися однією людиною, але практика з різними майстрами також існувала. Кам'яні мацеві замовлялись в майстерні, яка розташовувалась в більшому населеному пункті та обслуговувала навколишні містечка, а дерев'яні мацеві, виробництво яких було менш трудомістким і технічно доступнішим, виготовлялися місцевими мешканцями безпосередньо у таких містечках. Це зумовило появу великої кількості пам'ятників, створених непрофесіоналами або родичами померлих. Ознаками такої «народної» творчості є граматичні помилки, неправильне написання літер або використання діалектизмів.

Практика авторського підпису на дерев'яних виробках була рідкісним явищем порівняно з кам'яними аналогами. Виявлений підпис «Сендер Нахі з Могильову» на чернігівській мацеві є унікальним прикладом, що вказує або на існування спеціалізованої майстерні, або на індивідуальне замовлення.

Аналіз епіграфіки підтверджує, що надгробки не завжди виготовлялися євреями (особливо на військових цвинтарях). Такі випадки виявляються помітними у тексті епітафій та зображеній символіці через те, що залучені майстри-неєвреї не були знайомі з єврейською традицією та специфікою мови іврит.

Висновки

Пропоноване дослідження є першою комплексною спробою систематизувати й описати традицію дерев'яних єврейських надгробків на теренах сучасної України в XVIII–XX століттях. Воно охоплює широке коло питань – від стану джерельної бази та збереженості пам'яток до типології форм, регіональних відмінностей, галахічного підґрунтя та практик встановлення мацев. Залучення до роботи широкого масиву джерел дозволило концептуально реконструювати традицію використання дерев'яних мацев. Дана робота вперше вводить до наукового обігу:

- Значний масив раніше не розшифрованих і не опублікованих епітафій на дерев'яних мацевах з архівних та сучасних фотографій;
- Дані польових експедицій 2017 року, проведених автором цієї роботи, в ході яких були вперше виявлені та зафіксовані на фотографіях дерев'яні мацеви у с. Тростянець, с. Голованівськ, та унікальний комплекс у с. Народичі – пам'ятки, що раніше були невідомі дослідникам.

В рамках дослідження здійснено:

- Порівняльний аналіз близько 190 одиниць фото-, відео- та графічного матеріалу з 20 країн світу;
- Розробку типології дерев'яних надгробків єврейських цвинтарів на теренах України;
- Перший у науковій літературі огляд галахічних та рабіністичних джерел щодо допустимості виготовлення мацев з деревини;
- Аналіз 118 книг Ізкор, присвячених єврейським громадам України, щодо згадок про традиції дерев'яних надгробків.

Результати дослідження дозволяють сформулювати такі основні висновки:

1. Дослідження історіографії єврейських цвинтарів в Україні показало, що дерев'яні надгробки є одним з найменш вивчених аспектів єврейської меморіальної спадщини. Попередні історичні та епіграфічні розвідки концентрувалися переважно на кам'яних пам'ятниках, залишаючи дерев'яні аналоги поза увагою або розглядаючи їх як маргінальне явище. Комплексного дослідження, присвяченого дерев'яним надгробкам єврейських цвинтарів України, до цього часу не існувало; лише в Польщі тема отримала часткове висвітлення у працях Марціна Водзінського, Томаша Вішневського та Кшиштофа Белявського. В Україні єдиною профільною публікацією залишалась стаття Володимира Руденка (2006) про дерев'яний надгробок з Чернігова.

2. Польові експедиції, проведені автором дослідження в 2017 – 2020 рр., показали, що жодна мацева, встановлена до Другої світової війни, не збереглася в Україні *in situ*. Натомість збереглося дві мацеви кінця XIX сторіччя поза межами цвинтарів – обидві з Чернігівщини, виявлені в приватних садибах, де використовувалися як лавки, та нині зберігаються у музеях.

Після Другої світової війни традиція встановлення дерев'яних надгробків ще існувала в деяких населених пунктах: поодинокі екземпляри виявлено у м. Гайсин, с. Тростянець (обидва – Вінницька обл.) та с. Голованівськ (Кіровоградська обл.). Єдиним місцем в Україні, де частково зберігся комплекс з близько десяти дерев'яних мацев 1949–1964 років, є с. Народичі (Житомирська обл.) Комплекс є унікальним і одним з трьох збережених у світі (два інших – в с. Ленін (Білорусь) та м. Якутськ (РФ)).

Результати експедицій та аналіз сучасного візуального матеріалу дозволяють зробити висновок про те, що сьогодні дерев'яні мацеви є майже втраченим елементом єврейської спадщини. Нечисельні збережені на кладовищах дерев'яні пам'ятники перебувають в незадовільному технічному стані та потребують невідкладних заходів із документування та консервації.

3. Аналіз письмових джерел показав, що перші в Європі згадки про використання дерева для виготовлення мацев стосуються теренів сучасної України. Найдавніша зі знайдених в ході дослідження згадок міститься в галахічній праці львівського рабина Єгошуа Фалька бен Олександра га-Когена «Пріша» (1635), проте вона не має географічної прив'язки. Першим письмовим документом, який містить згадку про дерев'яні мацеви в конкретному населеному пункті, є запис з пінкасу Поховального братства Ковеля (1722), процитований в Книзі пам'яті громади Ковеля. Перша візуально підтверджена дата встановлення конкретної мацеви – 1704 рік (фотографія з етнографічної експедиції 1913–1914 рр., зроблена в с. Коритниця, Волинська обл.).

Отримані результати засвідчують усталену традицію виготовлення надгробків із дерева на єврейських цвинтарях в межах території сучасної України вже як мінімум на початку XVIII сторіччя.

4. На основі аналізу візуальних джерел в дослідженні розроблено цілісну типологію дерев'яних надгробків. Виокремлено такі основні типи:

Огель (склеп) – споруда у вигляді будинку, що виконувала функцію як надгробка, так і місця паломництва до поховань відомих рабинів та цадиків.

Надбудова – надгробок, який складався з 2 елементів (стела та захисна або підтримуюча конструкція) з різних видів матеріалу. Тип «надбудова» було диференційовано на 6 підтипів за конструктивними ознаками та способом комбінації матеріалів.

Стела – вертикальна плоска дошка з епітафією.

Саркофаг («будиночок») – горизонтальна конструкція з двосхилим (іноді циліндричним) дахом. Тип «саркофаг» було диференційовано на 5 підтипів за регіональними конструктивними особливостями та використаними матеріалами.

Обеліск – форма, поширена переважно у другій половині XX сторіччя.

Специфічні форми – мацеви у формі зірки Давида або Скрижалей Заповіту, характерні переважно для військових поховань.

Зазначені типи надгробків могли використовуватися як самостійно, так і в комбінації з іншими типами.

5. Дослідження візуальних джерел виявило регіональні відмінності у формотворенні мацев. Встановлено, що Волинь, Полісся (Білоруське та Українське) Поділля та Галичина стали центрами формування унікальних типів дерев'яних пам'ятників: для Волині були характерні високі вузькі антропоморфні стели, для Полісся – надгробки у формі будиночка, на Поділлі зафіксовані каркасно-стінові «будиночки», на Галичині – стели з акротерієм у вигляді язика полум'я.

Комплексний аналіз візуальних джерел та дослідницької літератури дозволив сформулювати обґрунтовані гіпотези щодо походження найбільш примітних форм дерев'яних мацев – надгробка-«будиночка» та антропоморфної стели. Етнографічні праці Ф.Волкова, Я.Фальковського, О.Нагорнюка, В.Гайдучика свідчать, що надгробок-«будиночок» запозичений, вочевидь, з поліської слов'янської поховальної традиції, де такі конструкції були поширені серед місцевого неєврейського населення від Середньовіччя. Антропоморфна форма стели, ймовірно, є власним витвором волинської єврейської поховальної традиції; згідно з візуальними джерелами, її ареал поширення вказує на Волинь як на ймовірний центр виникнення.

6. Розшифрування та аналіз надгробних написів показали, що епітафії на дерев'яних мацев за формуляром та термінологічним апаратом загалом відповідають сучасним їм стандартам регіональної кам'яної епіграфіки. Водночас в окремих громадах зафіксовано характерні відмінності: вживання діалектних форм слів, аббревіатур та лаудацій, що не зустрічаються на кам'яних мацев. На частині збережених дерев'яних надгробків в с. Народичі зафіксовано непритаманний єврейській епіграфіці метод зазначення дня смерті прописом. Ці відмінності свідчать про існування локальних традицій та відсутність єдиного суворого епіграфічного канону в межах однієї громади.

7. Аналіз галахічної та рабиністичної літератури довів, що використання деревини для надгробків було хоч і не поширене, але припустиме. Незважаючи на те, що це питання не регламентується Галахою і вирішується згідно з «мінга га-маком» (звичаєм місця), воно декілька разів згадувалось в працях видатних галахічних авторитетів різних часів. Збірка респонсів рабина Вюрцбурга Іцхака Дова Бамбергера «Яд га-Леві» (XIX ст.) фактично надала галахічне обґрунтування традиції дерев'яних мацев. Дерев'яні надгробки також згадуються в працях рабинів, пов'язаних з теренами України – галахічний коментар рабина Львова Єгошуа Фалька бен Адександера га-Когена «Пріша» (1635) та видана у Дрогобичі збірка респонсів рабина Сасова (Львівська обл.) та Ботошан Хаїма Тойбеша «Хаїм шель Шалом» (1903).

8. Комплексне дослідження Книг Пам'яті єврейських громад, его-документів та візуальних джерел дозволило реконструювати практики побутування дерев'яних надгробків. З'ясовано, що на використання дерева для надгробків впливав комплекс факторів:

Природний та економічний фактори – у регіонах, де природного каменю бракувало (Полісся, Волинь), деревина була найбільш доступним матеріалом. Для незаможних родин в інших регіонах вона також слугувала дешевою альтернативою каменю.

Усталена місцева традиція – у багатьох громадах Волині та Полісся деревина стала самодостатнім традиційним матеріалом, незалежним від економічного стану родини померлого. Реєстр ковельського поховального братства (1722) прямо вказує на «звичай міста» виготовляти мацеви з дерева навіть для видатних рабинів.

Талмудична ідея непотрібності матеріального надгробка – простий дерев'яний надгробок був свідомим релігійним вибором, що ґрунтувався на словах Єрусалимського Талмуду: «Не роблять пам'ятників праведникам, бо їхні слова – це і є пам'ять про них».

Форс-мажорні обставини – дерев'яні надгробки встановлювались на похованнях загиблих солдатів та жертв погромів; їх вимушено використовували біженці та депортовані до Сибіру; в умовах гетто в період Шоа та внаслідок антирелігійної політики в радянські часи.

Соціальний фактор – в окремих громадах дерев'яний надгробок встановлювався на похованні людини в залежності від сімейного стану, або на могилах асоційованих членів поховального товариства.

Дослідження спростовує гіпотезу про те, що дерев'яні мацеви виступали виключно як тимчасові маркери до встановлення кам'яних пам'ятників. Аналіз епітафій та архівних фотографій свідчить про те, що дерев'яний надгробок сприймався громадою як повноцінний постійний меморіальними об'єкт.

9. Аналіз галахічної праці, присвяченої похованням та трауру – «Гешер га-Хаим» (1947) показав, що час встановлення надгробка в єврейській традиції не мав єдиного загальноприйнятого стандарту. Статут поховального братства Амстердаму (1875) та наведений в Книзі Пам'яті громади Кольбушови заповіт рабина Аврагама Тейтельбойма (1901) зазначають час влаштування дерев'яного надгробка – після закінчення шиви (7 днів після поховання), але впродовж 3 місяців. Це дозволяє припустити, що і в інших єврейських громадах, в тому числі на території України, проміжок часу між похованням та встановленням дерев'яної мацеви був коротшим, ніж при встановленні кам'яної, яка, за поширеним звичаєм, зводиться за рік після смерті.

Аналіз візуальних матеріалів з Іванкова, Черкас та Дубової показав, що у надзвичайних обставинах (поховання жертв погромів) дерев'яний надгробок міг бути встановлений безпосередньо під час або одразу після поховання.

10. Різниця в епіграфіці дерев'яних і кам'яних мацев, виявлена під час дослідження епітафій, вказує на те, що дерев'яні та кам'яні мацеви могли виготовлялися різними майстрами. Граматичні помилки та помилки у різьбленні літер, зафіксовані на деяких мацевах, вказують на непрофесійних виконавців. В

окремих випадках (як-то військові поховання) надгробки виготовляли неєврейські майстри.

Напис «Сендер Нахі з Могильову» на чернігівській мацеві 1890 року є єдиним виявленим прикладом авторського підпису на дерев'яній мацеві, на відміну від кам'яних надгробків, де подібна практика була поширена.

Таким чином, дерев'яний надгробок постає як повноцінний і самобутній складник поховальної культури українських євреїв – не заміник «справжньої» кам'яної мацеви, а органічна форма, що відображала як локальну традицію, так і динамічну реакцію єврейської громади на природне середовище, соціальні умови та зовнішні виклики. Станом на сьогодні ця традиція повністю зникла.

Результати дослідження відкривають перспективи для подальших розвідок: поглибленого вивчення пінкасів (облікових книг) поховальних братств, розширення польових досліджень на інші регіони, а також порівняльного вивчення традиції єврейських дерев'яних надгробків в ширшому контексті європейських єврейських громад.

В цілому, проведені дослідження повертає із забуття унікальний феномен дерев'яної меморіальної архітектури, доводячи, що він був органічною та важливою складовою традиційної єврейської культури в Україні.

Джерела та література

1. Джерела

1.1. Неопубліковані джерела

1. Державний архів Хмельницької області. Ф. 227. Оп. 1. Спр. 8152
(Сведения мещанских старост о синагогах и молитвенных домах
Подольской губернии, 1914).
2. Науковий архів Інституту археології НАН України. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 248-з.
Колекція Федора Вовка. Етнографія.
3. Archiwum Państwowe we Wrocławiu, Oddział w Kamieńcu Ząbkowickim.
AM DZ. Sign. 584 (Copie der Inschriften auf den Grabdenkmalendes nächst
der Stadt Reinerz gelegenen, 1894).

1.2. Опубліковані

1. Глинное // Еврейская энциклопедия Брокгауза и Ефрона: в 16 т. / под общ.
ред. Л. Каценельсона и барона Д. Г. Гинцбурга. СПб., 1906–1913. Т. 6:
Гадассий – Данте. [1910]. Стб. 587.
2. Похилевич Л. Город Чернобыль (Киевской губернии), описанный
отставным военным Л.П. Киев, 1884. С. 192.
3. Krasicki A. Dziennik z kampanji rosyjskiej Krasickiego Augusta, porucznika w
Sztobie Komendy Polskich Legionów, 1914-1916. Lwów: nakł. «Panteonu
Polskiego»; Drukarnia Tow. św. Michała Arch, 1934. 468 s.
4. Leoni E. In the Shadow of the City's Early Days / transl. by Amy Samin //
Kovel; Testimony and Memorial Book of Our Destroyed Community (Kovel,
Ukraine) / ed. by Eliezer Leoni-Zopperfin. Tel Aviv, 1957. URL:
<https://www.jewishgen.org/Yizkor/kovel1/kov030.html> (дата звернення:
21.07.2025).
5. Amiel M. A. Drashot el Ami [Проповіді до мого народу] = דרשות אל עמי.
Yerushalayim, 1936. 230 p.

6. Ayaratenu Visotsk: sefer zikaron [Наше містечко Висоцьк: книга пам'яті] = עיררתנו ויסוצק: ספר זכרון / ed. Aryeh Fyalkov. Rehovot: Irgun yotse Visotsk be-Yisrael, 1963. 231 p.
7. Bamberger I. D. Yad Ha-Levi [Рук Левіта] = יד הלוי / ed. S. Adler. Yerushalayim, 1965.
8. Bejgiel G. Mayn Shtetele Berezne [Моє містечко Березне] = מיין שטעטל בערעזנע. Tel Aviv, 1954. 182 p.
9. Biderman I. M. Pinkas Kolbuszow [Книга Кольбушови] = פנקס קאלבושאוו. New York, 1971.
10. Joshua Falk. Prisha, Yoreh Deah 364:6 [Пояснення] = פרישה. // Tur Yoreh Deah. Sefaria. URL: https://www.sefaria.org.il/Prisha_Yoreh_De'ah.364.6 (дата звернення: 16.07.2025).
11. Konstantin I. Der yidisher yishuv in Sokal – a tsenter fun Toyre un yidishkeyt [Єврейське поселення в Сокалі – центр Тори та єврейства] = דער יידישער // Sefer Sokal, Tartakov, Varenz', Stoyanov vaha-sevivah / ed. Avraham Homet. Tel Aviv, 1968. P. 21–43.
12. Mosti-Vielkeh: hayah ve-hurbanah shel kehilah Yehudit [Великі Мости: життя та смерть єврейської громади] = מוסטי ויאלקה: חייה וחורבנה של קהילה / ed. M. Shtarkman [et al.]. Tel Aviv: Irgune yots'e Mosti-Vi'elkeh be-Yiśra'el uve-Artsot ha-Berit, 1975–1977. Vol. 1.
13. Naye iberzetsung: Dos lebn un toyt fun a shtetl beys der rusisher birgerkrig [Новий переклад: Життя і смерть штетла під час російської громадянської війни] = נייע איבערזעצונג: דאס לעבן און טויט פון א שטעטל בעת דער רוסישער בירגערקריג. *Forward*, 2024, Jan 12. URL: <https://forward.com/yiddish/783724/new-translation-the-life-and-death-of-a-shtetl-during-the-russian-civil-wars/> (дата звернення: 18.01.2026).
14. Okun Y. Ludmir ha-Ivrit [Єврейський Людмир] = לודמיר העברית. // Pinkas Ludmir: sefer-zikaron le-kehilat Ludmir. Irgun yots'e Ludmir be-Yiśrael. Tel-Aviv, 1962. P. 179–182.

15. Rabbi Avraham Dov Ber Kahana Shapiro [Раби Авраам Дов Бер Кагана Шاپиро] = רבי אברהם דובר כהנא שפירא. *Eleh Ezkerah* / ed. I. Lewin. New York: Research Institute of Religious Jewry, 1956. V. 1. 328 p.
16. Roshenroz L Sefer Atra Kadisha [Книга святого місця] = ספר אתרא קדישא. Bnei Brak, 2009.
17. Shulchan Arukh, [Шулхан Арух] = שולחן ערוך. Sefaria. URL: <https://www.sefaria.org/texts/Halakhah/Shulchan%20Arukh> (дата звернення: 06.01.2026).
18. Talmud Bavli [Талмуд Вавилонський] = תלמוד בבלי. Sefaria. URL: <https://www.sefaria.org/texts/Talmud/Bavli> (дата звернення: 07.01.2026).
19. Talmud Yerushalmi [Талмуд Єрусалимський] = תלמוד ירושלמי. Sefaria. URL: <https://www.sefaria.org/texts/Talmud/Yerushalmi> (дата звернення: 27.02.2026).
20. Taubes Ch. Chaim Schel Schalom [Життя миру] = חיים של שלום. Drohobycz: O. H. Halpern, 1903. V. 2.
21. Tucazinsky Y. M. Gesher Ha-Chaim [Міст життя] = גשר החיים. Jerusalem: Defus Salomon, 1947. Vol. 1.

1.2. Періодика

1. Готлиб М., Готлиб Е. Память сердца. *Еврейский мир (США)*. 2003. 30 окт. – 5 нояб. № 597.
2. Beer J. Ein altberlinischer Friedhof II. *Die Gegenwart. Berliner Wochenschrift für jüdische Angelegenheiten*. 1867. Nr. 18. S. 141–142.
3. Iovițu C. H. Isha Hashuva. *Realitatea Evreiască*. 2024. № 648–649 (1448–1449). 1–29 februarie. P. 20.
4. Kahn I. Geschichtliches von Hürben-Krumbach. *Bayerische Israelitische Gemeindezeitung*. 1926. № 5. S. 139–140.
5. Lew H. Z ludoznawstwa. Śmierć i obrzędy pogrzebowe u żydów. *Izraelita*. 1899. R. 34, nr 23. 16 czerwca. S. 252.

6. *Nieuw Israëlietisch Weekblad*. Amsterdam. 20.01.1871. №26. P.1
7. *Nieuw Israëlietisch Weekblad*. Amsterdam. 12.05.1871. №42. P.4
8. *Nieuw Israëlietisch Weekblad*. Amsterdam. 12.01.1872. №25. P.2
9. *Nieuw Israëlietisch Weekblad*. Amsterdam. 23.03.1877. №36. P.5
10. *Nieuw Israëlietisch Weekblad*. Amsterdam. 25.01.1878. №28. P.2
11. *Nieuw Israëlietisch Weekblad*. Amsterdam. 17.01.1879. №27. P.3
12. *Nieuw Israëlietisch Weekblad*. Amsterdam. 14.05.1880. №44. P.5
13. *Nieuw Israëlietisch Weekblad*. Amsterdam. 30.12.1881. №25. P.3
14. *Nieuw Israëlietisch Weekblad*. Amsterdam. 26.01.1883. №29. P.1
15. *Nieuw Israëlietisch Weekblad*. Amsterdam. 15.02.1884. №32. P.2
16. *Nieuw Israëlietisch Weekblad*. Amsterdam. 29.01.1886. №30. P.3
17. *Nieuw Israëlietisch Weekblad*. Amsterdam. 18.02.1887. №33. P.3
18. *Nieuw Israëlietisch Weekblad*. Amsterdam. 14.03.1890. №37. P.3
19. *Nieuw Israëlietisch Weekblad*. Amsterdam. 13.03.1891. №37. P.2
20. *Nieuw Israëlietisch Weekblad*. Amsterdam. 15.04.1892. №42. P.2
21. *Nieuw Israëlietisch Weekblad*. Amsterdam. 02.02.1894. №32. P.2
22. *Nieuw Israëlietisch Weekblad*. Amsterdam. 09.04.1897. №42. P.5
23. *Nieuw Israëlietisch Weekblad*. Amsterdam. 15.04.1898. №43. P.1
24. *Nieuw Israëlietisch Weekblad*. Amsterdam. 19.05.1899. №48. P.2.
25. Reglement der Gebroederschap «Schomeré Mitswoth Menachem Abelim» (zij, die het gebod «de treurenden te troosten» in acht nemen) te Amsterdam.
Nederlandsche staatscourant. 02.06.1875. №127. P.7.
26. Reinfuss R. Cmentarze, na których nie zapłoną światła. *Kuryer Literacko-Naukowy*. 1933. № 44. 30 października. P. 9. (Dodatek do Ilustrowany Kuryer Codzienny. № 301).
27. Richter E. Die Hotzenplotzer Judengemeinde 1534–1848. Aus dem Manuskript von E. Richter «Chronik der Stadt Hotzenplotz» veröffentlicht von stad. med. A. Schmidt. *Mitteilungen zur jüdischen Volkskunde*. 1911. Nr. 14, Heft 1. S. 29–36.

28. Rosenthal E. D. Reshimot mi-megilat ha-tevach [Уривки з Сувою різанини] = רשימות ממגילת הטבח. *He-Avar*. Jerusalem – Tel Aviv, 1970. Vol. 17.
29. Yarnen Y. Chodesh Elul [Місяць Елул] = חודש אלול. *Gilyonot Yair Nizro*. Bnei Brak, 2021–2022. Vol. 1.

1.5. Фільми

1. American military at the St. James Cemetery and moving through Belgium and Germany. 1944–1945. Cam. Op. William J. Fedeli. *United States Holocaust Memorial Museum, courtesy of Library of Congress*. RG-60.1790. Film ID: 4160. URL: <https://collections.ushmm.org/search/catalog/irn1005077> (дата звернення: 04.02.2026).
2. Élők Háza – a karcagi zsidó temető. 2021. *Scheiber Sándor Iskola*. URL: <https://youtu.be/RNZX0X7d8Ns?t=356> (дата звернення: 08.12.2025).
3. Jewish cemetery, Kolbuszowa, Poland, 1930. *The YIVO Encyclopedia of Jews in Eastern Europe*. ID: 1635. URL: <https://encyclopedia.yivo.org/media/1635> (дата звернення: 21.04.2026).
4. Pogroms in Ukraine, 1919-1920. 1919-1920. *United States Holocaust Memorial Museum*. RG-60.3175. Film ID: 2489. URL: <https://collections.ushmm.org/search/catalog/irn1002937> (дата звернення: 30.04.2025).
5. Pogroms in Ukraine. 1919–1920. *United States Holocaust Memorial Museum*. RG-60.3174. Film ID: 2489. URL: <https://collections.ushmm.org/search/catalog/irn1002899> (дата звернення: 30.04.2025).

1.6. Візуальні джерела

1. Військові цвинтарі часів Першої світової війни. 1914–1918. 2 фото. Приватна колекція Еріка Фейнштейна.
2. Єврейський цвинтар у Балті. 1910-і рр. Приватна колекція Франтішека Баняя.

3. Єврейський цвинтар у Горохові. 1917. Приватна колекція Андрія Кленка.
4. Єврейський цвинтар у Добромилі. 1929. Родинний архів Тоби Блюменштейн.
5. Єврейський цвинтар у Паневежисі. 1932. 2 фото. Родинний архів проф. Кіта Кей.
6. Єврейський цвинтар у Старобіні (Білорусь). 1930-і рр. Родинний архів Марини Кігель.
7. Єврейський цвинтар у Чорнобилі, дерев'яні надгробки. 1929. Фотограф: Павло Жолтовський. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Фонд № 278, Репродукція з: Wikimedia Commons. URL:
https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Chornobyl_Jewish_cemetery.jpg
(дата звернення: 19.02.2026).
8. Єврейський цвинтар у Щедрині (Білорусь). 1935. Родинний архів Марини Гуревич. URL:
<https://www.facebook.com/photo?fbid=516202046977911&set=a.189857762945676>
(дата звернення: 18.07.2025).
9. Єврейські кладовища Волині та Полісся. 1914–1918. 9 фото. Приватна колекція Томаша Вишневського.
10. Єврейські кладовища України та Польщі. Початок. XX ст. 4 фото. Приватна колекція Менахема С.
11. Корюківський історичний музей. Facebook. URL:
<https://www.facebook.com/photo?fbid=516202046977911&set=a.189857762945676>
(дата звернення: 18.07.2025).
12. Нелокалізоване кладовище на Волині. 1920–1930 рр. 2 фото. Родинний архів Гленна Галера.
13. [Похорон січового стрільця Юди Литвака]. 1916. Легіон Українських Січових Стрільців: фото архів. UML_Box_36-00031. URL:
<https://www.legionukrainiansichriflemen.com/General/%D0%91%D0%B5%D>

- [0%B7-%D1%96%D0%BD%D1%84%D0%BE%D1%80%D0%BC%D0%B0%D1%86%D1%96%D0%B9/i-XVDJH6W](#) (дата звернення: 20.02.2026).
14. Antkapinis paminklas žydų kapinėse. XX a. 4 deš. Sietyno gatvė. AINA.lt. URL: <https://aina.lt/sietyno-gatve/> (дата звернення: 20.02.2026).
15. Avraham Tory stands with Zvi Brik (left) in the Kovno ghetto. Holocaust Encyclopedia. United States Holocaust Memorial Museum. URL: <https://encyclopedia.ushmm.org/content/en/photo/avraham-tory-stands-with-zvi-brik-left> (дата звернення: 06.03.2026).
16. Avrum Polimer visits the grave of the former rebbe of Kolbuszowa. 1929. United States Holocaust Memorial Museum. ID: 66738. URL: <https://collections.ushmm.org/search/catalog/pa17829> (дата звернення: 21.04.2026).
17. Beaurains – Commonwealth War Graves Commission, France. Returned from the Front. URL: <http://thereturned.co.uk/crosses/cwgc-beaurains/> (дата звернення: 09.02.2026).
18. Bert Sommer. Epigraphische Datenbank. Steinheim-Institut. Inv.-Nr. 9008 (Worms). URL: <http://www.steinheim-institut.de/cgi-bin/epidat?function=Ins&sel=worm&inv=9008> (дата звернення: 11.01.2026).
19. Brandenburg an der Havel, Brandenburg. Onlineprojekt Gefallenendenkmäler. URL: http://www.denkmalprojekt.org/2020/brandenburg-an-der-havel_brbr.html (дата звернення: 11.02.2026).
20. Brody (Ukraine): viele hohe beschriftete Grabstelen ("Judenfriedhof"). 1914–1918. Bayerisches Hauptstaatsarchiv. BS N 33 33/10-208. URL: <https://www.gda.bayern.de/service/findmitteldatenbank/Archivalie/7cf5892c-d997-11e7-bf6c-001999c51f78> (дата звернення: 20.02.2026).
21. Cemetery at Baliecourt. 1918. National WWI Museum and Memorial. ID: 1985.53.1.208. URL:

<https://collections.theworldwar.org/argus/final/Portal/Default.aspx?lang=en-US>
(дата звернення: 28.04.2026).

22. Cmentarz w Wilejce w 1933 r. Fotografia ze zbiorów Wilejskiego Muzeum Etnograficznego. Wirtualny Sztetl. Muzeum Historii Żydów Polskich POLIN. URL:

<https://sztetl.org.pl/en/file/22848?ref=gallery&town=vileyka&townID=1439>
(дата звернення: 06.01.2026).

23. Cmentarz żydowski w Stryju. 1923. Polska-org.pl. ID 8562467. URL:
https://polska-org.pl/8562467_foto.html?idEntity=8608473 (дата звернення: 13.02.2026).

24. Cmentarze na terenach dawnej Rzeczypospolitej. Archiwum Rzeczypospolitej. URL:
<https://archiwum.rp.pl/artukul/832256-Cmentarze-na-terenach-dawnej-Rzeczypospolitej.html> (дата звернення: 20.02.2026).

25. Denkmäler (Grabsteine) am jüd. Friedhof in Wladimir-Wolynskij. 1914–1918. K.u.k. Kriegspressequartier. Österreichische Nationalbibliothek. Sign. WK1/ALB103/31590. URL: <http://data.onb.ac.at/rec/baa15713671> (дата звернення: 19.02.2026).

26. Deutscher Soldatenfriedhof 1914-1918 Billy-Berclau (07). Wikimedia Commons. URL:
[https://commons.wikimedia.org/wiki/Category:Deutscher_Kriegsgr%C3%A4berst%C3%A4tte_Billy-Berclau#/media/File:Billy-Berclau_\(Frankreich,_im_De%C3%A9partement_Pas-de-Calais\)_%E2%80%94_Deutscher_Soldatenfriedhof_1914-1918_Billy-Berclau_\(07\).jpg](https://commons.wikimedia.org/wiki/Category:Deutscher_Kriegsgr%C3%A4berst%C3%A4tte_Billy-Berclau#/media/File:Billy-Berclau_(Frankreich,_im_De%C3%A9partement_Pas-de-Calais)_%E2%80%94_Deutscher_Soldatenfriedhof_1914-1918_Billy-Berclau_(07).jpg) (дата звернення: 13.02.2026).

27. Early 20th Century Pictures of Stryy. JewishGen KehilaLinks. URL:
<https://kehilalinks.jewishgen.org/stryy/avotaynu-pictures.html> (дата звернення: 20.02.2026).

28. Elk - Lyck - jewish cemetery. JewishBialystok.pl. URL:
https://www.jewishbialystok.pl/E%C5%82k_Lyck_jewish_cemetery_.5353,9098 (дата звернення: 19.02.2026).
29. Friedhof: 2 Grabsteine - Fischach (Germany). ca. 1926–1932. P160-49, Harburger, Theodor - Private Collection. National Library of Israel. System no. 990050688570205171. URL:
[https://www.nli.org.il/en/archives/NNL_CAHJP990050688570205171/NLI#\\$FL166064156](https://www.nli.org.il/en/archives/NNL_CAHJP990050688570205171/NLI#$FL166064156) (дата звернення: 21.10.2025).
30. Friedhof (13) - Kriegshaber (Germany). ca. 1926–1932. P160-125, Harburger, Theodor - Private Collection. National Library of Israel. System no. 990050689370205171. URL:
[https://www.nli.org.il/en/archives/NNL_CAHJP990050689370205171/NLI#\\$FL166053835](https://www.nli.org.il/en/archives/NNL_CAHJP990050689370205171/NLI#$FL166053835) (дата звернення: 21.10.2025).
31. Gieryski A. Na cmentarzu starozakonnych. 1882. Muzeum Narodowe w Warszawie. Nr inw. 81992/3 MNW. URL:
<https://cyfrowe.mnw.art.pl/pl/zbiory/987666> (дата звернення: 17.07.2025).
32. Graves in Jewish cemetery at Lipton Colony, Saskatchewan. 1919. Phot. Louis Rosenberg. Wikimedia Commons. URL:
https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Graves_in_Jewish_cemetery_at_Lipton_Colony,_Saskatchewan.jpg (дата звернення: 20.02.2026).
33. Graves of a father and son who were killed in a pogrom instigated by a band of anti-Soviet fighters led by T. Struk, Chernobyl, USSR (now in Ukraine), 1919. YIVO Institute for Jewish Research. Collection: YIVO RG81. System №: 54575. URL: <https://encyclopedia.yivo.org/media/355> (дата звернення: 22.07.2025).
34. Historical Jewish Sites in Ostrowiec. Jews of Ostrowiec. URL:
<https://jewsofostrowiec.com/places-2/> (дата звернення: 16.01.2026).

35. Indian Burial Grounds, Minnesota's Chippewa National Forest. Pc1376. Dexter Press, New York. eBay. URL: <https://www.ebay.com/itm/267171929053> (дата звернення: 03.02.2026).
36. Jewish Brigade Cemetery, Ravenna, Italy, 04/02/1948. Yad Vashem. Archival Signature: 10826/3. URL: <https://collections.yadvashem.org/en/photos/12460492> (дата звернення: 05.02.2026).
37. Jewish Cemetery Fischach by JCEAA. 2010. Jewish Cemetery Expedition and Archive. Flickr. URL: <https://www.flickr.com/photos/jceaa/albums/72157623457880410/> (дата звернення: 21.02.2026).
38. Jewish cemetery in Biała – Photos of 2021. European Jewish Cemeteries Initiative. The Center for Jewish Art. IDs: 423286, 423406, 542910, 542916, 542920. URL: <https://cja.huji.ac.il/browser.php?mode=set&id=51608> (дата звернення: 1.10.2025).
39. Jewish cemetery in Botoșani. 1968. Phot. Zusia Efron. Center for Jewish Art. ID: 218373. URL: <https://cja.huji.ac.il/browser.php?mode=alone&id=218373> (дата звернення: 21.04.2026).
40. Jewish cemetery in Hajdúnánás - Ohel of Rabbi Israel Efraim Fishel Sofer and Rabbi Ben-Zion Hailprin. 2021. Phot. Gabriella Dohi. The Center for Jewish Art. ID: 389441. URL: <https://cja.huji.ac.il/browser.php?mode=alone&id=389441> (дата звернення: 21.02.2026).
41. Jewish cemetery in Irkutsk, Russia. 2015. Phot. Vladimir Levin. The Center for Jewish Art. IDs: 216945, 217644. URL: <https://cja.huji.ac.il/browser.php?mode=set&id=21423> (дата звернення: 21.02.2026).
42. Jewish Cemetery in Lenin, Belarus. 2007. Phot. Vladimir Levin. The Center for Jewish Art. ID: 9354. URL:

<https://cja.huji.ac.il/browser.php?mode=set&id=9354&sort=DESC&many=20&start=80> (дата звернення: 21.02.2026).

43. Jewish cemetery in Sighetu Marmăției. 1996. Phot. Boris Khaimovich. The Center for Jewish Art. ID: 178040. URL:
<https://cja.huji.ac.il/browser.php?mode=alone&id=178040> (дата звернення: 21.02.2026).
44. Jewish cemetery in Stryi, Ukraine – Postcard. Gross Family Collection. The Center for Jewish Art. ID: 41758. URL:
<https://cja.huji.ac.il/browser.php?mode=set&id=41758> (дата звернення: 20.02.2026).
45. Jewish cemetery in Ukmergė (Vilkomir), Lithuania – Postcard. Gross Family Collection. The Center for Jewish Art. ID: 38377. URL:
<https://cja.huji.ac.il/gross/browser.php?mode=set&id=38377> (дата звернення: 20.02.2026).
46. Jewish cemetery in Yakutsk, Russia. 2017. Phot. Aleksey Andreev. The Center for Jewish Art. IDs: 281031, 281037, 281060, 281383. URL:
<https://cja.huji.ac.il/browser.php?mode=set&id=30706> (дата звернення: 21.12.2025).
47. Jewish military cemetery in Stryi, Ukraine - Postcard. Gross Family Collection. Center for Jewish Art. ID: 42215. URL:
<https://cja.huji.ac.il/browser.php?mode=set&id=42215> (дата звернення: 13.02.2026).
48. Jewish Museum London / Jewish Military Museum Collections. Jewish Legion. ID: 003252. British Jews in the First World War. URL:
<https://www.jewsfww.uk/jewish-museum-london-jewish-military-museum-collections-jewish-legion-1183.php> (дата звернення: 09.02.2026).
49. Jewish Museum London / Jewish Military Museum Collections. Personal Possessions. IDs: 003966, 003995, 004562, 004563. British Jews in the First World War. URL:

- <https://www.jewsfww.uk/jewish-museum-london-jewish-military-museum-collections-personal-possessions-1391.php> (дата звернення: 09.02.2026).
50. Jewish sector of the Northern Cemetery in Tomsk, Russia. 2015. Phot. Vladimir Levin. The Center for Jewish Art. IDs: 215790, 215817, 215883. URL: <https://cja.huji.ac.il/browser.php?mode=set&id=21418> (дата звернення: 21.02.2026).
51. Jewish sector of the cemetery in Kansk. 2015. Phot. Vladimir Levin. The Center for Jewish Art. ID: 216467. URL: <https://cja.huji.ac.il/browser.php?mode=alone&id=216467> (дата звернення: 21.02.2026).
52. Jews. 1912–1914s. Photographs from Ethnographic Expedition of S. A. An-sky. Russian Museum of Ethnography. IDs: 12588-26, 12588-27. URL: <https://catalog.ethnomuseum.ru/entity/ARTICLE/2353> (дата звернення: 19.02.2026).
53. Jews. 1902–1920s. Expedition Photography: European Jews. Collectors-person: Zaremsky A. I. Russian Museum of Ethnography. IDs: 4681-6, 4681-7. URL: <https://catalog.ethnomuseum.ru/entity/ARTICLE/2357> (дата звернення: 19.02.2026).
54. Jüdische Grabsteine am Friedhof in Wladimir Wolinsky. 1917. K.u.k. Kriegspressequartier. Österreichische Nationalbibliothek. Sign. WK1/ALB102/30878. URL: <http://data.onb.ac.at/rec/baa15701880> (дата звернення: 19.02.2026).
55. Jüdischer Friedhof (Israelitischer Begräbnisplatz), Henriettenstraße 17. Sedina.pl – Internetowa Encyklopedia Szczecina. URL: <http://sedina.pl/galeria/thumbnails.php?album=1850> (дата звернення: 20.02.2026).
56. Judenfriedhof in Wladimir Wolinsky. 1917. K.u.k. Kriegspressequartier. Österreichische Nationalbibliothek. Sign. WK1/ALB100/30346. URL: <http://data.onb.ac.at/rec/baa15694090> (дата звернення: 19.02.2026).

57. Kriegsalbum 103, Bild 31575. 1914–1918. K.u.k. Kriegspressequartier. Österreichische Nationalbibliothek. Sign. WK1/ALB103/31575. URL: <http://data.onb.ac.at/rec/baa15713566> (дата звернення: 19.02.2026).
58. Lida. Eilat Gordin Levitan. URL: <http://www.eilatgordinlevitan.com/lida/lida.html> (дата звернення: 20.12.2025).
59. Lokachi and unlocalized cemetery in Volhynia. Jewish Ethnographic Museum. 1916. Facebook. URL: <https://www.facebook.com/myshtetl/posts/pfbid0338wT5foAsUw1dKXnvxUP3VWK5H4UU2dWahroRKjrMP9YsPqKhV2p3MMsR7AozwLhl> (дата звернення: 11.10.2025).
60. Łokacze. Jüdischer Friedhof. Wikimedia Commons. URL: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Łokacze._Jüdischer_Friedhof.jpg (дата звернення: 08.04.2026).
61. Lutsk Cemetery. Іудейська ортодоксальна релігійна громада м. Луцька. 1915. Facebook. URL: <https://www.facebook.com/Jewishorthodox/posts/pfbid02DX8DLQJdLRZZPUUMioMhSNzn5dgBYuGntWAS5n1fKkZqV7XFZqodjdhTLo83mrLnl> (дата звернення: 19.02.2026).
62. Małastów, cmentarz wojenny nr 60 (HB2). Wikimedia Commons. URL: [https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Ma%C5%82ast%C3%B3w,cmentarz_wojenny_nr_60\(HB2\).jpg](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Ma%C5%82ast%C3%B3w,cmentarz_wojenny_nr_60(HB2).jpg) (дата звернення: 06.03.2026).
63. Manchester Jewish Museum. Returned from the Front. URL: <http://thereturned.co.uk/crosses/manchester-jewish-museum/> (дата звернення: 09.02.2026).
64. Marcus Segal. Commonwealth War Graves Commission. URL: <https://www.cwgc.org/find-records/find-war-dead/casualty-details/574943/marcus-segal/> (дата звернення: 09.02.2026).

65. Memorial to the Jewish cemetery in Horokhiv, Ukraine. European Jewish Cemeteries Initiative. The Center for Jewish Art. 2019. ID 47931. URL: <https://cja.huji.ac.il/browser.php?mode=set&id=47931> (дата звернення: 14.01.2026).
66. Mourners at the cemetery with the body of a young man who was killed in a pogrom, Ivankov. 1919. YIVO Institute for Jewish Research. Collection: YIVO RG 81. System №: 54586. URL: <https://encyclopedia.yivo.org/media/928> (дата звернення: 29.07.2025).
67. New Jewish cemetery in Haisyn. European Jewish Cemeteries Initiative. The Center for Jewish Art. IDs: 453507, 453508. URL: <https://cja.huji.ac.il/browser.php?mode=set&id=46673> (дата звернення: 21.02.2026).
68. New Jewish cemetery in Medzhybizh. The Center for Jewish Art. ID: 450961. URL: <https://cja.huji.ac.il/browser.php?mode=alone&id=450961> (дата звернення: 19.02.2026).
69. Night of Slaughter April 28, 1942. Jews of Ostrowiec. URL: <https://jewsofostrowiec.com/night-of-slaughter-april-28-1942/> (дата звернення: 16.01.2026).
70. Ohel of Rabbis Haim Shneur Zalman and Yitzhak Duber Schneersohn of Liady, Belarus. The Center for Jewish Art at the Hebrew University of Jerusalem. ID: 26312. URL: <https://cja.huji.ac.il/browser.php?mode=set&id=26312> (дата звернення: 17.04.2026).
71. Palanga Jewish Cemeteries: Inscriptions, Records, Territories. Lithuanian Jewish Community. URL: <https://www.lzb.lt/en/2026/02/02/palanga-jewish-cemeteries-inscriptions-records-territories/> (дата звернення: 21.02.2026).
72. Princes Road Synagogue, Broadgreen, Liverpool, Merseyside. Returned from the Front. URL: <http://thereturned.co.uk/crosses/broadgreen-liverpool/> (дата звернення: 21.01.2026).

73. Ravena, Italy, 22/03/45, The Jewish cemetery. 1945. Yad Vashem. Archival Signature: 5038/34. URL: <https://collections.yadvashem.org/en/photos/45987> (дата звернення: 05.02.2026).
74. Ravenna War Cemetery 47. Wikimedia Commons. URL: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Ravenna_War_Cemetery_47.jpg
75. RM513222 Bussum Amersfoortsestraatweg Begraafplaats. Wikimedia Commons. URL: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:RM513222_Bussum_Amersfoortsestraatweg_Begraafplaats.JPG (дата звернення: 21.09.2025).
76. RM513223 Bussum Amersfoortsestraatweg Begraafplaats 001. Wikimedia Commons. URL: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:RM513223_Bussum_Amersfoortsestraatweg_Begraafplaats_001.JPG (дата звернення: 21.09.2025).
77. Skidel, Belarus. JewishGen KehilaLinks. URL: <https://www.shtetlinks.jewishgen.org/skidel/skidel2/photos/various-images2.html> (дата звернення: 20.02.2026).
78. Staro-Ulanovichskoe Jewish Cemetery in Vitebsk. Phot. Vladimir Levin. 2010. The Center for Jewish Art. ID: 86632. URL: <https://cja.huji.ac.il/browser.php?mode=alone&id=86632> (дата звернення: 21.02.2026).
79. Stolin, cmentarz żydowski. 1929. Phot. Stanisław Bochnig. Repozytorium Cyfrowe Instytut Sztuki PAN. ID: IS_PAN_R0000032199. URL: <https://repozytorium.ispan.pl/dlibra/publication/34658/edition/31347/content> (дата звернення: 26.04.2026).
80. Tenenbaum T. (Gitel). Interview. 1992, Nov 30. (In Hebrew). Organization of Kovel Expatriates in Israel. URL: <https://www.israeli-kovel-org.org/families/sykuler/tova-t-si.pdf> (дата звернення: 5.01.2026).

81. Traveling with Simone. Flickr. URL:
<https://www.flickr.com/photos/withsimone/26823276692> (дата звернення:
09.02.2026).
82. Unrecognized Jewish cemetery in Poland. Gross Family Collection The Center
for Jewish Art. ID 42315. URL:
<https://cja.huji.ac.il/browser.php?mode=set&id=42315> (дата звернення:
25.10.2025).
83. Unrecognized Jewish cemetery in Ukraine. Gross Family Collection. The
Center for Jewish Art. ID 42254. URL:
<https://cja.huji.ac.il/browser.php?mode=set&id=42254> (дата звернення:
10.01.2026).
84. Wooden tombstone of Blima daughter of Yosef from Silistra (1909), Romania.
2017. Phot. Vladimir Levin. The Center for Jewish Art. ID: 22009. URL:
<https://cja.huji.ac.il/browser.php?mode=set&id=22009> (дата звернення:
21.02.2026).
85. Wooden tombstone of Leah daughter of Leib. 1997. Phot. Dmitry Vilensky.
The Center for Jewish Art. ID: 94080. URL:
<https://cja.huji.ac.il/browser.php?mode=alone&id=94080> (дата звернення:
21.02.2026).
86. Wooden tombstone of Sarah daughter of Tzvi Halevi (1909), Romania. 1966.
Phot. Zusia Efron. The Center for Jewish Art. ID: 22007. URL:
<https://cja.huji.ac.il/browser.php?mode=set&id=22007> (дата звернення:
21.02.2026).
87. Wooden tombstone, Romania, 1907. 1997. Phot. Dmitry Vilensky. The Center
for Jewish Art. ID: 10117. URL:
<https://cja.huji.ac.il/browser.php?mode=set&id=10117> (дата звернення:
21.02.2026).
88. View of a tombstone in the Jewish cemetery in Drohobycz. 1921. Phot. Natan
Heilig. United States Holocaust Memorial Museum. ID 66738. URL:

<https://collections.ushmm.org/search/catalog/pa1156468> (дата звернення: 13.09.2025).

89. Vilkaviskis. World War 1. Jewish Vilkaviskis. URL:

https://www.jewishvilkaviskis.org/World_War_1_.html (дата звернення: 20.02.2026).

90. Złoczew, cmentarz żydowski. Repozytorium Cyfrowe Instytutu Sztuki PAN.

IDs: IS_PAN_R0000064074, IS_PAN_R0000064077, IS_PAN_R0000064078, URL:

<https://repozytorium.ispan.pl//dlibra/metadatasearch?action=AdvancedSearchAction&type=-3&val1=Source:%22Min.W.R.i+O.P.+Centralne+Biuro+Inwentaryzacji+Zabytk%C3%B3w+Sztuki%22> (дата звернення: 20.02.2026).

2. Література

2.1. Монографії, збірки статей, брошури, тези конференцій

1. Бірюльов Ю. Єврейська архітектурна спадщина Львова. Львів: Видавництво Старого Лева, 2022. 632 с.
2. Гоберман Д. Н. Еврейские надгробия на Украине и в Молдове. Москва : Имидж, 1993. 52 с.
3. Еврейская старина: научно-исторический журнал Еврейского историко-этнографического общества / под ред. С. М. Дубнова, Л. Я. Штернберга, И. С. Цинберга. С.-Петербург; Ленинград, 1909–1930. Т. 1–13.
4. Збірник праць Єврейської історично-археографічної комісії / під голов. А. Е. Кримського; за ред. І. В. Галанта. Київ: З друкарні Всеукраїнської Академії Наук, 1928–1929. Кн. 1–2.
5. Носоновский М. Еврейские эпиграфические памятники Восточной Европы. Бостон, 2002. 171 с.

6. Полюхович Д. Єврейський цвинтар Сатанова: кам'яні звірі та магичні обряди. Київ: Дух і Літера, 2025. 267 с.
7. Сокольский Я., Величко В. Еврейские некрополи Черниговщины. Чернигов: Издатель Лозовой В.М., 2020. 232 с.
8. Хаймович Б. Народное искусство Южной Подолии // Сто еврейских местечек Украины : Исторический путеводитель. Вып. 2 : Подолия / Лукин В., Соколова А., Хаймович Б. (авторы-составители). СПб. : Издатель А. Гершт, 2000. С. 85–116.
9. Ходак І. Людський заробіток. Данило Щербаківський: силльвета українського мистецтвознавця. Харків; Київ: Видавець Олександр Савчук, 2020. 546 с.
10. Ходорковський Ю. І. Єврейські некрополі / ред. кол. серії: Проценко Л. А., Пархоменко М. Т., Дивний І. В., Титова О. М. Українське товариство охорони пам'яток історії та культури України. Київ, 1998. 80 с. (Некрополі України).
11. Bałaban M. Zabytki historyczne Żydów w Polsce. Warszawa, 1929. 158 s.
12. Friedman F. Stary cmentarz żydowski w Łodzi w świetle cyfr // Stary Cmentarz Żydowski w Łodzi: studium monograficzne. Łódź: Nakładem Gminy Wyznaniowej Żydowskiej m. Łodzi, 1938.
13. Jüdische Friedhöfe und Bestattungskultur in Europa. International Conference, Berlin-Weißensee, 3–6 April 2011. Berlin: ICOMOS Germany, 2011.
14. Levy A. Jüdische Grabmalkunst in Osteuropa : eine Sammlung. Berlin : Verlag Pioneer, 1923.
15. Photographing the Jewish Nation: Pictures from S. An-sky's Ethnographic Expeditions. Eugene M. Avrutin, Valerii Dymshits, Alexander Lvov, Harriet Murav, Alla Sokolova, editors. Waltham, Massachusetts: Brandeis University Press, 2009.

16. Rechtman A. The Lost World of Russia's Jews: Ethnography and Folklore in the Pale of Settlement / trans. N. Deutsch, N. Barrera. Bloomington: Indiana University Press, 2021. 308 p.
17. Schorr M. Żydzi w Przemyślu do końca XVIII wieku. Opracowanie i wydawnictwo materiału archiwalnego. Lwów : Nakładem Funduszu Konkursowego, 1903.
18. Wallet B. Zeeburg: Geschiedenis van een joodse begraafplaats 1714-2014. Hilversum: Uitgeverij Verloren, 2014. URL: <https://books.google.nl/books?hl=ru&id=AfrEBgAAQBAJ&q=%D0%A1%D1%82%D1%80.+72#v=onepage&q&f=false> (дата звернення: 20.11.2025).
19. Wiśniewski T. Nieistniejące mniejsze cmentarze żydowskie: rekonstrukcja Atlantydy = The lost world of small-town Jewish cemeteries: reconstructing Atlantis. Wyd. 1. Białystok: Instytut Wydawniczy Kreator, 2009. 145 s.
20. Abramovitch H. Farshvundene geshtaltn [Зниклі постаті] = פאַרשווינדענע געשטאַלט. Buenos Aires, 1958. 480 p.
21. Biber M. M. Mazkeret le-Gedolei Ostroha [Пам'ять про великих [людей] Острога] = מזכרת לגדולי אוסטרהא. Berdychiv, 1907. 366 p.
22. Buber Sh. Anshei Shem [Видатні особистості] = אנשי שם. Krakow, 1895. 281 p.
23. Klausner I. Korot bet ha-almin ha-yashan be-Vilna [Історія старого цвинтаря у Вільно] = קורות בית העלמין הישן בוילנה. Vilna: Josel Szapiro, 1935.
24. Pesis P. Ir Dubna ve-rabbaneha [Місто Дубно та його рабини] = עיר דובנא ורבניה. Krakow: Josef Fischer, 1902. 40 p.

2.2. Статті

1. Волков Ф. Старинные деревянные церкви на Волыни. *Материалы по этнографии России*. Т. 1. С.-Петербург, 1910. С. 21–44.
2. Гайдучик В. Дубовые колоды на полесских некрополях: к вопросу об ареале бытования традиции. *Уфоком*. 2019. 15 июня. URL:

<https://www.ufo-com.net/publications/art-11017-dubovye-kolody.html> (дата звернення: 12.05.2025).

3. Ковальський А. Сакральна архітектура Поділля XVII–XVIII ст. Єврейська спадщина. *Вісник Львівської національної академії мистецтв*. 2016. Вип. 30. С. 311–319.
4. Левкович Н. Художні особливості меморіальної пластики єврейських кладовищ Східної Галичини XVIII–XIX ст. *Вісник Львівської національної академії мистецтв*. 2013. Вип. 24. С. 232–244.
5. Нагорнюк О. Конструктивні особливості надгробків-«хаток» північної Волині та Полісся. *Архітектурна спадщина Волині: зб. наук. праць*. Вип. 3 / за наук. ред. П. А. Ричкова. Рівне: ПП ДМ, 2012. С. 191–195.
6. Назарова В. та ін. Результати дослідження Глухівського єврейського кладовища вченими міжнародного науково-дослідного проєкту у 2023-2024 роках. *Сумський історико-архівний журнал*. 2024. № 42. С. 5 – 16.
7. Носоновский М., Фишель А. Об уничтоженном старейшем в Восточной Европе (1520 г.) ашкеназском надгробии из Острога. *Tirosh. Jewish, Slavic & Oriental Studies*. Moscow, 2020. Vol. 20. P. 173–190.
8. Руденок В. Новое о надгробных еврейских памятниках Чернигова. *Евреи Левобережной Украины. История и культура: Материалы III-го Международного научного семинара*. Чернигов, 2006. С. 91–93.
9. Сергеева И. Этнографические экспедиции Семена Ан-ского в документах. *Східний світ*. 2003. № 3. С. 91–98.
10. Стоянов Р. В. Антропоморфные надгробия в погребальной практике греков и варваров в VII–II вв. до н. э. *Российская археология*. 2010. № 4. С. 36–45.
11. Федорчук А. Еврейские кладбища Украины: предварительные результаты исследований последних лет и перспективы дальнейшего изучения. *Евреи Европы и Азии: состояние, наследие и перспективы. Сборник научных и*

- публицистических статей. Израиль: Евро-Азиатский Еврейский Конгресс, 2019. С. 170–183.
12. Хамрай О. О. Зібрання записних книг єврейських громад у фондах Інституту рукопису НБУВ. *Східний світ*. 2016. № 2–3. С. 130–139.
13. Ходак І. Єврейське кладовище в Борисполі (за експедиційними матеріалами Марії Вязьмітіної та Марії Новицької 1924 року). *Сіверщина в історії України: зб. наук. пр.* Ніжин, 2021. Вип. 14. С. 75–78.
14. Щербаківський Д. Пам'ятки мистецтва на Правобережжі. *Коротке звітлення Всеукраїнського археологічного комітету за 1926 рік*. Київ: Українська академія наук, 1927. С. 191–210.
15. Alfieri P. V., Lofeudo R., Canosa G., Iloro F., Traversa L. P. Conservation of a Wooden Tomb-Marker from the Jewish Cemetery of Algarrobos in Argentina. *Heritage*. 2018. Vol. 1, № 1. P. 47–56. DOI: 10.3390/heritage1010005.
16. Babula Ł., Madejska K. Zwoleńskie lapidarium. Zarys historii zwoleńskiego cmentarza żydowskiego XVI – XX wiek. (Скорочена версія статті, опублікованої в *Radomskie Studia Humanistyczne*. 2018. Tom V. S. 215–242). *Muzeum Regionalne w Zwoleńiu*. URL: <https://muzeum.zwolen.pl/artykul/zwolenskie-lapidarium/> (дата звернення: 29.07.2025).
17. Becker L. Yizkor Books, Yiddish, and Israel: Yizkor Book Authors, Languages, and Publication Patterns, 1943–2008. *Nordisk judaistik/Scandinavian Jewish Studies*. 2024. Vol. 35, No. 2. P. 36–52. DOI: 10.30752/nj.145361.
18. Bernstein-Wischnitzer R. Alte Friedhofkunst. *Der Jude*. 1917–1918. № 2. S. 682–691.
19. Bielawski K. CHECINY. Cmentarze-zydowskie.pl. URL: <http://cmentarze-zydowskie.pl/checiny.htm> (дата звернення: 29.07.2025).
20. Bielawski K. Drewniane nagrobki na cmentarzach żydowskich i grobach ofiar Zagłady w Polsce. *Kwartalnik Historii Żydów*. 2025. No. 01 (293). P. 137–160.

21. Bielawski K. Drewniane macewy z Lenina. Wirtualny Sztetl. Muzeum Historii Żydów Polskich POLIN. URL:
<https://sztetl.org.pl/pl/miejscowosci/l/1428-lenin/104-teksty-i-materialy/138391-drewniane-macewy-z-lenina> (дата звернення: 27.07.2025).
22. Berman E. A. Yakutsk Jewish Cemetery as a Historical Source on the Functioning of the Yakutsk Jewish Community in the 19th–21st Centuries. *History of Everyday Life*. 2025. Vol. 3(35). P. 156–176. DOI:
10.35231/25422375_2025_3_156.
23. Falkowski J. Notatki etnograficzne z Polesia. Cmentarze. *Wiadomości Ludoznawcze*. 1933. Rok II. Zeszyt 1–2. S. 21–29.
24. Jogėla V. The Old Jewish Cemetery in the Nineteenth and Twentieth Centuries. *Lituanus: The Lithuanian Quarterly*. 2015. Vol. 61. № 4. P. 76–93.
25. Krajewska M. Cmentarze żydowskie w Polsce: nagrobki i epitafia. *Polska Sztuka Ludowa*. 1989. R. 43, z. 1–2. S. 27–44.
26. Leoni J. B., Acedo T., Tamburini D., Scarafia G. Cambio y continuidad en la materialidad funeraria del cementerio judío Algarrobos, Colonia Mauricio (Carlos Casares, Provincia de Buenos Aires). *Revista de Arqueología Histórica Argentina y Latinoamericana*. 2011. № 5. P. 35–65.
27. Novák L. F. Wooden Grave Posts of the Hungarians: A Hungaricum. *US-China Foreign Language*. 2019. Vol. 17, No. 3. P. 128.
28. Wisniewski T. Wooden Tombstones from Jewish Cemeteries in Eastern Europe. *Jewish Magazine*. URL:
https://jewishmag.com/127mag/wooden_tombstones/wooden_tombstones.htm
(дата звернення: 23.03.2026).
29. Wodziński M. Macewy drewniane z Miejsca. *Cmentarze żydowskie* / ed. J. Woronczak. Wrocław: Towarzystwo Przyjaciół Polonistyki Wrocławskiej, 1995. P. 39–45.
30. Woronczak J. Cmentarz żydowski w Białej. *Opolski informator konserwatorski*. Opole, 1985.

3. Довідкові (бібліографічні) видання, енциклопедії, словники

1. Географічна енциклопедія України: у 3 т. / редкол.: О. М. Маринич та ін. Київ: «Українська Радянська Енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1993. Т. 3.
2. Еврейская энциклопедия Брокгауза и Ефрона: в 16 т. / под общ. ред. Л. Каценельсона и барона Д. Г. Гинцбурга. СПб., 1906–1913. Т. 10.
3. Енциклопедія Сучасної України: У 30-ти т. / редкол. І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк та ін. Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2011–2022. Т. 11, Т. 24. URL: <https://corpus.encyclopedia.kyiv.ua/general-encyclopaedias/entsyklopediia-suchasnoi-ukrainy> (дата звернення: 18.12.2025).
4. Мала гірнича енциклопедія: у 3 т. / за ред. В. С. Білецького. Д. Донбас, 2007. Т. 1–2.
5. Регесты и надписи. Свод материалов для истории евреев в России (80 г. – 1800 г.). С.-Петербург: Общ. для распр. просвещ. между евреями в России; Еврейское Историко-Этнографическое Общ., 1899–1913. Т. 1–3.
6. Розенталь Э. Свиток резни / пер. с иврита М. Шафира. Иерусалим; Тель-Авив, 1927–1931. Т. 1–3. URL: <https://netormoz.wordpress.com/svitokrezni/> (дата звернення: 14.03.2025).
7. Электронная еврейская энциклопедия (на базе Краткой еврейской энциклопедии в 11 томах, 1976–2005). World ORT, 2018. URL: <https://eleven.co.il/> (дата звернення: 07.04.2026).
8. Country Report: Ukraine. ESJF surveys, analysis and educational events, 2018–2020 / co-funded by the European Union. ESJF European Jewish Cemeteries Initiative, 2020. 51 p.
9. The YIVO Encyclopedia of Jews in Eastern Europe. URL: <https://encyclopedia.yivo.org/> (дата звернення: 05.02.2026).

4. Рукописи

4.1. Дисертації

1. Назарова В. Надгробки XIX – початку XX ст. Єврейського кладовища міста Глухова як об'єкти культурної спадщини: дис. Канд. Іст. Наук: 26.00.05 / Центр пам'яткознавства Національної академії наук України. Київ: ЦПНАНУ, 2019. 222 с.

5. Електронні ресурси

1. Балта. Еврейские местечки Украины. URL: <https://myshtetl.org/odesskaja/balta.html> (дата звернення: 15.04.2026).
2. Вайс Еміль. Листівки серії «Волинь», видані в Німеччині та Австрії у 1916–18 pp. URL: https://volart.com.ua/art/vays_emil/ (дата звернення: 18.01.2026).
3. Еврейские Черновцы. Прогулка 3. Еврейские местечки Украины. URL: <https://myshtetl.org/chernovickaja/chernovcy3.html> (дата звернення: 04.03.2026).
4. Єврейські надгробки служили на вулиці бордюрами – виявили мешканці Волині. URL: <https://life.pravda.com.ua/society/2018/04/25/230548/> (дата звернення: 14.01.2026).
5. На півночі Житомирщини законсервовано унікальні дерев'яні єврейські надгробки. URL: <https://subota.online/na-pivnochi-zhytomyrshchyny-zakonservovano-unikalni-dereviani-ievrejski-nadhrobky/> (дата звернення: 20.01.2026).
6. Юзич Ю. Перший єврей, який загинув за Україну. URL: <https://www.istpravda.com.ua/columns/2024/12/6/164539/> (дата звернення: 04.10.2025).
7. A Guide to Jewish Cemetery Preservation in Western Ukraine. URL: <https://jewishheritageguide.net/uk/resources/tech/data-stone-properties> (дата звернення: 17.12.2025).

8. Amiel, Rabbi Moshe Avigdor. URL:
<https://www.ou.org/judaism-101/bios/leaders-in-the-diaspora/rabbi-moshe-avigdor-amiel/> (дата звернення: 26.04.2026).
9. Archive for cemetery. Yiddish Song of the Week. URL:
<https://yiddishsong.wordpress.com/tag/cemetery/> (дата звернення: 20.10.2025).
10. Cmentarz żydowski w Leninie. Muzeum Historii Żydów Polskich POLIN. URL:
<https://sztetl.org.pl/pl/miejscowosci/l/1428-lenin/114-cmentarze/19091-cmentarz-zydowski-w-leninie> (дата звернення: 28.07.2025).
11. Der Jüdische Friedhof in Duszyniki Zdrój (Bad Reinerz). Muzeum Historii Żydów Polskich POLIN. URL:
<https://sztetl.org.pl/de/node/757/114-friedhofe/11874-der-juedische-friedhof-duszyniki-zdroj-bad-reinerz> (дата звернення: 29.07.2025).
12. Dorf mit Erinnerung. URL:
<https://taz.de/Gedenken-an-NS-Verfolgung/!5810603/> (дата звернення: 29.07.2025).
13. Falk, Joshua ben Alexander Ha-Kohen. URL:
<https://www.encyclopedia.com/religion/encyclopedias-almanacs-transcripts-and-maps/falk-joshua-ben-alexander-ha-kohen> (дата звернення: 21.07.2025).
14. Harry Lazarus. We Were Together Through The Great War. URL:
<https://www.jewsfww.uk/harry-lazarus.php> (дата звернення: 09.02.2026).
15. Joodse Begraafplaats Zeeburg. URL:
https://commons.wikimedia.org/wiki/Category:Joodse_Begraafplaats_Zeeburg (дата звернення: 14.04.2026).
16. Kistemaker C. Waar zijn de houten zerken van Zeeburg gebleven?. URL:
<https://devrijdagavond.com/2023/02/02/joodse-geschiedenis/waar-zijn-de-houten-zerken-van-zeeburg-gebleven/> (дата звернення: 05.03.2026).

17. Lapidarium na dawnym cmentarzu żydowskim. Muzeum Ziemi Złotowskiej.
URL: <https://muzeum-zlotow.pl/lapidarium-na-dawnym-cmentarzu-zydowskim/>
(дата звернення: 13.01.2026).
18. Nie tylko Szlamia Górka – popławskie miejsca mordów ludności żydowskiej.
URL: <https://historia.pultusk24.pl/?p=652> (дата звернення: 03.02.2026).
19. Rabbi Chaim Taubsh. URL:
https://www.hamichlol.org.il/%D7%A8%D7%91%D7%99_%D7%97%D7%99%D7%99%D7%9D_%D7%98%D7%95%D7%99%D7%91%D7%A9 (дата звернення: 17.03.2026).
20. Reconfiguring Diaspora: The Transformation of the Jewish Diaspora in Antiquity. 3D Pilot Project in Venosa. URL:
<https://diaspora.sites.uu.nl/projects/3d-pilot-project-in-venosa/> (дата звернення: 11.01.2026).
21. Renovating a Grave Marker. URL:
<https://www.woodcny.org/renovating-a-grave-marker.html> (дата звернення: 21.02.2026).
22. Romania: We find rare wooden Jewish gravestones in Botosani and Dorohoi.
URL: <https://jewish-heritage-europe.eu/2024/08/15/romania-wooden/> (дата звернення: 21.02.2026).
23. Sanitätsgefreiter Leopold Mayer, gefallen 15 Feb. 1918. Great War Forum.
URL: <https://www.greatwarforum.org/topic/307930-sanit%C3%A4tsgefreiter-leopold-mayer-gefallen-15-feb-1918/> (дата звернення: 24.02.2026).
24. Spurensuche. Jüdische Friedhöfe in Deutschland. URL:
<http://spurensuche.steinheim-institut.org/grabsteine.html> (дата звернення: 14.12.2025).
25. Croyle J. Granddaughter and some dedicated woodcarvers restore a 113-year-old Syracuse grave marker. URL:

<https://www.syracuse.com/living/2021/07/granddaughter-and-some-dedicated-woodcarvers-restore-a-113-year-old-syracuse-grave-marker.html> (дата звернення: 02.03.2026).

26. Van Dijk M. Joodse begraafplaats Zeeburg: Eerherstel voor Jodenmanussie.

URL:

<https://debrugkrant.nl/joodse-begraafplaats-zeeburg-eerherstel-voor-jodenmanussie/> (дата звернення: 06.03.2026).

27. Yizkor Books: a guide. The New York Public Library. URL:

<https://libguides.nypl.org/yizkorbooks/home> (Дата звернення: 10.09.2025).

28. Yosef Yoske mi-Dubna. URL: https://he.wikipedia.org/wiki/יוסף_יוסקה_מדובנא (дата звернення: 29.07.2025).

Додаток 1

Приклади форм та матеріалу недерев'яних надгробків, та надгробків з написами про заміну дерев'яного на кам'яний.

№ п/ п	Розпізнані дати на надгробках	Фото	Місце зйомки, дата, автор. Джерело. Опис фото.
1	1911		Жмеринка , Вінницька обл., 2005, фот. Євген Шнайдер. Джерело: матеріали експедиції 2005 року. Надгробок Зеєва, сина Алтера Моше Лікера, що помер 27 тамуза 5671 (1911) року. Надгробок складається з мармурової плити з епітафією, що вмонтована в цегляний об'єм.
2	1904		Кшепіце , Польща, 2021, фот. European Jewish Cemeteries Initiative. Джерело: Jewish cemetery in Krzepice. The Center for Jewish Art. ID 549886. URL: https://cja.huji.ac.il/browser.php?mode=alone&id=549886 (дата звернення: 1.10.2025). Ділянка з металевими надгробками на єврейському цвинтарі.
3	1910		Полонне , Хмельницька обл., 2013, фот. Євген Шнайдер. Джерело: матеріали експедиції 2013 року. Металевий надгробок хлопчика Дова (Борі Гершунова), сина Єгуди Лейба, що помер 17 квітня 1910 року.

4	1903		Станіславчик, Вінницька обл., 2012, фот. Євген Шнайдер. Джерело: матеріали експедиції 2012 року. Комбінований бетонно-металевий надгробок Цві, сина Іцхака Айзіка Беньяміновича (в написі прізвища допущена помилка), що помер 23 хешвана 5664 (1903) року.
5	1953		Новозлатопіль, Запорізька обл., 2021, фот. Євген Шнайдер. Джерело: матеріали експедиції 2021 року. Металевий надгробок Г.І. Хімельфарба, що загинув у 1953 році.
6	1879		Інгулець, Дніпропетровська обл., 2024, фот. Євген Шнайдер. Джерело: матеріали експедиції 2024 року. Надгробок з залізистого кварциту Рахелі, дочки Дова, що померла 6 іяра 5639 (1879) року.

7		Золотий Потік, Тернопільська обл., 2013, фот. Євген Шнайдер. Джерело: матеріали експедиції 2013 року. Використання мацев для влаштування сходів у колишньому палаці Стефана Потоцького.
8		Львів, 2013, фот. Євген Шнайдер. Джерело: матеріали експедиції 2013 року. Використання мацев для мощення площі.
9		Гусятин, Тернопільська обл., 2022, фот. Євген Шнайдер. Джерело: матеріали експедиції 2022 року. Використання мацев для влаштування підпірної стіни.
10		Володимир, Волинська обл., 2016, фот. Володимир Музиченко. Джерело: Точильні круги зроблені з мацев - єврейських надгробків. Facebook. URL: https://www.facebook.com/media/set/?set=a.994478263981799 (дата звернення: 21.01.2026). Точильний круг з надгробка чоловіка на ім'я Моше.

11	1832		Бяла, Польща, 2020, фот. European Jewish Cemeteries Initiative. Джерело: Jewish cemetery in Biała - Photos of 2021. The Center for Jewish Art. ID 542920. URL: https://cja.huji.ac.il/browser.php?mode=alone&id=542920 (дата звернення: 1.10.2025). Кам'яний надгробок Рівки Шеріл, дочки Гірша Каца та дружини Шалома Данцінгера, що померла 16 тамуза 5592 (1832) року. Внизу надгробка зазначено: Пошану виказав їй син її, шановний раббі Ноах, да горитиме його свіча, встановивши їй на могилі мацеву кам'яну замість дерев'яної, щоб позначити місце її спочинку.
12	1804		Бяла, Польща, 2020, фот. European Jewish Cemeteries Initiative. Джерело: Jewish cemetery in Biała - Photos of 2021. The Center for Jewish Art. ID 423406. URL: https://cja.huji.ac.il/browser.php?mode=alone&id=423406 (дата звернення: 1.10.2025). Кам'яний надгробок Ципори, дочки Цві Гірша, що померла в 2 день свята Песах 5564 (1804) року, з написом «Мацева шені» («Друга мацева») вгорі, та фразою про заміну дерев'яної мацеви на кам'яну внизу.
13	1830		Бяла, Польща, 2020, фот. European Jewish Cemeteries Initiative. Джерело: Jewish cemetery in Biała - Photos of 2021. The Center for Jewish Art. ID 542910. URL: https://cja.huji.ac.il/browser.php?mode=alone&id=542910 (дата звернення: 1.10.2025). Кам'яний надгробок Азріеля Ратгера, сина Єдідьї Готліба Галеві, що помер 15 сівана 5590 (1830) року, з написом «Мацева шеніт» («Друга мацева») вгорі, та фразою про заміну дерев'яної мацеви на кам'яну внизу.

14	1832		Бяла, Польща, 2020, фот. European Jewish Cemeteries Initiative. Джерело: Jewish cemetery in Biała - Photos of 2021. The Center for Jewish Art. ID 542916. URL: https://cja.huji.ac.il/browser.php?mode=alone&id=542916 (дата звернення: 1.10.2025). Кам'яний надгробок Меїра Гірша, сина Якова, що помер 2 хешвана 5593 (1832) року, з написом «Мацева шеніт» («Друга мацева») вгорі, та фразою про заміну дерев'яної мацеви на кам'яну внизу.
15	1791		Бяла, Польща, 2020, фот. European Jewish Cemeteries Initiative. Джерело: Jewish cemetery in Biała - Photos of 2021. The Center for Jewish Art. ID 423286. URL: https://cja.huji.ac.il/browser.php?mode=alone&id=423286 (дата звернення: 1.10.2025). Кам'яний надгробок Аврагама, що помер у 5551 (1791) році, з написом «Мацева шеніт» («Друга мацева») вгорі. Ймовірно, фраза про заміну дерев'яної мацеви на кам'яну також присутня внизу.
16	1059		Вормс, Німеччина, 2004, фот. Bert Sommer. Джерело: Epigraphische Datenbank. Inv.-Nr. 9008 (Worms). Steinheim-Institut. URL: http://www.steinheim-institut.de/cgi-bin/epidat?function=Ins&sel=worm&inv=9008 (дата звернення: 11.01.2026). Найдавніший ашкеназький надгробок in situ Епітафія: [це мацева] Шломо син Вс-вишнього [...] юнак помер у 819 (1059) за рахунком [...] у] пошані

17	1520		Буськ, Львівська обл., 2015, фот. Євген Шнайдер. Джерело: матеріали експедиції 2015 року. Найдавніший ашкеназький надгробок в Україні. Епітафія (переклад Михайла Носоновського): Дав прикрасу замість попелу (Єшаягу 61:3) Тут похований чоловік чесний раббі Єгуда, син раббі Якова прозваний Юда. помер у вівторок 5 кіслева в рік 5281 від Створення (1520). У вузлі життя нехай буде душа [його зв'язана разом з душами] Авраама, Іцхака, Якова та всіма [праведниками]
18			Краків, Польща, 2013, фот. Євген Шнайдер. Джерело: матеріали експедиції 2013 року. Надгробок саркофагового типу на кладовищі біля синагоги р. Моше Ісерліса (РЕМа) у Казимежі.
19			Бердичів, Житомирська обл., 2015, фот. Євген Шнайдер. Джерело: матеріали експедиції 2015 року. Надгробки у формі «чобота» на єврейському цвинтарі.
20	1910х — 1920х		Горохів, Волинська обл., 2019, European Jewish Cemeteries Initiative. Джерело: Memorial to the Jewish cemetery in Horokhiv, Ukraine. The Center for Jewish Art. 2019. ID 47931. URL: https://cja.huji.ac.il/browser.php?mode=set&id=47931 (дата звернення: 14.01.2026). Меморіал з надгробків, знайдених у 2018 р.

21	поч. XX ст.		Білоруське Полісся, поч. XX ст., замальовка Александра Сержпутовського. Джерело: Колекція Федіра Вовка. НА ІА НАНУ, ф.1, оп.1, справа 248-з. Етнографія. Християнські надгробки Білоруського Полісся. Внизу – надгробок-«будиночок», поширений також серед єврейських громад Українського Полісся.
22			Тростянець, Вінницька обл., 2012, фот. Євген Шнайдер. Джерело: матеріали експедиції 2012 року. Кам'яний надгробок саркофагового типу на єврейському цвинтарі.
23			с. Варйоган, Ханті-Мансійський АО, РФ, 2003. Джерело: livejournal Дерев'яні надгробки на цвинтарі хантів.
24			Національний ліс Чіпева, штат Мінесота, США, 1961, поштівка видавництва Dexter Press, New York. Джерело: Indian Burial Grounds, Minnesota's Chippewa National Forest - Pc1376. eBay. URL: https://www.ebay.com/itm/267171929053 (дата звернення: 03.02.2026). Дерев'яні надгробки на цвинтарі народу оджибве (чіппева).

25			Бекеш, Угорщина, д.н. Джерело: Novák L. F. Wooden Grave Posts of the Hungarians: A Hungaricum. US-China Foreign Language. 2019. Vol. 17, No. 3. P. 128. Дерев'яні надгробки на протестантському кладовищі.
----	--	---	---

Додаток 2

Архівні фотографії дерев'яних надгробків з території України
Загальна кількість: 46 фото, 2 відеохроніки, 1 малюнок.

№ п/п	Розпізнані дати на надгробках	Фото	Місце зйомки, дата, автор. Джерело. Опис фото.	Епітафія на мові оригіналу
			Регіон БУКОВИНА	
1.	Д.н.		Садгора (зараз – частина м. Чернівці), 1930-і рр. Джерело: Archive for cemetery. Yiddish Song of the Week. URL: https://yiddishsong.wordpress.com/tag/cemetery/ (дата звернення: 20.10.2025). Єврейський цвинтар. На задньому плані дерев'яна конструкція, встановлена над похованням.	
			Регіон ВОЛИНЬ	
2.	Поч. XX ст.		Володимир , Волинська обл., 1917. Джерело: Judenfriedhof in Wladimir Wolinsky. 1917. K.u.k. Kriegspressequartier. Österreichische Nationalbibliothek. Sign. WK1/ALB100/30346. URL: http://data.onb.ac.at/rec/baa15694090 (дата звернення: 19.02.2026). Ділянка з кам'яними та дерев'яними мацевами. Кам'яні мацеви на передньому плані датуються 1909 - 1913 рр.	
3.	1906 (2 од.); 1908 (2 од.)		Володимир , Волинська обл., 1915-1918. Джерело: приватна колекція Менахема С. Ділянка з кам'яними та дерев'яними мацевами. Кам'яні мацеви на передньому плані датуються 1909 - 1913 рр. Розпізнані (частково) 4 з 14 епітафій на дерев'яних мацевах: 1. Тут лежить чоловік щирий та чесний, хасід [...] [син...]	פנ איש תם וישר [...] החסיד [...]

			Шмуеля, [помер...] швата року 666 (1906). Да буде його душа зав'язана у вузол життя. 2. Тут лежить чоловік щирий та чесний, наш вчитель рав Моше, син раббі [...] [...] року 666 (1906) Да буде його душа зав'язана у вузол життя. 3. Тут лежить чоловік щирий та чесний [...] [...] [...] помер [...] адара-1 року 668 (1908). Да буде його душа зав'язана у вузол життя. 4. Тут лежить чоловік щирий та чесний [...] [...] [...] помер [...] року 668 (1908). Да буде його душа зав'язана у вузол життя.	שמואל [...] שבט שנת תרסו תנצבה פנ איש תם וישר מוה משה בר [...] [שנת...] תרסו תנצבה פנ איש תם וישר [...] [...] [...] נפ [...] אדר ראשון שנת תסח תנצבה פנ איש תם וישר [...] [...] [...] נפ [...] שנת תסח תנצבה
4.	Поч. XX ст.		Володимир, Волинська обл., 1914-1918. Джерело: Denkmäler (Grabsteine) am jüd.Friedhof in Wladimir-Wolynskij. 1914–1918. K.u.k. Kriegspressequartier. Österreichische Nationalbibliothek. Sign. WK1/ALB103/31590. URL: http://data.onb.ac.at/rec/baa15713671 (дата звернення: 19.02.2026). Ділянка з кам'яними та дерев'яними мацевами. Кам'яна мацева на передньому плані датується 1904 р.	

5.	Поч. XX ст.		Володимир , Волинська обл., 1914-1918. Джерело: Kriegsalbum 103, Bild 31575. 1914-1918. K.u.k. Kriegspressequartier. Österreichische Nationalbibliothek. Sign. WK1/ALB103/31575. URL: http://data.onb.ac.at/rec/baa15713566 (дата звернення: 19.02.2026). Ділянка з кам'яними та дерев'яними мацевами. Кам'яна мацева на передньому плані датується 1904 р.	
6.	Поч. XX ст.		Володимир , Волинська обл., 1914-1918. Джерело: приватна колекція Tomek Wiśniewski. Ділянка з кам'яними та дерев'яними мацевами.	
7.	Поч. XX ст.		Володимир , Волинська обл., 1914-1918, Джерело: Pinkas Ludmir: sefer-zikaron le-kehilat Ludmir. Irgun yots'e Ludmir be-Yisrael. Tel-Aviv, 1962. p. 143. Ділянка з кам'яними та дерев'яними мацевами.	
8.	Поч. XX ст.		Володимир , Волинська обл., 1917. Джерело: Jüdische Grabsteine am Friedhof in Wladimir Wolinsky. 1917. K.u.k. Kriegspressequartier. Österreichische Nationalbibliothek. Sign. WK1/ALB102/30878. URL: http://data.onb.ac.at/rec/baa15701880 (дата звернення: 19.02.2026). Ділянка з кам'яними мацевами, на задньому плані видна 1 дерев'яна. Кам'яні мацеви на передньому плані датуються 1915 - 1916 рр.	

9.	Поч. XX ст.		Горохів , Волинська обл., 1917. Джерело: приватна колекція Андрія Кленка. Єврейський цвинтар у Горохові. На задньому плані помітні дерев'яні мацеви.	
10	Поч. XX ст.		Журавники (Дружкопіль), Волинська обл., 1916. Джерело: приватна колекція Tomek Wiśniewski. Ділянка з кам'яними та дерев'яними мацевами. Кам'яна мацева на передньому плані датується 1913 р.	
11	1898; 1903		Кисилин , Волинська обл., 1916. Джерело: приватна колекція Менахема С., приватна колекція Tomek Wiśniewski. Ділянка з кам'яними та дерев'яними мацевами. Кам'яна мацева на передньому плані датується 1913 р. Розпізнані 2 епітафії на дерев'яних мацевах: 1. Тут лежить чоловік щирый [... син] Меїра, помер 15 хешвана року 664 (1903) за малим численням. Да буде її душа зав'язана у вузол життя. 2. Тут лежить чоловік щирый,	פנ איש תם [ב...] מאיר נ טו חשוון שנת תרסד לפק תנצבה פנ איש תם

			наш вчитель рав Меїр, син Аківи, помер 8 іяра року 658 (1898) за малим численням. Да буде його душа зав'язана у вузол життя.	מרב מאיר ב עקיבא נח איר שנת תרנח לפק תנצבה
12	Поч. XX ст.		Ковель, Волинська обл., 1938, фот. Това Тененбойм. Джерело: інтерв'ю з Товою (Гітель) Тененбойм 30.11.1992. URL: https://www.israeli-kovel-org.org/families/sykuler/tova-t-si.pdf (дата звернення: 5.01.2026). Єврейський цвинтар з кам'яними мацевами. Надгробок 1914 року на передньому плані має дерев'яний декоративний елемент у вигляді фіялу.	
13	1704		Коритниця, Волинська обл., 1913, фот. Соломон Юдовін. Джерело: Photographing the Jewish Nation: Pictures from S. An-sky's Ethnographic Expeditions. Eugene M. Avrutin, Valerii Dymshits, Alexander Lvov, Harriet Murav, Alla Sokolova, editors. Waltham, Massachusetts: Brandeis University Press, 2009. p. 179. Дерев'яна мацева, демонтована з місця поховання. Епітафія: Тут спочивають чоловік і його дружина, яких пограбували, спалили й побили язичники. Святий і чистий рабин Ісроель, син рабина Авраама, та донька рабина Йосефа, у перший день [неділю], 9 адара-2 року 5464 (1704). Да будуть їхні душі зав'язані у вузол життя.* *Переклад авторів альбому.	

14	1909 (3 од.); 1911; 1912		Локачі, Волинська обл., 1916. Джерело: приватна колекція Tomek Wiśniewski. Ділянка з кам'яними та дерев'яними мацевами. Кам'яні мацеви на передньому плані датуються 1912 – 1913 рр. Розпізнані 5 з 7 епітафій на дерев'яних мацевах (зліва направо): - Тут лежить жінка скромна, пані Сіма, дочка раббі Аврагама Бецалеля, померла 6 тевета 673 (1912) за малим численням. Да буде її душа зав'язана у вузол життя. - Тут лежить жінка, пані Рівка Лея, дочка раббі Єрахміеля, померла 11 тішрея 672 (1911) за малим численням. Да буде її душа зав'язана у вузол життя. - Тут лежить чоловік щирий і чесний, пан Єгуда, син раббі Якова, помер 29 елула 669 (1909) за малим численням. Да буде його душа зав'язана у вузол життя. - Тут лежить жінка скромна, пані Рівка Лея, дочка Єгуди Лейба, померла 25 [...] місяця [...] року 669 (1909).	פנ אישה צניע מ סימע בת ר אברהם בצלאל נפ ו טבת תרעג לפק תנצבה פנ אישה מ רבקה לאה בת ר ירחמאל נפ יא תשרי תר עב לפק תנצבה פנ איש תם וישר מ יהודה בן ר יעקב נפ כט אלול תרסט לפק תנצבה פנ אשה עצניה* מ רבקה לאה בת יהודה ליינ נפ כה [...] לחדש [...] שנת [...] תר[ס]
----	-----------------------------------	---	---	---

			Да буде її душа зав'язана у вузол життя. *Написано з помилкою 5. Тут лежить жінка пані Хана, дочка раббі Цві, померла 3 кіслева 670 (1909) за малим численням. Да буде її душа зав'язана у вузол життя.	תנצבה פנ אשה מ חנה בת ר צבי נפ ג כסליו תרע לפק תנצבה
15	1904; 1905; 1906 (3 од.)		Локачі, Волинська обл., 1916. Джерело: Jewish Ethnographic Museum. Facebook. URL: https://www.facebook.com/photo/?fbid=1345139340950324&set=pb.100063628117228.-2207520000 (дата звернення: 11.10.2025). Ділянка з кам'яними та дерев'яними мацевами. 2 кам'яні мацеви обрамлені дерев'яними елементами. Розпізнані (частково) 6 з близько 15 епітафій на дерев'яних мацевах (зліва направо): 1. Тут лежить чоловік старий пан Аврагам, син раббі Нахума Залмана, помер 8 тамуза 664 (1904) за малим численням. Да буде його душа зав'язана у вузол життя. 2. Тут лежить жінка скромна пані Лея, дочка Йосефа, померла 23 в місяці нісан року 666 (1906) за малим численням. Да буде її душа зав'язана у вузол життя. 3. Тут лежить чоловік щирий та чесний Моше, син раббі	פנ איש זקן מ אברהם בן ר נחום זלמן נפ ח תמוז תרסד לפק תנצבה פנ אשה צנייה מרת לאה בת יוסף נפתרה כג בחוד ניסן שנת תרסו לפק תנצבה פנ איש תם וישר משה בן ר

			Зєєва, помер 2 швата [...]. 4. Тут лежить жінка скромна пані Батя Броха, дочка Єшай'ї, померла в роц ходеш шват року 666 (1906) за малим численням. Да буде її душа зав'язана у вузол життя. 5. Тут лежить жінка, пані Лея дочка раббі Агарона га-Когена, померла 9 кіслева 666 (1905) за малим численням. Да буде її душа зав'язана у вузол життя. 6. Тут лежить жінка пані [...] дочка Аврвгвма, померла 24 [...] 6 66 (1906) за малим численням. Да буде її душа зав'язана у вузол життя.	זאב נפ ב שבט [...] פנ אשה צניעה מרת בתיה ברכה בת ישעי נפ רה שבט שנת תרסו לפק תנצבה פנ אשה מ לאה בת ר אהרן הכהן נפ ט כסלו תרסו לפק תנצבה פנ אשה מ בת [...] בת אברהם נפ כד [...] חר סו לפק תנצבה
16	Поч. XX ст.		Локачі, Волинська обл., 1916 – 1917 Джерело: Łokacze. Jüdischer Friedhof. Wikimedia Commons. URL: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Łokacze._Jüdischer_Friedhof.jpg (дата звернення: 08.04.2026). Єврейське кладовище після бойових дій Першої світової війни. Помітні 3 дерев'яні мацеви ліворуч і 1 праворуч.	
17	1915 – 1918		Луцьк, Волинська обл., 1915 – 1918. Джерело: Ełk - Lyck - jewish cemetery. JewishBialystok.pl. URL: https://www.jewishbialystok.pl/E%C5%82k_Lyck_jewish_cemetery_5353,9098 (дата звернення: 19.02.2026). Поштівка з надписом «Війна на Сході - Луцьк. Єврейське кладовище».	

			Помітна дерев'яна конструкція, формою схожа на огель, але меншої площі, ймовірно, споруджена над кам'яним надгробком.	
18	1889; 1892; 1903		Луцьк, Волинська обл., 1915. Джерело: Іудейська ортодоксальна релігійна громада м. Луцька. Facebook. URL: https://www.facebook.com/photo/?fbid=1016676144013214&set=pcb.1016684007345761 (дата звернення: 19.02.2026). Ділянка з кам'яними та дерев'яними мацевами. Розпізнані (частково) 5 з близько 20 епітафій на дерев'яних мацевах мацевах (зліва направо): 1. Тут лежить жінка поважна пані Єнті Гітл, дочка нашого вчителя раббі Шабтая, померла 7 адара-2 6 49 (1889). Да буде її душа зав'язана у вузол життя. 2. Тут лежить жінка поважна стара пані Рейза [...]. 3. Тут лежить жінка поважна, пані Рівка дочка [...] 4. Тут лежить чоловік поважний наш вчитель і рав [...] Шмуель син раббі Моше га-Когена, помер 1 адара-першого 652 (1892) [за малим численням]. Да буде його душа зав'язана у вузол життя. 5. Тут лежить чоловік поважний, наш вчитель і рав Ар'є Лейб, син нашого вчителя Елі(ягу) Довіда КаЦа (Коген га-Цедек), помер 6 тамуза 6 63 (1903) за малим численням. Да буде його душа зав'язана у вузол життя.	פה נטמנה אשה חשובה מרת יענטי גיטל במה שבתי נפ ז אדר שני תר מט תנצבה פ אשה נ חשובה זקנה מ רייזא [...] פנ אשה חשובה מ רבקה בת [...] פנ איש חשוב מו [...] שמואל בר משה הכהן נ א אדר ראשון תרנב [לפק] תנצבה פ איש נ חשוב מוה ארי לייב במ אלי' דוד כץ נ ו תמוז תר סג ל תנצבה

19	Поч. XX ст.		Любомль , Волинська обл., 1918. Джерело: приватна колекція Tomek Wiśniewski. Ділянка з кам'яними та дерев'яними мацевами на задньому плані. Кам'яні мацеви на передньому плані датуються 1909 – 1913 рр.	
20	1907; 1908; 1909; (2 од.); 1911 (2 од.)		Озютичі , Волинська обл., 1917. Джерело: приватна колекція Tomek Wiśniewski. Ділянка з кам'яними та дерев'яними мацевами. Розпізнані (частково) 7 епітафій на дерев'яних мацевах (зліва направо): 1. Тут лежить жінка скромна, пані Броха, дочка раббі Шломо, померла у 13 день у місяці тевет року 671 (1911) за малим численням. Да буде її душа зав'язана у вузол життя. 2. Тут лежить жінка скромна, пані [...] дочка раббі Іцхака [...], померла у 14 день в місяці шват року [...] за малим численням. Да буде її душа зав'язана у вузол життя. 3. Тут лежить жінка скромна, пані Гейна Мір'ям, дочка раббі Йоеля Бунєма, померла у 12 день у хешвані року 670 (1909) за малим численням. Да буде її душа зав'язана у вузол життя. 4. Тут лежить жінка скромна, пані Шейндл, дочка раббі Айзіка,	פנ אשה צנועה מרת ברכה בר שלמה נפ יג ימים בח טבת שנת תרעא לפק תנצבה פנ אשה צנועה מ [...] בר יצחק [...] נפטרה יד ימים בחודש שבט שנת [...] 6 לפק תנצבה פנ אשה צנועה מ הענא מרים בר יואל בנעם נפ יב ימים בחשון שנת תרע לפק תנצבה פנ אשה צנועה מ שענדיל בר אייזיק

			померла у 16 день у нісані року 667 (1907) за малим численням. Да буде її душа зав'язана у вузол життя. 5. Тут лежить жінка скромна, Гітл, дочка пана раббі Якова, померла [...] день у місяці хешвані року 669 (1908) за малим численням. Да буде її душа зав'язана у вузол життя. 6. Тут лежить жінка скромна, пані Двора, дочка раббі Мордехая, померла у вечір рош ходеш елул року 669 (1909) за малим численням. Да буде її душа зав'язана у вузол життя. 7. Тут лежить жінка скромна, пані Хана, дочка раббі Переца, померла 24 тамуза року 6 71 (1911) за малим численням. Да буде її душа зав'язана у вузол життя.	נפ טז ימים בניסן שנת תרסז לפק תנצבה פנ אשה צנועה גיטל במ ר יעקב נ [...] ימים בח חשון שנת תרסט לפק תנצבה פנ אשה צנועה מ דברה בר מרדכי נפ ערש אלול שנת תרסט לפק תנצבה פנ אשה צנוע מרת חנה בת ר פרץ נפ כד תמוז שנת תר עא לפק תנצבה
21	1924		Нелокалізований цвинтар (ймовірно, Волинь; декор надгробка ідентичний декору на цвинтарі м. Володимир), 1920х – 1930х рр. Джерело: архів Glenn Galer. Дерев'яний та кам'яний надгробки з ідентичними епітафіями. Епітафія: Тут лежить чоловік шановний (на дерев'яній мацеві – простий та чесний) пан Нахман син раббі Зеліка Лейба, помер 8 адара-2 684 (1924) Да буде його душа зав'язана у вузол життя.	פנ איש נכבד (תם וישר) מ נחמן בר זעליק לייב נ ח אדר ב תרפד תנצבה

22	1920		Нелокалізований цвинтар (ймовірно, Волинь; декор надгробка ідентичний декору на цвинтарі м. Володимир), 1920х – 1930х рр. Джерело: архів Glenn Galer. Дерев'яний та кам'яний надгробки з ідентичними епітафіями. На задньому плані помітні інші дерев'яні надгробки. Епітафія: Тут лежить Жінка скромна (на дерев'яній мацеві – поважна), пані Періл дочка раббі Шмуеля, померла 26 тевета 680 (1920) Да буде її душа зав'язана у вузол життя.	פנ אשה צנועה (החשובה) מ פעריל בר שמואל נ כו טבת תרפ תנצבה
23	Поч. XX ст.		Нелокалізований цвинтар (ймовірно, Ковель), 1918, худ. Еміль Вайс, видавництво Karl Harbauer, Wien und Leipzig. Джерело: Unrecognized Jewish cemetery in Ukraine. Gross Family Collection. The Center for Jewish Art. ID 42254 URL: https://cja.huji.ac.il/browser.php?mode=set&id=42254 (дата звернення: 10.01.2026). Поштівка з зображенням єврейського цвинтаря з кам'яними та дерев'яними надгробками	
Region ГАЛИЧИНА				
24	Поч. XX ст.		Броди, Львівська обл., 1916. Джерело: Brody (Ukraine): viele hohe beschriftete Grabstelen ("Judenfriedhof"). 1914–1918. Bayerisches Hauptstaatsarchiv. BS N 33 33/10-208. URL: https://www.gda.bayern.de/service/findmitteldatenbank/Archivalie/7cf5892c-d997-11e7-bf6c-001999c51f78 (дата звернення: 20.02.2026). Новий єврейський цвинтар. Серед кам'яних надгробків на задньому плані помітні кілька дерев'яних.	

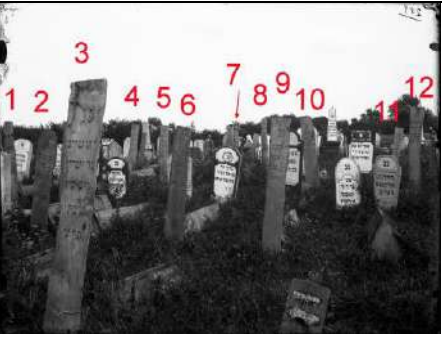
25	Поч. XX ст.		Великі Мости , Львівська обл., д.н. Джерело: Mosti-Vielkeh: hayah ve-hurbanah shel kehilah Yehudit. Tel Aviv: Irgune yots'e Mosti-Vi'elkeh be-Yisra'el uve-Artsot ha-Berit, 1975–1977. p. 24. Ділянка єврейського цвинтаря з дерев'яними надгробками.	
26	Поч. XX ст.		Добромиль , Львівська обл., 1929. Джерело: архів Tobe Blumenstein. Чоловіки на єврейському цвинтарі у Добромилі. Ліворуч помітно дерев'яний надгробок.	
27	1890х; 1900		Дрогобич , Львівська обл., 1921, фот. Natan Heilig. Джерело: View of a tombstone in the Jewish cemetery in Drohobycz. 1921. Phot. Natan Heilig. United States Holocaust Memorial Museum. ID: 66738. URL: https://collections.ushmm.org/search/catalog/pa1156468 (дата звернення: 13.09.2025). Ділянка з кам'яними та дерев'яними мацевами. Частково розпізнані 3 епітафії на дерев'яних мацевах (зліва направо): Епітафія 1: Тут лежить 22 кіслева 65[...] (1890х) за малим численням померла, дівчина дорога Зісл Хая дочка	פנ כב קסלו תרנ[...] לק נפטרה בתולה יקרה זיסל חיה בת [...] הרבנו

			[...] рабина, нашого вчителя і рава раббі Довида, да горитиме його свіча. Да буде її душа зав'язана у вузол життя Епітафія 2: Тут лежить (Померла) в Святий Шабат 13 [...] 660 (1900) за малим численням, жінка доблесна, вінець для свого чоловіка (Притчі 12:4), поважна і скромна, молода роками, пані Мінца Рівка, дочка раббі [...] Да буде її душа зав'язана у вузол життя. Епітафія 3: Тут лежить [...] померла, жінка поважна і скромна, Етель Рахель, дочка нашого вчителя раббі [...] Зеєва Да буде її душа зав'язана у вузол життя.	מוהרר דוד ני תנצבה פנ בשק יג [...] תרס לק אשת חיל עטרת בעלה חשוב' וצנועה רכה בשנים מרת מינצא רבקה בת [...] תנצבה פנ [...] נפטרה אשה חשובה וצנועה עטיל רחל בת מוה [...] יאל זאב תנצבה
28	1916		Рогатин, Івано-Франківська обл., 1916. Джерело: Без інформацій. 1916. Легіон Українських Січових Стрільців: фото архів. UML_Box_36-00031. URL: https://www.legionukrainiansichriflemen.com/General/%D0%91%D0%B5%D0%B7-%D1%96%D0%BD%D1%84%D0%BE%D1%80%D0%BC%D0%B0%D1%86%D1%96%D0%B9/i-XVDJH6W (дата звернення: 20.02.2026). Поховання стрільця Юди-Осипа Литвака 10 серпня 1916 року. Епітафія на дерев'яному надгробку у вигляді скрижалей 2 мовами – українською та німецькою: Тут спочиває Юда Литвак, У.С.С. (Українські Січові Стрільці), 9.08.1916	

29	1916		Рогатин, Івано-Франківська обл., 1920-і рр. Джерело: приватна колекція Менахема С. Єврейський цвинтар. На передньому плані дерев'яний надгробок січового стрільця Юди-Осипа Литвака.	
30	Поч. XX ст.		Стрий, Львівська обл., 1914-1918. Джерело: Early 20th Century Pictures of Stryy. JewishGen KehilaLinks. URL: https://kehilalinks.jewishgen.org/stryy/avot-aynu-pictures.html (дата звернення: 20.02.2026). Єврейський цвинтар в Стрию. Кам'яні мацеви, захищені дерев'яними конструкціями різних розмірів.	
31	Поч. XX ст.		Стрий, Львівська обл., 1914-1918. Джерело: Jewish cemetery in Stryi, Ukraine - Postcard. Gross Family Collection. The Center for Jewish Art. ID 41758. URL: https://cja.huji.ac.il/browser.php?mode=set&id=41758 (дата звернення: 20.02.2026). Єврейський цвинтар в Стрию. Кам'яні мацеви, захищені дерев'яними конструкціями різних розмірів. Мацева на передньому плані датується 1912 р.	
32	Поч. XX ст.		Стрий, Львівська обл., 1923 Джерело: Cmentarz żydowski w Stryju. 1923. Polska-org.pl. ID 8562467. URL: https://polska-org.pl/8562467,foto.html?idEntity=8608473 (дата звернення: 13.02.2026). Єврейський цвинтар в Стрию. На передньому плані помітні вузькі дерев'яні стели; на задньому плані кам'яні мацеви, захищені дерев'яними дашками.	

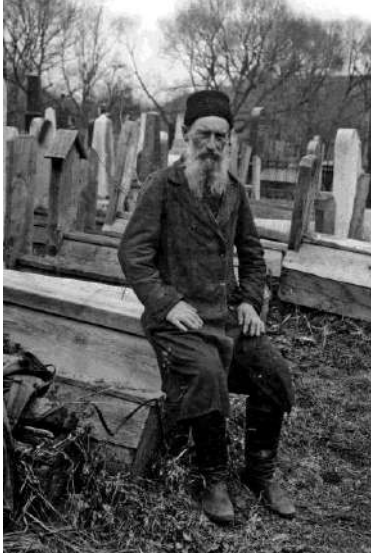
		Регіон НАДДНІПРЯНЩИНА	
33	1919		Дубова, Черкаська обл. 1919. Архів YIVO Institute for Jewish Research. Джерело: New Translation: The Life and Death of a Shtetl During the Russian Civil Wars. Forward. 2024, Jan 12. URL: https://forward.com/yiddish/783724/new-translation-the-life-and-death-of-a-shtetl-during-the-russian-civil-wars/ (дата звернення: 18.01.2026). Дерев'яні та кам'яні надгробки на єврейському цвинтарі. Підпис на фото на їдиш: «Цвинтар Дубової після першого вбивства перед Шавуотом 679 (1919). Під перекинутою мацевою лежать жертви першого вбивства».
34	1919		Черкаси, 1919, стоп-кадр з відеохроніки. Джерело: Pogroms in Ukraine, 1919-1920. 1919-1920. United States Holocaust Memorial Museum. Accession Number: 2001.355.1. RG-60.3175 (Film ID: 2489). URL: https://collections.ushmm.org/search/catalog/irn1002937 (дата звернення: 30.04.2025). Ділянка єврейського цвинтаря з дерев'яними мацевами після погрому, що вчинила банда атамана Григор'єва 16-20 травня 1919 р.
35	1919		Черкаси, 1919, стоп-кадр з відеохроніки. Джерело: Pogroms in Ukraine. 1919-1920. United States Holocaust Memorial Museum. Accession Number: 2001.355.1. RG-60.3174 (Film ID: 2489). URL: https://collections.ushmm.org/search/catalog/irn1002899 (дата звернення: 30.04.2025). Ділянка єврейського цвинтаря з дерев'яними мацевами після погрому, що вчинила банда атамана Григор'єва 16-20 травня 1919 р.

36			Черкаси, 1919, стоп-кадр з відеохроніки. Джерело: там само. Ділянка єврейського цвинтаря з дерев'яними мацевами після погрому, що вчинила банда атамана Григор'єва 16-20 травня 1919 р.	
			Region ПОДІЛЛЯ	
37	1886; 1887; 1888; 1889 (3 од.)		Балта, біля 1916 р. Джерело: приватна колекція Frantisek Banyai. Old Jewish Postcards of Europe. Judaica.cz. URL: https://judaica.cz/ (дата звернення: 19.02.2026). Дерев'яні надгробки у формі будиночків та дерев'яні надгробки у формі вертикальної стели. Підпис на фото: «Балта, Евруейское кладбище (Jud. Friedhof)». Розпізнані (частково) 2 епітафії на вертикальних стелах (зліва направо): 1. Тут лежить жінка поважна, пані [...] дочка пана Єгошуа з [...] померла 19 елула 5648 (1888). Да буде її душа зав'язана у вузол життя. 2. Тут лежить стара [жінка] [...] пані Сара дочка нашого вчителя рава Ашера Аншеля, померла 9 адара 5647 (1887) Да буде її душа зав'язана у вузол життя. Також можливо розібрати дати ще на 3 стелах: 5646 (1886) та 2 надгробки 5649 (1889) року. Жіноча мацева у формі будиночка на передньому плані також датується 1889 роком.	פ אשה נ חשובה מ' [...]' בת מ יהשוע מ [...] נפ יט אלול התרמח תנצבה פ הזקנה נ [...] מ שרה בת מו אשר אנשיל נפ ט אדר התרמז תנצבה

38	1902		Меджибіж, Хмельницька обл., 1927, фот. Аркадій Зарембський. Джерело: Cemetery. Photographer: Zaremsky A. I. Collectors-person: Zaremsky A. I. Russian Museum of Ethnography. No. РЭМ 4681-7. URL: https://catalog.ethnomuseum.ru/entity/ARTICLE/2357 (дата звернення: 19.02.2026). Ділянка з дерев'яними та кам'яними мацевами. Розпізнана 1 з близько 20 епітафій на дерев'яних мацевах: Тут лежить Парубок Мехіль син раббі Мендела Патіка, помер 15 тевета 66(?)2 (1922) Да буде його душа зав'язана у вузол життя.	פנ העלם מכיל בר מנדיל פאטיק נ טו טבת תרס(ב) תנצבה
39	Д. н.		Меджибіж, Хмельницька обл., 1927, фот. Аркадій Зарембський. Джерело: Grave of Baal Shem Tov. Photographer: Zaremsky A. I. Collectors-person: Zaremsky A. I. Russian Museum of Ethnography. No. РЭМ 4681-6. URL: https://catalog.ethnomuseum.ru/entity/ARTICLE/2357 (дата звернення: 19.02.2026). Дерев'яна конструкція над похованням засновника хасидизму Баал Шем Това	
40	1909; 1910 (2 од.); 1911 (3 од.); 1912 (2 од.); 1913 (2 од.)		Нелокалізований цвинтар, Подільська губернія, 1913–1914, фот. Соломон Юдовін. Джерело: Graveyard. 1912–1914. Photographer: Yudovin S. B. Collectors-person: Rappoport (An-sky) S. Z. Russian Museum of Ethnography. No. РЭМ 12588-27. URL: https://catalog.ethnomuseum.ru/entity/ARTICLE/2353 (дата звернення: 19.02.2026). Ділянка з дерев'яними та кам'яними мацевами. Розпізнані (частково) 12 з 15 епітафій на дерев'яних мацевах: 1. Тут лежить Нісан, син раббі Моше Шломо	פנ ניסן בר משה שלמה

		29 [...] 6 [...] 2. Тут лежить Елімелех, син раббі Мендела, 9 сівана 671 (1911) 3. Тут лежить Єгошуа, син Ізраеля Лейба, 15 тевета 670 (1909) 4. Тут лежить Єхіель, син Моше, 15 тевета 672 (1912) 5. Тут лежить Шимон Цві, син раббі Гдальї, 14 тевета 672 (1912) 6. Тут лежить Довид, син раббі Нахмана, помер 17 ава 670 (1910) 7. Тут лежить чоловік молодий роками пан Зелік син [...] 8. Тут лежить [...], син раббі Мендела, 27 адара 673 (1913) 9. Тут лежить Яаков, син раббі Агарона,	כט[...] תר[...] פנ אלימלך בר מענדל ט סיון תרעא פנ יהושוע בר ישראל ליב טו טבת תרע פנ יחיאל ב' משה טו טבת תרעב פנ שמעון צבי בר גדלי יד טבת תרעב פנ דוד בר נחמן נ יז אב תרע פנ איש רך בשנ[ים] מ זעלי[ק] ב [...] פנ [...] בר מענדל כז אדר תרעג פנ יעקב בר אהרן
--	--	--	---

			23 ава 670 (1910) 10. Тут лежить Дов, син раббі Мордехая КаЦа (Коген га-Цедек), 29 тішрея 672* (1911). *помилково вказан 1901 рік. 11. Тут лежить Аврагам Цві, син раббі Іцхака Шломо, 6 швата 673 (1913) 12. Тут лежить Нохум, син раббі Єгуди Юдла, 22 сівана 671 (1911)	כג אב תרע פנ דוב בר מרדכי כץ כט תשרי תרסב* פנ אברהם צבי בר יצחק שלמה ו שבט תרעג פנ נחום בר יהודה יודל כב סיון תרעא
41	1911		Нелокалізований цвинтар, Південно-Західний край, 1913–1914, фот. Соломон Юдовін. Джерело: Old man in the graveyard. 1912–1914. Photographer: Yudovin S. B. Collector-person: Rappoport (An-sky) S. Z. Russian Museum of Ethnography. No. РЭМ 12588-26. URL: https://catalog.ethnomuseum.ru/entity/ARTICLE/2353 (дата звернення: 19.02.2026). Ділянка з дерев'яними та кам'яними надгробками. Розпізнана 1 епітафія на кам'яній стелі комбінованого надгробку (але є ймовірність, що це окрема стела): Помер в 6 (день) Хануки 671 (1911). Тут лежить чоловік поважний, наш вчитель раббі Мордехай син раббі Бецалеля. Да буде його душа зав'язана у вузол життя.	נפ ו דחנכה תרעא פנ איש ח' מוה מרדכי בר בצלאל תנצבה

42	Поч. XX ст.		Нелокалізований цвинтар, Подільська губернія, 1913–1914, фот. Соломон Юдовін. Джерело: Photographing the Jewish Nation: Pictures from S. An-sky's Ethnographic Expeditions. Eugene M. Avrutin, Valerii Dymshits, Alexander Lvov, Harriet Murav, Alla Sokolova, editors. Waltham, Massachusetts: Brandeis University Press, 2009. p. 76. Ділянка з дерев'яними, кам'яними та комбінованими надгробками. Фотографія підписана «Гравер по мацевях».	
			Регіон ПОЛІССЯ	
43	1919		Іванків, Київська обл., 1919. Джерело: Mourners at the cemetery with the body of a young man who was killed in a pogrom, Ivankov. 1919. YIVO Institute for Jewish Research. Collection: YIVO RG81. System №: 54586. URL: https://encyclopedia.yivo.org/media/928 (дата звернення: 29.07.2025). Поховання жертви погрому, що вчинила банда атамана Струка влітку 1919 року. На задньому плані помітні 5 дерев'яних мацев.	
44	1897 1909		Любешів, Волинська обл., 1914-1918. Джерело: Jewish Ethnographic Museum. Facebook. URL: https://www.facebook.com/photo/?fbid=1345114237619501&set=pcb.1345141130950145 (дата звернення: 11.10.2025). Ділянка з дерев'яними мацевами. Розпізнані (частково) 2 епітафії: 1. Тут лежить чоловік, наш вчитель раббі Моше [...] Аврагама [...] 6 кіслева року 657 (або 653; 1897 або 1893) за малим численням. Да буде його душа зав'язана у вузол життя. 2. Тут лежить	פנ איש מוה משה [...] אברהם [...] ו כסלו שנת תרנ"ז (ג) לק תנצבה פנ איש תם

			чоловік щирий, пан Шимон син раббі Меїра, що помер 12 швата року 669 (1909) за малим численням. Да буде його душа зав'язана у вузол життя.	מ שמעון בר מאיר שנפ יב שבט שנת תרסט לק תנצבה
45	Кін. XIX - поч. XX ст.		Любешів, Волинська обл., 1914-1918. Джерело: приватна колекція Менахема С. Ділянка з дерев'яними та кам'яними мацевами. Німецька поштівка з підписом: «Judischer Friedhof, Ljubaschewo» («Єврейський цвинтар, Любешів»).	
46	1910 1911		Нелокалізований цвинтар (можливо Камінь-Каширський або інша частина Волинського Полісся, Волинська обл.), поч. XX ст. Джерело: приватна колекція Tomek Wiśniewski. Ділянка з комбінованими кам'яно- дерев'яними та дерев'яними мацевами. Епітафія на кам'яній частині мацеви на передньому плані: [...] Тут лежить чоловік дорогий та славний, наш учитель Лейб син раббі Менахема Мендіка, помер 13 кіслева 671 (1910). Да буде його душа зав'язана у вузол життя.	[...] פנ איש יקר ונכבד מ ליב בר מנחם מענדיל נ יג כסליו תרעא תנצבה
47	1905; 1908; 1909; 1911; 1915 (2 од.)		Нелокалізований цвинтар (можливо Камінь-Каширський або інша частина Волинського Полісся, Волинська обл.), поч. XX ст. Джерело: приватна колекція Tomek Wiśniewski. Ділянка з комбінованими кам'яно- дерев'яними та дерев'яними мацевами. Розпізнані (частково) 5 епітафій на кам'яних частинах мацев і 1 епітафія на дерев'яній мацеві (зліва направо): 1. Тут лежить чоловік скромний, дотепний	פנ איש עניו מפלפל

		та проникливий у святій Торі, та боявся Небес, пан Моше Машель [...] син раббі Єгуди, помер [...] 671 (1911) за малим численням. 2. Тут лежить Буде сумувати та оплакувати кожна людина Похованого тут у могилі Чоловіка юного днями І молодого роками (римовані строки), [...] Ар'є, син раббі Якова га-Когена, помер 3 хешвана року 676 (1915) за малим численням. Да буде його душа зав'язана у вузол життя. 3. Тут лежить Ішайя Пінхас, син раббі Шломо, 28 день місяця хешван року 676 (1915). Да буде його душа зав'язана у вузол життя. 4. Тут лежить чоловік славний пан Ельханан син раббі Еліезера, помер [...] швата 665 (1905). 5. Тут лежить чоловік дорогий та славний, пан Хаїм, син раббі Єгуди, помер 8 тевета 669 (1909) за малим численням. Да буде його душа зав'язана у вузол життя. 6. Тут лежить чоловік дорогоцінний, ходив у непорочності (Мішлей 10:9) та прямою дорогою (Тегілім 37:14), наш вчитель та рав [...] син раббі Якова Меїра, помер 7 іяра 668 (1908) за малим численням. Да буде його душа зав'язана у вузол життя.	ומחודד בתהק ויש מ משה מעשיל [..] בר יהודה נ [..] תרעא לק פנ יאנה ויקונן כל גבר על הנטמן פה בקבר איש צעיר לימים ורך בשנים [..] אריה בר יעקב הכהן נ ג חשון ש תרעו לק תנצבה פנ ישעיה פנחס בר שלמה כח ימים לח חשון שנת תרעו תנצבה פנ איש נכבד מ אלחנן בר אליעזר נ [...] שבט תרסה פנ איש יקר ונכבד מ חיים בר יהודה נפטר ח טבת תרסט לק תנצבה פנ איש יקר ערך הלך בתם וישר דרך מוה [...] בר יעקב מאיר נפ ז איר תרסה לפק תנצבה
--	--	--	---

48	Поч. XX ст.		Нелокалізований цвинтар (можливо Камінь-Каширський або інша частина Волинського Полісся, Волинська обл.), поч. XX ст. Джерело: приватна колекція Менахема С. Ділянка з кам'яними та дерев'яними мацевами. Кам'яна мацева у центрі датується 1913 роком.	
49	1919		Чорнобиль, Київська обл., 1919. Джерело: Graves of a father and son who were killed in a pogrom instigated by a band of anti-Soviet fighters led by T. Struk, Chernobyl, USSR (now in Ukraine), 1919. YIVO Institute for Jewish Research. Collection: YIVO RG81. System №: 54575. URL: https://encyclopedia.yivo.org/media/355 (дата звернення: 22.07.2025). Поховання батька та сина, жертв погрому, що вчинила банда атамана Струка 25 квітня 1919 року. Ліворуч помітна ще одна така ж дерев'яна мацева. Епітафії: 1. Тут лежить святий раббі Ірміягу син раббі Менаше з села Кошівка, що загинув від рук жорстоких [вбивць] в день вечір святої Суботи 25 нісана 679 (1919) за малим численням. Да буде його душа зав'язана у вузол життя. 2. Тут лежить юнак раббі Яір, син раббі Ірміягу з села Кошівка, що загинув від рук жорстоких [вбивць] в день вечір святої Суботи 25 нісана 679 (1919) за малим численням. Да буде його душа зав'язана у вузол життя.	פנ הקדוש הר ירמיהו בר מנשה מבפר קאשווקע שנהרג בידי האבזרים ביום עשק כה ניסן תרעט לק תנצבה פנ הבחור הר יאיר בר ירמיהו מכפר קאשווקע שנהרג בידי האבזרים ביום עשק כה ניסן תרעט לק תנצבה

50	Поч. XX ст.		Чорнобиль, Київська обл., 1929, фот. Павло Жолтовський. Джерело: Єврейський цвинтар у Чорнобилі. 1929. Фотограф: Павло Жолтовський. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Фонд № 278. Репродукція з: Wikimedia Commons. URL: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Chornobyl_Jewish_cemetery.jpg (дата звернення: 19.02.2026). Близько 30 дерев'яних надгробків на єврейському цвинтарі.	
----	----------------	---	---	--

Додаток 3
Фотографії збережених дерев'яних надгробків з території України.
 Загальна кількість фото: 14

№ п/п	Розпізнані дати на надгробках	Фото	Місце зйомки, дата, автор. Джерело. Опис фото.	Епітафія на мові оригіналу
1	1890- i		Корюківка, Ченнігівська обл., 2022. Джерело: Корюківський історичний музей. Facebook. URL: https://www.facebook.com/photo?fbid=516202046977911&set=a.189857762945676 (дата звернення: 18.07.2025). Дерев'яна мацева, використовувалась в якості лави у приватному дворі, зберігається у фондах Корюківського історичного музею. Епітафія: Тут лежить чоловік щирий та чесний, слава та велич його імені, наш вчитель рав Цві Гірш син Ефраїма Герм[...], що помер року 65[...] (1890-i) 20 нісана за малим численням. Да буде його душа зав'язана у вузол життя.	פנ איש תם וי[שר] כ(בוד)ש(ם)ת (פארתו) מוה צבי היר[ש] בר אפר[ים] הערמ[...] שנפטר ש[נת] תרנ[...] כ ניסן לפק תנצבה

2	1890		Чернігів, Чернігівська обл., 2006, фот. Владислав Вермієнко. Джерело: Фотографія надана Чернігівським обласним історичним музеєм. Дерев'яна мацева зберігається в фондах музею. Епітафія: Тут лежить чоловік раббі Моше син раббі Мордехая, помер 16 тамуза 650 (1890) року за малим численням. Да буде його душа зав'язана у вузол життя. Сендер Нахі з Могильову	פנ האיש ר' משה בר מרדכי נפ טז תמוז ש' תרנ לק תנצבה סנדר נחי מין מאהילאיוו
3	1962		Гайсин, Вінницька обл., 2020, фот. European Jewish Cemeteries Initiative. Джерело: New Jewish cemetery in Haisyn. The Center for Jewish Art. URL: https://cja.huji.ac.il/browser.php?mode=alone&id=453507 (дата звернення: 21.02.2026). Комбінована дерев'яно-цегляна мацева на єврейському цвинтарі. Епітафія: Тут лежить Еліягу, син раббі Аврагама*. * Надпис виконано з помилками Нижче епітафія продубльована російською: Дытяк Алексей Григор-ч, 1876 – 1962	פנ אליהו בר אברהם
3а	---		Гайсин, Вінницька обл., 2020, фот. European Jewish Cemeteries Initiative. Джерело: New Jewish cemetery in Haisyn. The Center for Jewish Art. URL: https://cja.huji.ac.il/browser.php?mode=alone&id=453508 (дата звернення: 21.02.2026). Комбінована дерев'яно-цегляна мацева на єврейському цвинтарі, боковий фасад.	

4	1946		Тростянець, Вінницька обл., 2012, фот. Євген Шнайдер. Джерело: матеріали експедиції 2012 року. Комбінована дерев'яно-цегляна мацева на єврейському цвинтарі. Епітафія: 706 (1946) Тут лежить жінка пані Емілія дочка раббі Ашера, в місяці [...]	תש"ו פנ אשה מרת אמילה בר אשר בחדש [...]
5	2 пол. XX ст.		Голованівськ, Кіровоградська обл., 2017, фот. Євген Шнайдер. Джерело: матеріали експедиції 2017 року. Дерев'яна мацева у формі обеліску, з дерев'яною рамкою для фотографії та металевою табличкою у дерев'яній рамці, на якій була написана епітафія (не зберіглася).	
6	1963		Народичі, Житомирська обл., 2017, фот. Євген Шнайдер. Джерело: матеріали експедиції 2017 року. Дерев'яна мацева на єврейському цвинтарі. Епітафія: Тут лежить жінка поважна Сара дочка раббі Іцхака, що померла двадцять дев'ятого дня місяця нісан року 723 (1963). Да буде її душа зав'язана у вузол життя.	פנ האשה החשובה שרה בת ר' יצחק שנפטר תשע"ג ועשרים יום לחדש ניסן שנת תשכ"ג תנצבה

7	1964		Народичі, Житомирська обл., 2017, фот. Євген Шнайдер. Джерело: матеріали експедиції 2017 року. Дерев'яна мацева на єврейському цвинтарі. Епітафія: жінка поважна Броха дочка раббі Моше, що померла двадцятого дня місяця тевет року 725 (1964). Да буде її душа зав'язана у вузол життя. Нижче також є надписи російською мовою.	האשה החשובה ברכה בת ר משה שנפטרה עשרים ויום לחדש טבת שנת תשכ"ה תנצבה
8	1963		Народичі, Житомирська обл., 2017, фот. Євген Шнайдер. Джерело: матеріали експедиції 2017 року. Дерев'яна мацева на єврейському цвинтарі. На мацеві 2 епітафії, одна на металевій табличці, друга на дошці, прибитій до мацеви під металевою табличкою; обидві виконані російською мовою: 1. Шерман Аврум-Хаим Нахманович, 1877 – 1963 2. Авром Хаим Нахманович, 1963 г.	
9	1953		Народичі, Житомирська обл., 2017, фот. Євген Шнайдер. Джерело: матеріали експедиції 2017 року. Дерев'яна мацева на єврейському цвинтарі. Епітафія: чоловік поважний наш учитель та рав раббі Мордехай син раббі Аврама Моше, помер 19 тамуза року 713 за малим численням. Да буде його душа зав'язана у вузол життя.	האיש החשוב מוה ר מרדכי בר אברהם משה נפטר יט תמוז שנת תשי"ג לפק תנצבה

10			Народичі, Житомирська обл., 2017, фот. Євген Шнайдер. Джерело: матеріали експедиції 2017 року. Дерев'яна мацева на єврейському цвинтарі.	
11	1949		Народичі, Житомирська обл., 2017, фот. Євген Шнайдер. Джерело: матеріали експедиції 2017 року. Дерев'яна мацева на єврейському цвинтарі. Епітафія: чоловік поважний наш учитель та рав раббі Йосуф син раббі Нахмана, що помер 18 у місяці сіван року 709 (1949) за малим численням. Да буде його душа зав'язана у вузол життя. Нижче нанесено надпис фарбою російською мовою: Иосиф 1949	האיש החשוב מוה ר יוסף בר נחמן שנפטר יח לחדש סיון שנת תשט לפק תנצבה
12	1964		Народичі, Житомирська обл., 2017, фот. Євген Шнайдер. Джерело: матеріали експедиції 2017 року. Дерев'яна мацева на єврейському цвинтарі. Епітафія: Тут лежить чоловік поважний раббі Зеєв [...син раббі] Єгуди, що помер [...] 724 (1964) року. Да буде його душа зав'язана у вузол життя. Нижче епітафія продубльована російською, текст зберігся погано.	פנ האיש החשוב ר זאב [בר] יהדה שנפטר [...] שנת תשכד תנצבה

13	1964		Народичі, Житомирська обл., 2017, фот. Євген Шнайдер. Джерело: матеріали експедиції 2017 року. Дерев'яна мацева на єврейському цвинтарі. Епітафія: Тут лежить жінка поважна Фейга дочка раббі Шміліка (Шмуеля), що померла двадцять п'ятого дня місяця адар року 724 (1964). Да буде її душа зав'язана у вузол життя. Нижче надпис в одну строку російською мовою, текст зберігся погано.	פנ האשה החשובה פייגה בת ר שמיליק שנפטרה עשרים וחמשה ימים לחדש אדר שנת תשכד תנצבה
14	2 пол. XX ст.		Олевськ, Житомирська обл., 2017, фот. Євген Шнайдер. Джерело: матеріали експедиції 2017 року. 2 дерев'яні мацеви в огелі, де поховані рабин Єгошуа Готліб та його син рабин Леві Іцхак Готліб.	

Додаток 4

Дерев'яні надгробки в інших країнах, архівні фотографії.

Загальна кількість: 45 фото, 1 відеохроніка.

№ п/п	Розпізнані дати на надгробках	Фото	Місце зйомки, дата, автор або власник. Джерело. Опис фото.	Епітафія на мові оригіналу
			Білорусь	
1.	1930- і рр.		Вілейка , 1933, Wilejskie Muzeum Etnograficzne. Джерело: Cmentarz w Wilejce w 1933 r. Fotografia ze zbiorów Wilejskiego Muzeum Etnograficznego. Wirtualny Sztetl. Muzeum Historii Żydów Polskich POLIN. URL: https://sztetl.org.pl/en/file/22848?ref=gallery&town=vileyka&townID=1439 (дата звернення: 06.01.2026). Родина біля надгробку Малки-Лібе Грінгойз. На задньому плані праворуч помітно дерев'яний дах мацеви саркофагового типу. Ліворуч помітна дерев'яна стела з трикутним завершенням.	
2.	Кін. XIX ст.	 Abb. 11. Gorodischtsche.	Городище , 1915-1916, фот. Артур Леві. Джерело: Levy A. Jüdische Grabmalkunst in Osteuropa. Berlin : Verlag Pioneer, 1923.. S. 11. Тип надгробка, який Леві назвав «надбудова», або «обмурівка»: мацева, обкладена кам'яною або дерев'яною (як в цьому випадку) конструкцією з дахом.	

3.	Кін. XIX ст.		Городище, 1915-1916, фот. Артур Леві. Джерело: Levy A. Jüdische Grabmalkunst in Osteuropa. Berlin : Verlag Pioneer, 1923.. S. 11. Дерев'яний стовп, до якого прикріплена табличка (ймовірно, металева) з епітафією.	
4.	1897		Городище, 1915-1916, фот. Артур Леві. Джерело: Levy A. Jüdische Grabmalkunst in Osteuropa. Berlin : Verlag Pioneer, 1923.. S. 16. Розфарбована дерев'яна мацева. Епітафія: Тут лежить жінка скромна [...] пані Фейга дочка раббі Єгуди Лейба Каца (Коген га-Цедек), померла 5 адара року 657 (1897) за малим численням. Да буде її душа зав'язана у вузол життя.	פנ אשה צנועה [...] מרת פייגה בת ר יהודה לייב כץ נפטרה ה אדר שנת תרנז לפק תנצבה

Abb. 13. Gorodischtsche.

Abb. 21. Gorodischtsche 1897.

5.	1896	 Abb. 22. Gorodischtsche 1896.	Городище, 1915-1916, фот. Артур Леві. Джерело: Levy A. Jüdische Grabmalkunst in Osteuropa. Berlin : Verlag Pioneer, 1923.. S. 16. Розфарбована чоловіча дерев'яна мацева.	
6. а, б	1892	 Abb. 23. Gorodischtsche 1894. Abb. 24. Gorodischtsche 1892.	Городище, 1915-1916, фот. Артур Леві. Джерело: Levy A. Jüdische Grabmalkunst in Osteuropa. Berlin : Verlag Pioneer, 1923.. S. 17. 2 жіночі дерев'яні мацеви з різним декором.	

7.	1890	 Abb. 25. Gorodischtsche 1890.	Городище, 1915-1916, фот. Артур Леві. Джерело: Levy A. Jüdische Grabmalkunst in Osteuropa. Berlin : Verlag Pioneer, 1923.. S. 18. Кам'яна мацева в дерев'яній рамі. Епітафія: Тут лежить жінка скромна, пані Фейга дочка раббі [...] померла в день Святої Суботи [...] Да буде її душа зав'язана у вузол життя.	פנ אשה צנועה מרת פייגה בת ר [...] נפטרה ביום שבת ק [...] תנצבה
8.	1894		Ляди, 1930, фот. Isai Pulner. Museum of Anthropology and Ethnography (Kunstkamera) Джерело: Ohel of Rabbis Haim Shneur Zalman and Yitzhak Duber Schneersohn of Liady, Belarus. The Center for Jewish Art at the Hebrew University of Jerusalem. ID: 26312. URL: https://cja.huji.ac.il/browser.php?mode=set&id=26312 (дата звернення: 17.04.2026). Дерев'яний огель рабинів Хаїма Шнеура Залмана та Іцхака Дубера Шнеєрсонів.	
9.	Поч. XX ст.		Ліда, поч. XX ст. Джерело: Lida. Eilat Gordin Levitan. URL: http://www.eilatgordinlevitan.com/lida/lida.html (дата звернення: 20.12.2025). Єврейський цвинтар у Ліді. Кам'яні надгробки з цегляною «обмурівкою» та дерев'яними елементами покрівель.	

10.	Кін. XIX ст.	 Abb. 12. Pinsk.	Пінськ, 1915-1916, фот. Артур Леві. Джерело: Levy A. Jüdische Grabmalkunst in Osteuropa. Berlin : Verlag Pioneer, 1923.. S. 11. Кам'яна мацева д дерев'яною «обмурівкою».	
11.	1889, 1894		Пінськ, 1917. Джерело: приватна колекція Менахема С. Кам'яні та дерев'яні мацеви на єврейському цвинтарі. Дерев'яні надгробки у формі будиночків; епітафія нанесена або на веритикальну дерев'яну стелу, або на табличку, прикріплену до будиночку. Розпізнані 2 епітафії на передньому плані. Епітафія 1 (праворуч): Тут лежить чоловік щирый та чесний, наш вчитель, раббі Агарон Цві син раббі Хаїма га-Когена, помер в день 4 (середа) 20 у місяці елул 649 (1889) за малим численням. Да буде його душа зав'язана у вузол життя. Епітафія 2 (ліворуч): Тут лежить раббі Менахем Мендл син раббі Хаїма га-Когена, який був прилучений до свого народу (Берешіт 25:8) в день 1 (неділя) 9 дня місяця шват 654 (1894). Да буде його душа зав'язана у вузол життя.	פנ איש תם וישר מה ר אהרון צבי בר חיים הכהן נפטר יום ד כ לח אלול תרמט לפק תנצבה פנ ר מנחם מענדיל ב חיים הכהן אשר נאסף אל עמיו ביום א ט ימים ל שבט שנת תרנד תנצבה

12.	Поч. XX ст.		Скідель, поч. XX ст. Джерело: Skidel, Belarus. JewishGen KehilaLinks. URL: https://www.shtetlinks.jewishgen.org/skidel/skidel2/photos/various-images2.html (дата звернення: 20.02.2026). Єврейський цвинтар з дерев'яними та кам'яними мацевами.	
13.	1891	 <i>Stan. Bochnig, 1929, map. 5+12, nr 1134</i>	Столін, 1929, фот. Stanisław Bochnig. Джерело: Stolin, cmentarz żydowski. 1929. Phot. Stanisław Bochnig. Repozytorium Cyfrowe Instytut Sztuki PAN. ID: IS_PAN_R0000032199. URL: https://repozytorium.ispan.pl/dlibra/publication/34658/edition/31347 (дата звернення: 20.02.2026). Дерев'яні мацеви у формі будиночків та кам'яна мацева у формі будиночка з дерев'яними елементами покрівлі. Епітафії нанесені на таблички, що прикріплені до передньої стіни будиночка, або безпосередньо на стіну. Епітафія на табличці мацеви на задньому плані праворуч: Дівчина Естер дочка раббі Моше, померла 22 кіслева 652 (1891). Епітафія на табличці мацеви на передньому плані праворуч: Тут лежить [...] Моше, син раббі Йосефа [...] [...] Епітафія на табличці кам'яної мацеви: Тут лежить дівчина, пані [...] дочка раббі Якова, померла [...]	הבתולה אסתר בת ר משה מתה כב כסלו תרנב פנ משה בר יוסף [...] [...] פנ בתולה מרת [...] בת ר יעקב נפטרה [...]

14.	Поч. XX ст.		Старобін, 1930-і рр. Джерело: архів Marina Kigel. Чоловіки на єврейському цвинтарі. На задньому плані помітні дерев'яні надгробки. Надгробок на передньому плані датується 1916 роком.	
15.	1926		Щедрин, 1935. Джерело: архів Marina Gurevich. Facebook. URL: https://www.facebook.com/photo?fbid=516202046977911&set=a.189857762945676 (дата звернення: 18.07.2025). Дерев'яна мацева у формі будиночку. Епітафія: Тут лежить раббі Шмар'я син раббі Шимона, помер 26 адара року 686 (1926) за малим численням. Да буде його душа зав'язана у вузол життя.	פנ ר שמרי בר שמעו' נפטר כו אדר שנת תרפו לפק תנצבה
			Канада	
16.	1914, 1919		Колонія Ліптон (провінція Саскачеван), 1919, фот. Louis Rosenberg. Джерело: Graves in Jewish cemetery at Lipton Colony, Saskatchewan. Wikimedia Commons. URL: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Graves_in_Jewish_cemetery_at_Lipton_Colony,_Saskatchewan.jpg (дата звернення: 20.02.2026). Два дерев'яні огелі з вертикальними стелами на єврейському кладовищі. Епітафія на ближньому надгробку: Тут лежить	

			раббі Пінхас син раббі Мордехая що помер 29 швата 679 (1919) за малим численням. Епітафія на дальньому надгробку: Тут лежить раббі Йосеф Єгуда (?) син раббі Ісраеля [...] що помер [...] в місяці шват 674 (1914) за малим численням.	ר פנחס בר מרדכי שנפטר כט שבט תרעט לפק פנ ר יוסף יהודה בר ישראל [...] שנפטר [...] בחדש טבת תרע"ד לפק
			Литва	
17.	Поч. XX ст.		Вільнюс, поч. XX ст. Джерело: Cmentarze na terenach dawnej Rzeczypospolitej. Archiwum Rzeczypospolitej. URL: https://archiwum.rp.pl/artykul/832256-Cmentarze-na-terenach-dawnej-Rzeczypospolitej.html (дата звернення: 20.02.2026). Єврейський цвинтар Вільнюса. На передньому плані праворуч – дерев'яний надгробок.	
18.	Кін. XIX ст.		Вільнюс, 1915-1916, фот. Артур Леві. Джерело: Levy A. Jüdische Grabmalkunst in Osteuropa. Berlin : Verlag Pioneer, 1923.. S. 12. Кам'яна плита з епітафією, прикріплена до дерев'яного стовпа.	

Abb. 14. Wilna.

19.	Кін. XIX ст.	 Abb. 15. Wilna.	Вільнюс, 1915-1916, фот. Артур Леві. Джерело: Levy A. Jüdische Grabmalkunst in Osteuropa. Berlin : Verlag Pioneer, 1923.. S. 12. Дерев'яний стовп з «дашком», до якого прикріплена табличка з епітафією.	
20.	1749	 א. מנחם-מנחם בן שמואל (הקטן), צלם א. צינבורג	Вільнюс, д.н., фот. А. Циновіц. Джерело: Klausner I. Korot bet ha-almin ha-yashan be-Vilna. Vilna: Josel Szapiro, 1935. p. 52. Дерев'яний надгробок рабина Єгошуа Гешеля, сина Шауля.	
21.	1943		Каунас, 1943, Yad Vashem Photo Archives. Джерело: Avraham Tory stands with Zvi Brik (left) in the Kovno ghetto. Holocaust Encyclopedia. United States Holocaust Memorial Museum. URL: https://encyclopedia.ushmm.org/content/en/photo/avraham-tory-stands-with-zvi-brik-left (дата звернення: 06.03.2026). Секретар єврейської ради Каунаського гетто Авраам Торі та завідувач майстерні Цві Брік (ліворуч) на кладовищі Каунаського гетто. Всі надгробки дерев'яні. Можливо частково розібрати епітафії на 2 мацевах ліворуч: 25. Тут лежить Барух, син р. Шмуеля [...]; 26. Тут лежить Нахум, син р. Цві Резніка [...].	

22.	1905		Паланга, 1935, архів Baruchas Gutmanas. Джерело: Palanga Jewish Cemeteries: Inscriptions, Records, Territories. Lithuanian Jewish Community. URL: https://www.lzb.lt/en/2026/02/02/palanga-jewish-cemeteries-inscriptions-records-territories/ (дата звернення: 21.02.2026). Надгробок на єврейському цвинтарі, складається з бетонної саркофагової частини та дерев'яної стели. Епітафія: Тут лежить Раббі Шмуель, син раббі Ісраеля Гутман помер 18 адара-1 665 (1905)	פנ ר שמואל בר ישראל גוטמאן נפ יח אדר תרסה
23.	Поч. XX ст.		Паневежис, 1940-і рр., колекція Panevėžio kraštotyros muziejus. Джерело: Antkapinis paminklas žydų kapinėse. XX a. 4 deš. Sietyno gatvė. AINA.lt. URL: https://aina.lt/sietyno-gatve/ (дата звернення: 20.02.2026). Єврейський цвинтар. На задньому плані видні дерев'яні мацеви. Надгробок на передньому плані датується 1919 роком.	
24.	1913, 1915		Паневежис, 1932. Джерело: архів проф. Keith Kaye. Єврейський цвинтар Паневежиса, на передньому плані видні 2 дерев'яні мацеви, ще одна – праворуч. Епітафія 1 (праворуч): Тут лежить раббі Дов син раббі Моше Пінхаса Кермана 12 кіслева 67[...] (191x) Епітафія 2 (в центрі):	פנ ר דוב בר משה פנחס יב כסליו תרר[...]

			Тут лежить раббі Натан син раббі Лейба 6 кіслева 674 (1913) Епітафія 3 (ліворуч): Тут лежить хлопчик Моше син раббі Нахума, 27 тевета 675 (1915) Зільберман	פנ ר נתן בר ליב ו כסליו תרעד פנ הילד משה בר נחום כז טבת תרעה זילבערמאן
25.	1927, 1928		Паневежис, 1935. Джерело: архів проф. Keith Kaye. Єврейський цвинтар. На передньому плані 2 дерев'яні мацеви. Епітафія 1 (в центрі): Тут лежить жінка Шейна Баття, благословенної пам'яті, Тройб дочка раббі Якова Іцхака га-Коена, померла 3 іяра 688 (1928). Да буде її душа зав'язана у вузол життя. Епітафія 2 (ліворуч): Тут лежить жінка скромна, пані Фейга, дочка раббі Іхеля Міхеля Тройб дружина раббі Мордехая Тройба, померла в день Шабат 24 хешвана 5688 (1927). Да буде її душа зав'язана у вузол життя.	פנ ה' שיינע בתי זל טרויב בת ר' יעקב יצחק הכהן נפטרה ג' אייר תרפח תנצבה פנ ה' הצנועה מרת פייגע בת ר' יחיאל מיכל טרויב א' ר' מרדכי טרויב נפטרה ביום השבת כד חשוון ה' תרפח תנצבה

26.	Поч. XX ст.		Укмерге (до 1917 – Вилькомир), поштівка 1910-х років. Джерело: Jewish cemetery in Ukmerge (Vilkomir), Lithuania - Postcard. Gross Family Collection. The Center for Jewish Art. ID: 38377. URL: https://cja.huji.ac.il/gross/browser.php?mode=set&id=38377 (дата звернення: 20.02.2026). Кам'яні мацеви у вигляді будиночків з використанням дерев'яних елементів.	
27.	Поч. XX ст.		Укмерге (до 1917 – Вилькомир), поштівка 1910-х років. Джерело: Vilkauskis. World War 1. Jewish Vilkauskis. URL: https://www.jewishvilkauskis.org/World_War_1_.html (дата звернення: 20.02.2026). Кам'яні мацеви у вигляді будиночків з використанням дерев'яних елементів.	
28.	1923		Шяуляй, 1929, фот. Balys Buračas. Джерело: Lithuania Jewish Cemetery Project. Facebook. URL: https://www.facebook.com/photo.php?fbid=1078629904309025&set=pb.100064860769086.-2207520000&type=3&locale=ro_RO (дата звернення: 20.02.2026). Фотографія зберігається в музеї «Аушра» в Шяуляї. Дерев'яна мацева на єврейському цвинтарі Шяуляя. Надпис на малюнку вгорі пам'ятника: «Печера Махпела». Епітафія: Знак для душі чесної, жінки поважної та чесної, про смерть нашої матері скромної, пані Бат'я Менуха дочка раббі Єгуди Лейба, дружина раббі Агарона Глатта з Тавріга (Таураге), померла в доброму імені у віці 56 років, і у вечір святої Суботи, 15 кіслева 684 (1923) року. Да буде її душа зав'язана у вузол життя. Нижче надпис на їдиш: 23 листопада 1923.	מערת המכפלה ציון לנפש ישרה אשה חשובה וישרה על פטירת אמו הצנועה מרת בתי מנוחה בתר יהודה ליב אשת ר אהרון גלאטט מטאווריק נפטרה בשם טוב בת נו שנה ועשק טו כסליו ש תרפד תנצבה 23 נאוועמבער 1993

			Польща	
29.	1882		Варшава, 1882, худ. Олександр Геримський. Джерело: Gieryski A. Na cmentarzu starozakonnych. 1882. Muzeum Narodowe w Warszawie. Nr inw. 81992/3 MNW. URL: https://cyfrowe.mnw.art.pl/pl/zbiory/987666 (дата звернення: 17.07.2025). На гравюрі зображено єврейський цвинтар у Варшаві з дерев'яними мацевами.	
30.	1913, 1914		Грубешів, поч. XX ст. Джерело: Unrecognized Jewish cemetery in Poland. Gross Family Collection The Center for Jewish Art. ID: 42315. URL: https://cja.huji.ac.il/browser.php?mode=set&id=42315 (дата звернення: 25.10.2025). Дерев'яні та кам'яні надгробки на єврейському цвинтарі. Мацева праворуч, що складається з дерев'яного саркофагу та кам'яної стели, датується 1913 роком.	
31.			Грубешів, поч. XX ст. Джерело: приватна колекція Менахема С. Дерев'яні надгробки у формі будиночків з вертикальними кам'яними стелами. Мацеви на передньому плані датуються 1912 та 1913 роками.	

32.	1831		Злочів, 1920-1930 pp. Джерело: Złoczew, cmentarz żydowski, macewa drewniana. Repozytorium Cyfrowe Instytutu Sztuki PAN. ID: IS_PAN_R0000064074. URL: https://repozytorium.ispan.pl/dlibra/publication/34699/edition/31388 (дата звернення: 20.02.2026). Дерев'яна мацева на єврейському цвинтарі. Епітафія: Тут лежить чоловік, що боявся Всевишнього (Йов 1:1), рабин, нагид (провідник, голова) та великий розумом (Мішлей 14:29) наш вчитель і рав Еліезер син нашого вчителя [...] рава Зеєва га-Леві благословенної пам'яті, помер в доброму імені 11 менахем-ава 591 (1831) за малим численням. Елія, укріпи силу, У шофар ти сурмив, приємною була молитва твоя, [Коли прийде] час левітів у Храмі, [...] прозвучить твій голос	פנ א(יש) י(רא) א(לקים) הרבן נגיד ורב תבונות מזה אליעזר בן המוה[...]. זאב הלוי זל נפ ב ש(ם) ט(וב) יא מנחם אב תקצא לק אליה עוז תא[מץ] שופר תקעת נעמת תפלתך הלויים עת במקדש [...]. אתה תשמיע קול
33.	1864		Злочів, 1920-1930 pp. Джерело: Złoczew, cmentarz żydowski, fragment z nagrobkiem Jehudy syna Mojżesza. Repozytorium Cyfrowe Instytutu Sztuki PAN. ID: IS_PAN_R0000064078. URL: https://repozytorium.ispan.pl/dlibra/publication/34703/edition/31392 (дата звернення: 20.02.2026). Ділянка з 3 дерев'яними та кам'яними мацевами. Епітафія на дерев'яній мацеві на передньому плані: Тут лежить чоловік, що боявся Небес [...] пан Шмуель [...] син [...] помер в доброму імені 28 тевета 624 (1864) за малим численням. Добре ім'я навіки [...] [...] бідним та нужденним давав	פנ איש ירא השמים [...]. מ שמואל [...] [...] מ נפ בשט ב טבת תרכד לפק שם טוב לעד [...] [...] לענים ואביונים נתת

34.	Сер. XIX ст.		Злочів, 1920-1930 рр. Джерело: Złoczew, cmentarz żydowski, nagrobek. Repozytorium Cyfrowe Instytutu Sztuki PAN. ID: IS_PAN_R0000064077. URL: https://repozytorium.ispan.pl/dlibra/publication/34702/edition/31391 (дата звернення: 20.02.2026). Дерев'яна мацева на єврейському цвинтарі. Епітафію розібрати неможливо.	
35.	1901		Кольбушова, 1929. Джерело: Avrum Polimer visits the grave of the former rebbe of Kolbuszowa. 1929. United States Holocaust Memorial Museum. ID: 66738. URL: https://collections.ushmm.org/search/catalog/pa17829 (дата звернення: 21.04.2026). Аврум Полімер на могилі ребе Аврагама Аарона Тейтельбаума. Надгробок ребе дерев'яний з дерев'яною огорожею, поруч помітні схожі мацеви.	
36.	Поч. XX ст.		Кольбушова, 1929. Стоп-кадр з відеохроніки. Джерело: Jewish cemetery, Kolbuszowa, Poland, 1930. The YIVO Encyclopedia of Jews in Eastern Europe. ID: 1635. URL: https://encyclopedia.yivo.org/media/1635 (дата звернення: 21.04.2026). Єврейський цвинтар з дерев'яними надгробками.	

37.	1771		Мейсце, 1930-і рр. Джерело: Wodziński M. <i>Macewy drewniane z Miejsca. Cmentarze żydowskie</i> / pod red. J. Woronczaka ; Bibliotheca Judaica. Wrocław: Towarzystwo Przyjaciół Polonistyki Wrocławskiej, 1995. T. 2. (Studia z dziejów kultury żydowskiej w Polsce). Дерев'яна мацева з цвинаря у м. Мейсце, на момент зйомки знаходилась в експозиції Єврейського музею у Вроцлаві. Епітафія (розшифровка д-ра Марціна Водзінського): Тут лежить жінка поважна доблесна дружина (Мішлей 31:10), пані Хайосен дочка славетного рава, раббі Александра, благословенної пам'яті, і померла в день 3 (вівторок) 5 адара року 53[1] (1771) ...	
38.	1788	 2. Kalonimos syn Jakuba, zm. 8 tamuz 5548 (1788)	Мейсце, 1930-і рр. Джерело: Wodziński M. <i>Macewy drewniane z Miejsca. Cmentarze żydowskie</i> / pod red. J. Woronczaka ; Bibliotheca Judaica. Wrocław: Towarzystwo Przyjaciół Polonistyki Wrocławskiej, 1995. T. 2. (Studia z dziejów kultury żydowskiej w Polsce). Дерев'яна мацева з цвинаря у м. Мейсце, на момент зйомки знаходилась в експозиції Єврейського музею у Вроцлаві. Епітафія (розшифровка д-ра Марціна Водзінського): [...] ... доброю дорогою давав [...] святого роду саме він [...] Калонімус син нашого вчителя Якова благословенної пам'яті, помер і був похований в день 8 [... тамуза] року 548 (1788) за малим численням. Да буде його душа зав'язана у вузол життя.	

39.	1802	 3. N. N. syn Mena- chema Jakuba Kopela, zm. 8 kislew 5563 (1802)	Мейсце, 1930-і рр. Джерело: Wodziński M. <i>Macewy drewniane z Miejsca. Cmentarze żydowskie</i> / pod red. J. Woronczaka ; Bibliotheca Judaica. Wrocław: Towarzystwo Przyjaciół Polonistyki Wrocławskiej, 1995. T. 2. (Studia z dziejów kultury żydowskiej w Polsce). Дерев'яна мацева з цвинаря у м. Мейсце, на момент зйомки знаходилась в експозиції Єврейського музею у Вроцлаві. Епітафія (розшифровка д-ра Марціна Водзінського): [...] син (людини, що в) 7 років була знавцем Тори, друга, раббі Менахема Яакова Копла ..., помер в день 6 у вечір Святої Суботи 8 кіслева в рік 563 (1802) ... Да буде його душа зав'язана у вузол життя.	
40.	1808	 4. Nachman syn Mojżesza, zm. 7 aw 5568 (1808)	Мейсце, 1930-і рр. Джерело: Wodziński M. <i>Macewy drewniane z Miejsca. Cmentarze żydowskie</i> / pod red. J. Woronczaka ; Bibliotheca Judaica. Wrocław: Towarzystwo Przyjaciół Polonistyki Wrocławskiej, 1995. T. 2. (Studia z dziejów kultury żydowskiej w Polsce). Дерев'яна мацева з цвинаря у м. Мейсце, на момент зйомки знаходилась в експозиції Єврейського музею у Вроцлаві. Епітафія (розшифровка д-ра Марціна Водзінського): Тут лежить чоловік простий та чесний який ходив шляхами добрими саме він, раббі Нахман син раббі Моше благословенної пам'яті, помер в день 1 (неділя) 6 ава року 568 (1808) за малим численням. Да буде його душа зав'язана у вузол життя.	

41. a	1942		Островець-Свентокшиський, 1942. Джерело: Night of Slaughter April 28, 1942. Jews of Ostrowiec. URL: https://jewsofostrowiec.com/night-of-slaughter-april-28-1942/ (дата звернення: 16.01.2026). Поховання євреїв, вбитих нацистами в Островці 28 квітня 1942 р. На передньому плані 4 дерев'яні мацеви. Зліва направо: Іцхак Алтер Грінберг, Шломо Лейбуш Вігдорович, Елі (Ела) Фішман, Агарон Маєрчик.	
39 б	1942		Островець-Свентокшиський, 1942. Джерело: Historical Jewish Sites in Ostrowiec. Jews of Ostrowiec. URL: https://jewsofostrowiec.com/places-2/ (дата звернення: 16.01.2026). Поховання євреїв, вбитих нацистами в Островці 28 квітня 1942 р. На передньому плані 4 дерев'яні мацеви. Зліва направо: Шломо Лейбуш Вігдорович, Елі (Ела) Фішман, Агарон Маєрчик.	
42.	Поч. XX ст.		Хоцно, 1920-1930 рр. Джерело: приватна колекція. Дерев'яна мацева на єврейському цвинтарі. Епітафія: Тут лежить жінка добродісна з гідного роду, доблесна дружина, скромна и дорога пані Хінда дочка рава світоча діаспори, пана Йосефа, благословенна пам'ять праведника, голови суду святої громади Станово (?) у Померанії що пішла у вічність вночі [...]	פנ האשה כשרה מגזע ישרה א(שת) ח(יל) הצנוע והיקרה מ הינדא בת הרב המא(ור) הג(ולה) מ יוסף וצל אבד דקק שטנו פאמרן אשר הלכה לעולמה בליך [...]

43.	Поч. XX ст.		Щецин, поч. XX ст. Джерело: Jüdischer Friedhof (Israelitischer Begräbnisplatz), Henriettenstraße 17. Sedina.pl – Internetowa Encyklopedia Szczecina. URL: http://sedina.pl/galeria/thumbnails.php?album=1850 (дата звернення: 20.02.2026). Єврейський цвинтар Щецина. На передньому плані праворуч – дерев'яна мацева, епітафія не читається.	
44.	Поч. XX ст.		Щецин, поч. XX ст. Джерело: Jüdischer Friedhof (Israelitischer Begräbnisplatz), Henriettenstraße 17. Sedina.pl – Internetowa Encyklopedia Szczecina. URL: http://sedina.pl/galeria/thumbnails.php?album=1850 (дата звернення: 20.02.2026). Дерев'яна мацева на єврейському цвинтарі Щецина. Епітафія: Тут похована жінка поважна і скромна, пані Фелка дружина шановного рава Яакова благословенної пам'яті [...]	פנ האשה החשובה והצנועה מ פעלכה אשת כה יעקב זל [...]
			Румунія	
45.	Д.н.		Ботошані, 1968, фот. Zusia Efron. Джерело: Jewish cemetery in Botoșani. 1968. Phot. Zusia Efron. Center for Jewish Art. ID: 218373. URL: https://cja.huji.ac.il/browser.php?mode=alone&id=218373 (дата звернення: 21.04.2026). Дерев'яна стела з металевим саркофагом на єврейському цвинтарі.	

Додаток 5

Збережені дерев'яні надгробки в інших країнах на цвинтарях або в музеях.

Загальна кількість: 56 фотографій, 1 відеохроніка (2 стоп-кадра).

№ п/п	Розпізнані дати на надгробках	Фото	Місце зйомки, дата, автор, джерело. Опис фото.	Епітафія на мові оригіналу
			Аргентина	
1.	1891 – 1930		Колонія Маурісіо , 2008, фот. Juan Bautista Leoni. Джерело: Leoni J. B., Acedo T., Tamburini D., Scarafia G. Cambio y continuidad en la materialidad funeraria del cementerio judío Algarrobos, Colonia Mauricio (Carlos Casares, Provincia de Buenos Aires). <i>Revista de Arqueología Histórica Argentina y Latinoamericana</i> . 2011. № 5. P. 35–65. URL: https://rdahayl.org/index.php/rdahayl/article/view/30/490 (дата звернення: 17.11.2025). Єврейський цвинтар Альгарробос. В центрі – дерев'яна мацева в цегляній надбудові у вигляді арки.	
2.	1891 – 1930		Колонія Маурісіо , 2018. Джерело: Alfieri P. V., Lofeudo R., Canosa G., Iloro F., Traversa L. P. Conservation of a Wooden Tomb-Marker from the Jewish Cemetery of Algarrobos in Argentina. <i>Heritage</i> . 2018. Vol. 1, № 1. P. 5. Дерев'яна мацева в цегляній надбудові на єврейському цвинтарі Альгарробос.	

3.	1891 – 1930		Колонія Маурісіо, 2018, фот. dr. Paula Alfieri. Джерело: Фото надала dr. Paula Alfieri. Дерев'яна мацева з єврейського цвинтаря Альгарробос.	
4.	2003		Білорусь Вітебськ, 2010, фот. Володимир Левін. Джерело: Staro-Ulanovichskoe Jewish Cemetery in Vitebsk. 2010. The Center for Jewish Art. ID: 86632. URL: https://cja.huji.ac.il/browser.php?mode=alone&id=86632 (дата звернення: 21.02.2026). Дерев'яна мацева у вигляді обеліску на єврейському цвинтарі. Надпис на табличці російською мовою: Лаговнер Яков Абрамович 26.06.1920 – 21.09.2003.	
5.	1904 – 1936		с. Ленін, 2007, фот. Володимир Левін. Джерело: Jewish Cemetery in Lenin, Belarus. The Center for Jewish Art. ID: 9354. URL: https://cja.huji.ac.il/browser.php?mode=set&id=9354&sort=DESC&many=20&start=80 (дата звернення: 21.02.2026). Близько 60 дерев'яних мацев на єврейському цвинтарі. Близько 30 мацев знаходяться на місцях фактичних поховань, інші – зібрані в декілька куп на території цвинтаря. Найдавніший надгробок належить Єгошуа, сину Баруха (1904), найновіший – Шейні Добі, дочці	

			Іцхака Ноаха (1936).	
6.	1915		с. Ленін, 2007, фот. Володимир Левін. Джерело: те саме. Типовий жіночий надгробок. Епітафія: Тут лежить, свідок пагорб цей та свідок мацева ця, про жінку стару та шановну, скромну та милостиву, Рейзл дочку раббі Баруха, померла в доброму імені в день 3 (вівторок) 25 швата 675 (1915) за малим численням. Да буде її душа зав'язана у вузол життя.	פנ עד הגל הזה ועדה המצבה על האשה הזקנה והכבודה וצנועה והחסודה רייזל בת ר ברוך נפטרה בשם טוב ביום ג כה שבט תרעה לק תנצבנ
7.	1928		с. Ленін, 2007, фот. Володимир Левін. Джерело: те саме. Типовий чоловічий надгробок. Епітафія: Тут лежить чоловік щирый та чесний, раббі Дов син раббі Тувії благословенної пам'яті, помер у вечір святої Суботи 7 сівана 688 (1928) року за малим численням. Да буде його душа зав'язана у вузол життя.	פנ איש תם וישר ר דוב בר טוביי זל נפטרה עשק ב ז סיון שנת תרפח לק תנצבנ
8.	1927		с. Ленін, 2007, фот. Володимир Левін. Джерело: те саме. Дерев'яний надгробок, облямований планками по периметру. Епітафія: Тут лежить, свідок пагорб цей та свідок мацева ця, про хлопчика улюбленого та дорогого, радість його батьків, Аврагама сина раббі Агарона Перельмана, прекрасна гілка зірвана в день 3 (вівторок) 21 дня місяця мар-хешван 688 (1927) року за малим численням. Да буде його душа зав'язана у вузол життя.	פנ עד הגל הזה ועדה המצבה הזאת על ילד אהוב וחביב משוש הוריו אברהם בר אהרון פרלמן יפה ענף נקטף ביום ג כא ימים לחדש מרחשון שנת תרפח לפק תנצבנ

			Латвія	
9.	1899		Кулдига, 2025. Джерело: Крайовий музей Кулдиги. Дерев'яний надгробок зберігається в фондах музею. Епітафія: Тут лежить чоловік дорогий та шановний [...] син Йосефа [...] помер [...] швата року 659 (1899) [...] Нижче помітно нерозбірливий надпис, ймовірно, на їдиш.	פנ איש היקר והנכבד [...] בר יוסף [...] נפטר [...] שבט שנת תרנ"ט [...]
10.	1894		Кулдига, 2025. Джерело: Крайовий музей Кулдиги. Дерев'яний надгробок зберігається в фондах музею. Епітафія нерозбірлива: [...] [...] адар ... 654 (1894) рік [...]	[...] [...] אדר [...] שנת תרנ"ד [...]
11.	1893		Кулдига, 2025. Джерело: Крайовий музей Кулдиги. Дерев'яний надгробок зберігається в фондах музею. Епітафія: Знак на похованні ... пані Хана, дочка раббі Нахмана, жінка раббі Йегуди Лейба га-Когена [...] [...] сімдесят років [...] року 653 (1893) за малим численням. Да буде її душа зав'язана у вузол життя. Нижче розташований надпис з ім'ям німецькою мовою.	מצבת קבר [...] מרת חנה בת הר נחמן אשת ר יהודה ליב הכהן [...] [...] שבעים שנה [...] שנת תרנ"ג לפק תנצבה
12.	1881		Кулдига, 2025. Джерело: Крайовий музей Кулдиги. Дерев'яний надгробок зберігається в фондах музею. Епітафія на мові їдиш: [...] син раббі Давида	[...] בן הרב דוד

			Лейвінзаун (?) Оплаканий своїми друзями ... від плачу дітей помер 10 дня [...] адара-1 [...] 641 (1881) Да буде його душа зав'язана у вузол життя.	ליווינזאן [...] ו בעווינט פאן זיינען פריינד [...] ו פאן זיינען קינדערן געשטארב 10 טאגע [...] אדר א [...] תרמא תנצבה
			Нідерланди	
13.	1849		Амстердам, 2020, фот. Олександра Фішель. Джерело: архів Олександри Фішель. Дерев'яна мацева з кладовища Зеебург в Музеї історії євреїв Амстердама. Епітафія: Під знаком тим похований шановний Лейб син Гірша Мофа, помер в день 5 (четвер) 26 елула 609 (1849) року за малим численням. Нехай спочинок його буде гідним. [...] Хевра Кадіша (Пховальне братство) Родхей Цедек («Ті, що прагнуть справедливості»).	תחת ציון הלז טמון כ לייב בן הירש מוֹף נפטר יום ה' כו אלול שנת תרט"ל תמכ [...] חק רודכי צדק
14.	1897		Амстердам, 2022. Джерело: Kistemaker C. Waar zijn de houten zerken van Zeeburg gebleven?. De Vrijdagavond. 2023. 2 febr. URL: https://devrijdagavond.com/2023/02/02/joodse-geschiedenis/waar-zijn-de-houten-zerken-van-zeeburg-gebleven/ (дата звернення: 05.03.2026). Фотографія надана Channa Kistemaker. Дерев'яна мацева з кладовища Зеебург, знайдена в 2022 році. Мацева знаходилась на похованні хлопчика, який помер у віці двох років. Епітафія: Тут лежить хлопчик Лемель син Моше [Ван] Коворден [...] помер 26 кіслева 658 (1897) за малим численням. Нехай спочинок його буде гідним. Нижче напис нідерландською:	פנ הילד לעמל בן משה [וא] קעבארדן [...] ו מת כו כסלו תרנ"ז ל לפק תמכ Leman Van

			Леман ван Коверден	Koeverden
15.	1849		Амстердам, 2012 Джерело: Van Dijk M. Joodse begraafplaats Zeeburg: Eerherstel voor Jodenmanussie. De Brug. 2012. 24 juli. URL: https://debrugkrant.nl/joodse-begraafplaats-zeeburg-eerherstel-voor-jodenmanussie/ (дата звернення: 06.03.2026). Дерев'яна мацева 1849 року з кладовища Зеебург в будинку Мір'ям Бертхаувер (Mirjam Berthauwer) в Амстердамі. Мацева була врятована від знищення в 1942 році матір'ю Мір'ям.	
16.	1900		Бюссюм, 2010. Джерело: RM513222 Bussum Amersfoortsestraatweg Begraafplaats. Wikimedia Commons. URL: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:RM513222_Bussum_Amersfoortsestraatweg_Begraafplaats.JPG (дата звернення: 21.09.2025). Дерев'яна мацева на єврейському цвинтарі Amersfoortsestraatweg. Станом на 2025 знаходилась в спеціальному прозорому захисному контейнері. Епітафія: [...] Тут похована жінка доблесна [...] шановного рава Пінхаса [...] [...] [...] [...] 660 (1900) за малим численням [...]	[...] פט אשת חיל [...] אשת פנחס [...] [...] [...] תרס לפק [...]

17.	1884		Бюссюм, 2010. Джерело: RM513223 Bussum Amersfoortsestraatweg Begraafplaats 001. Wikimedia Commons. URL: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:RM513223_Bussum_Amersfoortsestraatweg_Begraafplaats_001.JPG (дата звернення: 21.09.2025). Дерев'яна мацева на єврейському цвинтарі Amersfoortsestraatweg. Епітафія: [...] Тут лежить Чоловік чесний, ходив шляхами Вс- вишнього шановний Туві, син раббі Натана [...] [...] пішов у засвіти в день 2 швата 644 (1884) і похований наступного дня. Да буде його душа зав'язана у вузол життя.	[...] פנ איש ישר, הלך בדרך ה כ טובי ב ר נתן [...] [...] הלך לעלמו ביום בשבט תרמד ונקבר למחרתו תנצבה
18.	1805		Німеччина Аугсбург, 1927, фот. Theo Harburger. Джерело: Friedhof (13) - Kriegshaber (Germany). ca. 1926–1932. P160-125, Harburger, Theodor - Private Collection. National Library of Israel. System no. 990050689370205171. URL: https://www.nli.org.il/en/archives/NNL_CAHJP990050689370205171/NLI#\$FL166053835 (дата звернення: 21.10.2025). Дерев'яна мацева знаходиться в Музеї єврейської культури Аугсбурзької Швабії. Епітафія: Тут похований святий шановний Мордехай син шановного Мордехая благословенної пам'яті [...] в день 3 (вівторок) 27 мархешвана 566 (1805) за малим численням. Да буде його душа зав'язана у вузол життя.	פט מרדכי בן כ מרדכי זל מכסל ביום ג ך ז מרחשון תקסו לפק תנצבה

19.	1938 — 1939		Мюнзинген, 2021, фот. Jan Zawadil, Jüdische Museum Buttenhausen. Джерело: Dorf mit Erinnerung. Taz.de. URL: https://taz.de/Gedenken-an-NS-Verfolgung/!5810603/ (дата звернення: 29.07.2025). Три дерев'яні надгробки, що встановлювались у 1938-1939 рр. після заборони нацистами традиційних поховань, знаходяться в Єврейському музеї Буттенхаузена в м. Мюнзинген. Надгробки склалися з кількох дошок, частина з яких не збереглася. Епітафія на надгробку ліворуч (надгробок складається з 2 частин): Тут лежить дівчина Естер дочка Єгошуа Бера, хай він спочиває у мирі, померла в святу Суботу [щоб] втішилися 16 менахем-ава 698 (1938) за малим численням. Да буде її душа зав'язана у вузол життя. Нижче надпис німецькою: Августа Бер 7.2.1860 – 13.8.1938	פנ הבתולה אסתר ב יהושע באר ע(ליו)ה(שלום) נפטרת בשק נחמו טז מנחם אב תרחץ לפק תנצבה Auguste Bar 7. 2. 1860 13. 8. 1938
20.	1815, 1883		Фішах, 2010, Jewish Cemetery Expedition and Archive. Джерело: Jewish Cemetery Fischach by JCEAA. Flickr. URL: https://www.flickr.com/photos/jceaa/albums/72157623457880410/ (дата звернення: 21.02.2026). Дві дерев'яні мацеві у захисній конструкції на єврейському цвинтарі. Епітафії див. нижче.	
21.	1815, 1883		Фішах, 1927, фот. Theo Harburger. Джерело: Friedhof: 2 Grabsteine - Fischach (Germany). ca. 1926–1932. P160-49, Harburger, Theodor - Private Collection. National Library of Israel. System no. 990050688570205171. URL: https://www.nli.org.il/en/archives/NNL_CAHJP990050688570205171/NLI#\$FL166064156 (дата звернення: 21.10.2025). Епітафія 1 (ліворуч): Тут похований	פט יוסף משה בר אברהם

			Йосеф Моше син раббі Аврагама Галеві, ходив всі дні шляхом праведним, всі справи б-жественні в ім'я Небес, і приліпився до Б-га життя, помер в день 3 (вівторок) 13 і похований в день 4 (середа) 14 швата 575 (1815) за малим численням. Да буде його душа зав'язана у вузол життя. Епітафія 2 (праворуч, з акронімом, що утворює ім'я Брейндл): Жінка поважна, пані Брейндл, шановна дружина Й.М. Галеві Тут лежить ב). в домі була скромна, ה). волі Творця дотримувалась, י). в дні, що жила вдовою, י). працею рук своїх будеш харчуватися (Тегілім 128:2) – виконувала, ג). вберігала язик свій від брехні (Тегілім 34:14) ה). нужденних та бідних підтримувала, ל). отримати нагороду небесну пішла, [померла] в день 4 (середа) 22 адара 593 (1883) за малим численням. Да буде її душа зав'язана у вузол життя.	הלוי הלך כל ימיו בדרך הישר כל מעשיו הי לשם שמים ודבק באלהי חיים נפטר ב יו' ג ונקבר ביום ד יד שבט תקעה לפק נתצבה האח מ בריינדל אכ ימ הלוי פנ בבית הית' צנוע רצון הבור' שמר ימי מיגר אלמנותה יגיע כפיך כי תאכל קיים נצר' לשונ' מלדבר מרמ' דלים ואביונים תמכ' לקבל שכר השמ' הלכ' [...] ביום ד רב אדר תקצג לק נתצבה
			Російська Федерація	
22.	Сер. XX ст.		с. Баргузін, 2024, фот. Олена Берман. Джерело: Архів Олени Берман Один з кількох подібних надгробків на єврейській ділянці цвинтаря. Епітафія була нанесена на металеву табличку, текст не зберігся.	

23.	Сер. XX ст.		с. Баргузін, 2024, фот. Олена Берман. Джерело: Архів Олени Берман Один з кількох подібних надгробків на єврейській ділянці цвинтаря. Епітафія була нанесена на металеву табличку, текст не зберігся.	
24.	1971		с. Баргузін, 2015, фот. Katrin Kessler. Джерело: Jewish sector of the cemetery in Barguzin. The Center for Jewish Art. ID:..218013. URL: https://cja.huji.ac.il/browser.php?mode=alone&id=218013 (дата звернення: 21.02.2026). Дерев'яний надгробок на єврейській ділянці цвинтаря. Під фотографією підпис: Хаим Моисеевич Шаргер 06.04.1907 – 10.06.1971	
25. а, б	1961		Іркутськ, 2015, фот. Володимир Левін. Джерело: Jewish cemetery in Irkutsk, Russia. The Center for Jewish Art. IDs: 216945, 217644. URL: https://cja.huji.ac.il/browser.php?mode=set&id=21423 (дата звернення: 21.02.2026). Декілька дерев'яних обелісків другої половини XX ст. на єврейському цвинтарі. На одному збереглася фотографія і табличка з надписом російською мовою: Жидиханов Равиль Азизович, 1928 – 1961.	

26.	1968		Іркутськ, 2023, фот. Олена Берман. Джерело: Архів Олени Берман. Дерев'яний надгробок на єврейській секції муніципального цвинтаря. Епітафія двома мовами, іврит та їдиш: Тут лежить жінка Тіле (?) Рівка дочка Баруха Бендельман, померла 12 нісана 728 (1968). Да буде її душа зав'язана у вузол життя. Нижче надпис їдишем: Коханій дорогій святій матері від дітей, 1902 – 1968.	פנ האשה טילע רבקה בת ברוך בענדעלמאן נפטרה יב ניסן תשכח תנצבה דער ליבער טהיירער הייליקער מאמע פון די קינדער 1902 – 1968
27.	Сер. XX ст.		Канськ, 2015, фот. Володимир Левін. Джерело: Jewish sector of the cemetery in Kansk. The Center for Jewish Art. ID: 216467. URL: https://cja.huji.ac.il/browser.php?mode=alone&id=216467 (дата звернення: 21.02.2026). Надгробок-обеліск на єврейській ділянці цвинтаря.	
28. а, б	1958		Томськ, 2015, фот. Володимир Левін. Джерело: Jewish sector of the Northern Cemetery in Tomsk, Russia. The Center for Jewish Art. IDs: 215790, 215817. URL: https://cja.huji.ac.il/browser.php?mode=set&id=21418 (дата звернення: 21.02.2026). Декілька дерев'яних обелісків другої половини XX ст. на єврейському цвинтарі. На одному збереглася фотографія, на іншому – табличка з надписом російською мовою: Якобсон Герш..., умер 24 мая 1958 г. В возрасте 81 г.	

29.	1956		Томськ, 2015, фот. Володимир Левін. Джерело: Jewish sector of the Northern Cemetery in Tomsk, Russia. The Center for Jewish Art. ID: 215883. URL: https://cja.huji.ac.il/browser.php?mode=alone&id=215883 (дата звернення: 21.02.2026). Дерев'яна мацева з дерев'яною зіркою Давида. На мацеві видно прізвище російською мовою – Гельфанд. Металева табличка встановлена, ймовірно, пізніше. Надпис на табличці російською мовою: Гельфанд Анна Захаровна 1885 – 1956.	
30.	1943 – 1944		Якутськ, 2017, фот. Олексій Андрєєв. Джерело: Точка на карті: єврейское кладбище в Якутске. Цимес. URL: https://tsimmes.ru/evrejskoe-kladbishhe-v-yakutske/ (дата звернення: 21.12.2025). Комплекс дерев'яних мацев на похованнях євреїв з території України, Польщі та Литви на єврейському цвинтарі Якутська. Збереглося до 3 десятків мацев, що датуються 1943-1944 роками.	
31.	1944		Якутськ, 2023, фот. Олена Берман. Джерело: архів Олени Берман. Дерев'яна мацева на єврейському цвинтарі. Епітафія: Тут лежить чоловік шановний, власник добрих якостей, пан Іхель Міхель Вольф, син раббі Аврагама з міста Ріманув, молодий днями, пішов у засвіти 14 тевета 704 (1944). Да буде його душа зав'язана у вузол життя. Нижче у рамці надпис російською мовою: М. Вольф Риманув Польща Якутск 10.1.1944	פנ איש נכבד בעל מדות טובות מר יחיאל מיכל וואלף בן ר אברהם מעיר רימנוב צעיר לימים הלך לעולמו יד טבת תשד תנצבה

32.	1943		Якутськ, 2023, фот. Олена Берман. Джерело: архів Олени Берман. Дерев'яна мацева на єврейському цвинтарі. Епітафія: Тут лежить жінка поважна Лея, дочка Натана Гельдверта з міста Краків Полін (Польща), померла 16 тамуза року 703 (1943). Да буде її душа зав'язана у вузол життя. Нижче надпис польською та російською мовами: Lola Geldwerthowa Гельдверт Лёля Натановна z Krakowa – Polska из Кракова – Польша 8.IX.1883 19.VII.1943	פנ האשה החשובה לאה בת נתן געלדווערטה מעיר קראקא פולין נפטרה טז תמוז שנ תשג תנצבה
33.	1943		Якутськ, 2023, фот. Олена Берман. Джерело: архів Олени Берман. Дерев'яна мацева на єврейському цвинтарі. Епітафія: Тут лежить жінка дорога [...] Ройза, дочка раббі [...] з міста Ковно (Каунас) Літа (Литва), залишила душа її 25 адара-1 703 (1943). Да буде її душа зав'язана у вузол життя. Нижче у рамці надпис російською мовою: Броис [...] Роза Борисовна Ковно Литва 1881 – 2.3.1943	פנ האשה היקרה [...] רויזא בת ר [...] [...] מעיר קאוונא ליטא ינ כה אדר א תשג תנצבה

34.	1944		Якутськ, 2023, фот. Олена Берман. Джерело: архів Олени Берман. Дерев'яна мацева на єврейському цвинтарі. Епітафія: Тут лежить лобровична та дорога Сара Рахлін, дочка раббі Ізраеля з Кібартая – Літа (Литва). Да буде її душа зав'язана у вузол життя. 642 (1882) – 704 (1944). Нижче надпис литовською мовою: Sara Rachlin Kybartai Lietuwa [...]	פנ כשרה ויקרה שרה רכלין בת ר ישראל מקיבארטי ליטה תנצבה תרמ"ב תש"ד
35.	1944		Якутськ, 2023, фот. Олена Берман. Джерело: архів Олени Берман. Дерев'яна мацева на єврейському цвинтарі. Епітафія: Тут лежить несподіванно зірвана у дні в[ійни], дівчина Лея Вайнманн, дочка раббі Хаїма, нехай він спочиває з миром, з міста Мисленіц (Мислениці), залишила душа її в день святої Суботи 8 нісана 704 (1944). Да буде її душа зав'язана у вузол життя. Нижче у рамці надпис російською мовою: Леа Ваинман Мысленице Польша Якутск 1.4.1944	פנ פתאום גלטפה בימי המל(חמה) הבתולה לאה וויינמאנן בת ר חיים ע"ה מעיר מישלניץ ינ ביום ש"ק ח ניסן תשד תנצבה

36.	1940- i		Якутськ, 2023, фот. Олена Берман. Джерело: архів Олени Берман. Дерев'яна мацева на єврейському цвинтарі. Епітафія: Тут лежить жінка Фейга Лапін, дочка раббі Яакова Парнаса (керівника громади) народилась в місті Вільна (Вільнюс) Літа (Литва) померла [...]	פנ האשה פייגע לפין בת ר יעקב פרנס נולדה בעיר ווילנא ליטא נפטרה [...]
37.	1943		Якутськ, 2023, фот. Олена Берман. Джерело: архів Олени Берман. Дерев'яна мацева на єврейському цвинтарі. Епітафія: Тут лежить жінка скромна і поважна пані Мір'ям Лея, дочка праведного рава, нашого вчителя раббі Еліши, благословенна пам'ять про праведника, голови бейт-діна (суда) громади в Горлиц, Полін (Горлиці, Польща), онука святого учителя з Санца (Новий Сонч, Польща), з Горностайполя та [...] залишила душа її 11 ава 703 (1943) за малим численням. Да буде її душа зав'язана у вузол життя. Можливо, нижче існує надпис іншими мовами.	פנ אשה צנועה וחשובה מרת מרים לאה בת הרהצ מוה אלישע זצל אבדק גארליין פולין נכדת מרן הקדוש מצאנז מן הורנסטיפל והכרש'ל ינ יא אב תשג לק תנצבה
38.	1943		Якутськ, 2017, фот. Олексій Андреев. Джерело: Точка на карті: єврейское кладбище в Якутске. Цимес. URL: https://tsimmes.ru/evrejskoe-kladbishhe-yakutske/ (дата звернення: 21.12.2025). Дерев'яна мацева на єврейському цвинтарі. Епітафія: Тут лежить	פנ

			[...] [...] [...] наш учитель, раббі Аврагам Кельдеман, син раббі Шнеура(?) Шалома, нехай спочиває з миром, з міста Санок, Полін (Сянок, Польща), помер в доброму імені 13 ава 703 (1943) в місті Якутськ. Да буде його душа зав'язана у вузол життя. Нижче у рамці надпис російською мовою: А. Кельдеман Санок Польска 188[...] – 1943	[...] [...] [...] מהר אברהם קילדמן בן ר שנור שלם ע"ה מעיר סנק פולין נפטר בש"ט יג אב תשג בעיר יקוצק תנצבה
39.	1943		Якутськ, 2017, фот. Олексій Андреев. Джерело: те саме. Дерев'яна мацева на єврейському цвинтарі. Епітафія: Тут лежить жінка добродісна та поважна, її долоня була розкрита для бідних (Мішлей 31:20), пані Голда, дружина раббі Боруха Менахема Вольфа з міста Ріманов, Полін (Риманів, Польща), померла 10 адара-2 703 (1943) в місті Якутськ. Да буде її душа зав'язана у вузол життя. Нижче у рамці надпис російською мовою: Голда Вольф, Риманув Польска, 19[...] – 1943.	פנ אשה כשרה חשובה כפה פרשה לעני מרת גלדה אשת ר ברוך מנחם ואלף מעיר רימנוו פולין נפטרה י אדר ב תשג בעיר יקוצק תנצבה

40.	1943		Якутськ, 2017, фот. Олексій Андрєєв. Джерело: Jewish cemetery in Yakutsk, Russia. The Center for Jewish Art. ID: 281031. URL: https://cja.huji.ac.il/browser.php?mode=alone&id=281031 (дата звернення: 21.12.2025). Дерев'яна мацева на єврейському цвинтарі. Епітафія: Тут лежить жінка поважна та скромна, її долоня була розкрита для бідних, та її рука посилала (допомогу) нужденним (Мішлей 31:20), пані Сара, дочка Еліезера, благословенної пам'яті, Альтгольц з Санок, Полін (Сянок, Польща), померла в день 27 нісана року 703 (1943) за малим численням. Да буде її душа зав'язана у вузол життя.	פנ האשה החשובה והצנועה כפה פרשה לעני וידיל' שלחה לאביון מרת שרה בת אליעזר זל אלטהאלץ מסאנאק פוילן נפטרה ביום כז ניסן שנת תשג לפק תנצבה
41.	1943		Якутськ, 2017, фот. Олексій Андрєєв. Джерело: Jewish cemetery in Yakutsk, Russia. The Center for Jewish Art. ID: 281383. URL: https://cja.huji.ac.il/browser.php?mode=alone&id=281383 (дата звернення: 21.12.2025). Дерев'яна мацева на єврейському цвинтарі на похованні рабина Нафталі Хаїма Халберштама з Гороностайполю (зараз – Київська обл., Україна), сина раббі Еліши з Горлиці та правнука засновника хасидського двору Санц (Новий Сонч). Кам'яна плита встановлена міжнародним товариством «Огалеї цадікім» у 2000-х роках.	

42.	1943		Якутськ, 2017, фот. Олексій Андреев. Джерело: Jewish cemetery in Yakutsk, Russia. The Center for Jewish Art. ID: 281037. URL: https://cja.huji.ac.il/browser.php?mode=alone&id=281037 (дата звернення: 21.12.2025). Дерев'яна мацева у вигляді обеліску з поламаною зіркою Давида на єврейському цвинтарі. Епітафія російською мовою: Здесь похоронены Дедушка и внучек Шлейф[...] И.М. и Цвенбель Женичка 1943 г.	
43.	1943 – 1944		Якутськ, 2017, фот. Олексій Андреев. Джерело: Точка на карте: еврейское кладбище в Якутске. Цимес. URL: https://tsimmes.ru/evrejskoe-kladbishhe-yakutske/ (дата звернення: 21.12.2025). Дерев'яна мацева на єврейському цвинтарі, що виготовлена з 2 дошок.	
			Румунія	
44.	1907		Бухарест, 1997, фот. Дмитро Віленський. Джерело: Wooden tombstone, Romania, 1907. The Center for Jewish Art. ID: 10117. URL: https://cja.huji.ac.il/browser.php?mode=set&id=10117 (дата звернення: 21.02.2026). Дерев'яна мацева в Музеї історії та культури євреїв Румунії. Епітафія: Тут лежить жінка стара, пані ... Лея дочка раббі Аківі, померла 11 дня місяця тамуз року 667 (1907) за малим численням. Да буде її душа зав'язана у вузол життя.	פנ אשה זקנה מרת [...] לאה בת ר עקיבא נפ יא ימים לחדש טמוז שנת תרסז לפק תנצבה

45.	Поч. XX ст.		Бухарест, 1997, фот. Дмитро Віленський. Джерело: Wooden tombstone of Leah daughter of Leib. The Center for Jewish Art. ID: 94080. URL: https://cja.huji.ac.il/browser.php?mode=alone&id=94080 (дата звернення: 21.02.2026). Дерев'яна мацева в Музеї історії та культури євреїв Румунії. Епітафія: Тут лежить жінка поважна і стара, пані Лея дочка нашого вчителя і рава раббі Лейба померла [...] Да буде її душа зав'язана у вузол життя.	פנ אשה חשובה וזקנה מרת לאה בת מוהרר ליב נפטרה [...] תנצבה
46.	1909		Бухарест, 2017, фот. Володимир Левін. Джерело: Wooden tombstone of Blima daughter of Yosef from Silistra (1909), Romania. The Center for Jewish Art. ID: 22009. URL: https://cja.huji.ac.il/browser.php?mode=set&id=22009 (дата звернення: 21.02.2026). Дерев'яна мацева в Музеї історії та культури євреїв Румунії. Епітафія: Тут лежить жінка поважна пані Бліма дочка нашого вчителя і рава, раббі Йосефа з Сілістри (зараз – місто в Болгарії), померла 14 швата 669 (1909). Да буде її душа зав'язана у вузол життя.	פנ אשה חשובה מרת בלימע בת מוהרר יוסף מסיליסטרה נפט יד שבט תרס"ט תנצבה

47.	1909		Бухарест, 1966, фот. Zusia Efron. Джерело: Wooden tombstone of Sarah daughter of Tzvi Halevi (1909), Romania. The Center for Jewish Art. ID: 22007. URL: https://cja.huji.ac.il/browser.php?mode=set&id=22007 (дата звернення: 21.02.2026). Дерев'яна мацева в Музеї історії та культури євреїв Румунії. Епітафія: Тут лежить жінка [...] згасла у шістдесят років, пані Сара, дочка раббі Цві га-Леві, померла у вечір рош ходеш тевет року 669 (1909). Да буде її душа зав'язана у вузол життя.	פנ אשה [...] כבת ששים שנה מרת שרה בת ר צבי הלוי נפ ערה טבת שנת תרסט תנצבה
48.	1910		Ботошані, 2024, фот. Ruth Ellen Gruber. Джерело: Romania: We find rare wooden Jewish gravestones in Botosani and Dorohoi. Jewish Heritage Europe. URL: https://jewish-heritage-europe.eu/2024/08/15/romania-wooden/ (дата звернення: 21.02.2026). Дерев'яна мацева на єврейському цвинтарі. Епітафія: Тут лежить [...] син раббі Баруха [...] адар 670 (1910). Да буде його душа зав'язана у вузол життя.	פנ [...] בר ברוך [...] אדר תך תנצבה

49.	1912		Дорогой, 2024, фот. Ruth Ellen Gruber. Джерело: те саме. Дерев'яна мацева в огелі на єврейському цвинтарі. Епітафія: Тут лежить жінка добродісна, скромна і благочестива, відома рабаніт (дружина рабина) пані Броха, нехай спочиває з миром, дочка праведного рава раббі Елієзера Зєєва, благословенна пам'ять праведника цього, дружина [...померла...] тамуза 672 (1912). Да буде її душа зав'язана у вузол життя.	פנ אשה כשרה צנועה והחסידה המפורסמת הרבנית מרת ברכה ע'ה בהעצ ראליעזר זאב זצלהה אשת [...] תמוז תרעב תנצבה
50.	1917		Ciret, 1996, фот. Борис Хаймович. Джерело: Jewish cemetery in Sighetu Marmăției. The Center for Jewish Art. ID: 178040. URL: https://cja.huji.ac.il/browser.php?mode=alone&id=178040 (дата звернення: 21.02.2026). Кам'яна мацева в дерев'яному футлярі на єврейському цвинтарі.	

			США	
51.	1908		Сірак'юс, 2021. Джерело: Renovating a Grave Marker. Woodworkers of Central New York. URL: https://www.woodcny.org/renovating-a-grave-marker.html (дата звернення: 21.02.2026). Дерев'яна мацева на єврейському цвинтарі. Епітафія: Тут лежить жінка пані Рахель дочка Давида Еліягу, померла в день 4 менахем-ава 668 (1908). Да буде її душа зав'язана у вузол життя. Нижче надпис англійською мовою: Ratchel Slive died the 31 of July 1908	פנ האשה מרת רחל בת דוד אליהו נפטרה ביום ד' מ' אב שנת תרסח תנצבה
			Угорщина	
52.	1941		Карцаг, 2021, відеохроніка, школа Шейбера (Карцаг). Джерело: Élők Háza – a karcagi zsidó temető. Scheiber Sándor Iskola. URL: https://youtu.be/RNZX0X7d8Ns?t=356 (дата звернення: 08.12.2025). Дерев'яна мацева на єврейському цвинтарі. Епітафія угорською мовою: Голдбергер Тамаш, лікар, 1922 – 1941. Ти був нашою гордістю, наш найпрекрасніший дар, наша єдина надія [...] Постамент встановлений пізніше. Надпис на постаменті: Він добровільно пішов на смерть, щоб уникнути переслідування євреїв, залишив нас у вічному траурі.	

53.	1899, 1919		Хайдунанас, 2021, фот. Gabriella Dohi. Джерело: Jewish cemetery in Hajdúnánás - Ohel of Rabbi Israel Efraim Fishel Sofer and Rabbi Ben-Zion Hailprin. The Center for Jewish Art. ID: 389441. URL: https://cja.huji.ac.il/browser.php?mode=alone&id=389441 (дата звернення: 21.02.2026). Два надгробки в огелі рабина Ісраеля Ефраїма Фішеля Софера (1899) та рабина Бен-Ціона Гальпріна (1919). Надгробки складаються з кам'яної стели з епітафією та дерев'яної частини у вигляді саркофагу.	
54.	1914		Чехія Гораждьовіце, дата зйомки невідома. Джерело: Фотографія надана Dan Polakovic. Дерев'яна мацева в Міському музеї міста Гораждьовіце. Епітафія: Прагнула добро робити, велика кількість справедливих [справ] її враховано, сама [була] скромна, добродісна, пані Рахель, поважна дочка рабина, пана Моше Агарона, благословенної пам'яті, померла 14 кіслева року 675 (1914) за малим численням Да буде її душа зав'язана у вузол життя Загуж, Галичина	פט רדפה חסדים לעשות רוב צדקותיה ספורות אצמו צנועה הכשרה מ רחל החשובה בהרבני מ משה אהרון זל נפ יד כסלו שנת תרעה לק תנצבה זאגארש גאליציא

			Швейцарія	
55.	1859		Базель, дата зйомки невідома. Джерело: Єврейський музей Швейцарії. Дерев'яна мацева в експозиції Єврейського музею Швейцарії. Епітафія: Тут похована жінка поважна [...] пані Брейндл дружина Генле Блоха [...] в день святої Суботи і була похована в день 1 (неділя) 27 нісана 619 (1859) за малим численням. [...] [...]	פנ האשה חשובה [...] מרת בריינדל אשת הענלה בלאך [...] ביום שק ונקברת ביום א כז ניסן תריט לפק תנב [...]

Додаток 6

Дерев'яні надгробки єврейських солдатів часів Першої та Другої світових війн.
Загальна кількість: 23 фотографії, 1 відеохроніка.

№ п/п	Розпізнані дати на надгробках	Фото	Місце зйомки, дата, автор або власник. Джерело. Опис фото.
			Бельгія
1a	1917		Поперінге (Фландрія), 1917, Jewish Museum London/Jewish Military Museum Джерело: Photograph of Harry Lazarus's grave. Jewish Museum London / Jewish Military Museum Collections. Personal Possessions. ID: 003966. British Jews in the First World War. URL: https://www.jewswww.uk/jewish-museum-london-jewish-military-museum-collections-personal-possessions-1391.php (дата звернення: 09.02.2026). Дерев'яний надгробок солдата британської армії Гаррі Лазаруса, який загинув 10.07.1917, на військовому цвинтарі Lijssenthoek.
16	1917		Поперінге (Фландрія), д.н., London Jewish Cultural Centre. Джерело: Harry Lazarus. We Were Together Through The Great War. URL: https://www.jewswww.uk/harry-lazarus.php (дата звернення: 09.02.2026). Дерев'яний надгробок солдата британської армії Гаррі Лазаруса на військовому цвинтарі Lijssenthoek замінено на мармуровий.
			Білорусь
2	1917		Нелокалізований цвинтар, 1917. Джерело: Колекція Tomek Wiśniewski. Дерев'яний надгробок єврейського солдата німецької армії (ландвера). Епітафія: Тут спочиває військовий доброволець Ганс Філіпп 7. K. L. I. R 46 (7 рота піхотного полку королівського ландверу № 46) народився 5.5.85. загинув 11.8.17.

			Велика Британія
3	1914 — 1918		Ліверпуль, 2017, фот. Bev Goodwin. Джерело: Princes Road Synagogue, Broadgreen, Liverpool, Merseyside. Returned from the Front. URL: http://thereturned.co.uk/crosses/broadgreen-liverpool/ (дата звернення: 21.01.2026). Дерев'яний надгробок на цвинтарі Broadgreen. Під зіркою Давида табличка з надписом англійською мовою: Щит давида, священний символ з могили невідомого єврейського солдата у Франції, був переданий Імператорською комісією з військових могил під опіку старої єврейської громади Ліверпуля, на вічну пам'ять загиблим єврейським солдатам цього регіону, під час великої війни 1914–1918
4	1915		Манчестер, 2016, Manchester Jewish Museum. Джерело: Manchester Jewish Museum. Returned from the Front. URL: http://thereturned.co.uk/crosses/manchester-jewish-museum/ (дата звернення: 09.02.2026). Дерев'яний надгробок солдата британської армії Еріка Конрада Саймона, який загинув 17.08.1915 у Франції та похований на цвинтарі с. Мілленкур. Зберігається в Єврейському музеї Манчестера.
			Єгипет
5	1916 — 1918		Ель-Кантара, 1916–1918, фотограф Філіп Філіпс (Коен). Джерело: Photograph taken during the war service of Philip Phillips (Cohen) in Egypt. Jewish Museum London / Jewish Military Museum Collections. Personal Possessions. ID: 003995. British Jews in the First World War. URL: https://www.jewsffww.uk/jewish-museum-london-jewish-military-museum-collections-personal-possessions-1391.php (дата звернення: 09.02.2026). Військовий цвинтар британської армії в Ель-Кантарі. На передньому плані 3 поховання єврейських солдатів з надгробками у формі зірки Давида.

			Ізраїль
6	1914 – 1918		Єрусалим (імовірно), 1919, фотографія з буклету, виданого в Єрусалимі в 1936 році клубом колишніх військовослужбовців «Менора» в пам'ять фельдмаршала лорда Алленбі. Джерело: The Jews in the Palestine Campaign. Jewish Museum London / Jewish Military Museum Collections. Jewish Legion. ID: 003252. British Jews in the First World War. URL: https://www.jewsfirstworldwar.org.uk/jewish-museum-london-jewish-military-museum-collections-jewish-legion-1183.php (дата звернення: 09.02.2026). Імовірно, військовий цвинтар британської армії на горі Скопус. На передньому плані ділянка поховань єврейських солдатів з дерев'яними надгробками у вигляді зірки Давида.
			Італія
7а	1944 – 1945		Равенна, 1945, Yad Vashem Photo Archive Джерело: Ravenna, Italy, 22/03/45, The Jewish cemetery. 1945. Yad Vashem. Archival Signature: 5038/34. URL: https://collections.yadvashem.org/en/photos/45987 (дата звернення: 05.02.2026). Цвинтар з дерев'яними надгробками солдатів Єврейської бригади Британської армії.
7б	1944 – 1945		Равенна, 1948, Yad Vashem Photo Archive Джерело: Jewish Brigade Cemetery, Ravenna, Italy, 04/02/1948. Yad Vashem. Archival Signature: 10826/3. URL: https://collections.yadvashem.org/en/photos/12460492 (дата звернення: 05.02.2026). Цвинтар з дерев'яними надгробками солдатів Єврейської бригади Британської армії.

7в	1945		Равенна, 2012, фот. Daniel Ventura Джерело: Ravenna War Cemetery 47. Wikimedia Commons. URL: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Ravenna_War_Cemetery_47.jpg (дата звернення: 05.02.2026). Цвинтар солдатів Єврейської бригади Британської армії. Дерев'яні надгробки замінені мармуровими.
			Німеччина
8	1914 – 1918		Бранденбург-на-Гафелі, 1914-1918 Джерело: Brandenburg an der Havel, Brandenburg. Onlineprojekt Gefallenendenkmäler. URL: http://www.denkmalprojekt.org/2020/brandenburg-an-der-havel_brb.html (дата звернення: 11.02.2026). Кладовище єврейських військовополонених російської армії у таборі в Бранденбурзі, район Квенц (Quenz), знищене у 1943 р. На фото видні близько 18 поховань. Надгробки складаються з вертикальної та горизонтальної частин. Вертикальна частина бетонна зі вставленою дерев'яною дошкою, на яку нанесена епітафія. Горизонтальна частина дерев'яна у вигляді саркофагу.
			Польща
9	1914 – 1918	 <i>Сментарык на грэбіце Магury, у пов. гoрlickім, polegлыx зoлнiеру в часі вiеlкіеj вoјны.</i>	Маластувський перевал, військовий цвинтар №60 (Магура), 1933, фот. Roman Reinfuss. Джерело: Reinfuss R. Smentarze, na których nie zapłoną światła. Kuryer Literacko-Naukowy. 1933. № 44. 30 października. P. 9. (Dodatek do Ilustrowany Kuryer Codzienny. № 301). URL: https://mbc.malopolska.pl/pl/podglad/kuryer-literacko-naukowy-mieczyslaw-dabrowski-9087/?&query=Kuryer%20Literacko-Naukowy&type=fields (дата звернення: 09.03.2026). Військовий цвинтар австро-угорської армії з дерев'яними надгробками, архітектор Душан Юркович. На передньому плані праворуч помітно надгробок солдата-єврея.

10	1914 – 1918		Маластувський перевал, військовий цвинтар №60 (Магура), 2019, фот. Henryk Bielamowicz. Джерело: Małastów, cmentarz wojenny nr 60 (HB2). Wikimedia Commons. URL: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Ma%C5%82ast%C3%B3w,cmentarz_wojenny_nr_60(HB2).jpg (дата звернення: 06.03.2026). Реконструйований у 2002 р. дерев'яний надгробок солдата австро-угорської армії, військового єгеря 4-го фельдєгерського батальйону Мендела Брода.
			Словенія
11	1915 – 1917		Планина Загрм (гора Мрзлі-Врх, поблизу міста Толмін), 1915 – 1917. Джерело: колекція Eric Feinstein. Військовий цвинтар австро-угорської армії. На фото поруч розташовані дерев'яні надгробки 3 солдатів – мусульманина, єврея, християнина. Мацева виготовлена майстром-християнином: розподіл заповідей на Скрижалях Заповіту 3:7 притаманний католицькій та лютеранській традиціям, акронім Г.Д.З.Д.Д записаний зліва направо.
			Україна
12	1914 – 1918		Стрий, Львівська обл., д.н., колекція родини Гросс. Джерело: Jewish military cemetery in Stryi, Ukraine - Postcard. Gross Family Collection. Center for Jewish Art. ID: 42215. URL: https://cja.huji.ac.il/browser.php?mode=set&id=42215 (дата звернення: 13.02.2026). Поштівка «Стрий – єврейський військовий цвинтар». Надпис над брамою: «Kaiserlich und Königlich Militär Friedhof» («Імператорський і Королівський військовий цвинтар»). Пам'ятники, ймовірно, дерев'яні, як і на більшості військових цвинтарів часів Першої світової війни.
			Франція

13a	1917		Аппас, 1917. Джерело: Photograph of temporary gravestone for Pte. Samuel Raymond Trotskey. Jewish Museum London / Jewish Military Museum Collections. Personal Possessions. ID: 004563. British Jews in the First World War. URL: https://www.jewsfww.uk/jewish-museum-london-jewish-military-museum-collections-personal-possessions-1391.php (дата звернення: 09.02.2026). Військовий цвинтар британської армії. На передньому плані – дерев'яний надгробок соладата Королівського армійського медичного корпусу (7th Field Ambulance RAMC) рядового Самуеля Раймонда Троцького, який загинув 14.06.1917
136	1917		Аппас, дата невідома. Джерело: Photograph of permanent gravestone for Private Samuel Raymond Trotskey. Jewish Museum London / Jewish Military Museum Collections. Personal Possessions. ID: 004562. British Jews in the First World War. URL: https://www.jewsfww.uk/jewish-museum-london-jewish-military-museum-collections-personal-possessions-1391.php (дата звернення: 09.02.2026). Надгробок солдата британської армії Самуеля Раймонда Троцького на цвинтарі м. Аппас, встановлений замість дерев'яного.
14a	1917		Борен, 2017, Commonwealth War Graves Commission. Джерело: Beaurains – Commonwealth War Graves Commission, France. Returned from the Front. URL: http://thereturned.co.uk/crosses/cwgc-beaurains/ (дата звернення: 09.02.2026). Дерев'яний надгробок офіцера британської армії, 2-го лейтенанта Маркуса Сегалія, який загинув 19.06.1917 у Франції та похований на цвинтарі м. Аппас. Зберігається в офісі CWGC (Комісія Співдружності з військових поховань).

146	1917		Аппас, д.н., фот. Andrew Fetherston. Джерело: Marcus Segal. Commonwealth War Graves Commission. URL: https://www.cwgc.org/find-records/find-war-dead/casualty-details/574943/marcus-segal/ (дата звернення: 09.02.2026). Надгробок офіцера британської армії Маркуса Сегалія на цвинтарі м. Аппас, встановлений замість дерев'яного.
15	1918		Белікур, 1918. Фотограф Walter Hamilton Lillie. Джерело: Cemetery at Baliecourt. 1918. National WWI Museum and Memorial. ID: 1985.53.1.208. URL: https://collections.theworldwar.org/argus/final/Portal/Default.aspx?lang=en-US (дата звернення: 28.04.2026). Військовий цвинтар британської армії, заснований у 1918 р. На передньому плані надгробок єврейського солдата у формі Скрижалей Заповіту.
16a	1918		Біі-Беркло, 1918 Джерело: колекція Eric Feinstein. Німецький військовий цвинтар Billy-Berclau. На передньому плані дерев'яний надгробок санітара-ефрейтора Леопольда Майера, який загинув 15.02.1918 р.
166			Біллі-Беркло, 2019 Джерело: Deutscher Soldatenfriedhof 1914-1918 Billy-Berclau (07). Wikimedia Commons. URL: https://commons.wikimedia.org/wiki/Category:Deutscher_Kriegsgr%C3%A4berst%C3%A4tte_Billy-Berclau#/media/File:Billy-Berclau_(Frankreich,_im_D%C3%A9partement_Pas-de-

			Calais) %E2%80%94 Deutscher Soldatenfriedhof 1914-1918 Billy-Berclau (07).jpg (дата звернення: 13.02.2026). Німецький військовий цвинтар Billy-Berclau з кам'яними надгробками. Серед хрестів помітні 2 стели з зірками Давида.
17a	1944		Сен-Жам (Нормандія), 1944-1945, відеохроніка, оператор Major William J. Fedeli. Джерело: American military at the St. James Cemetery. United States Holocaust Memorial Museum. URL: https://collections.ushmm.org/search/catalog/irn1005077 (дата звернення: 04.02.2026). Американський військовий цвинтар St. James з дерев'яними надгробками у Нормандії. На 25 сек. кінохроніки в кадрі помітний надгробок у формі зірки Давида.
176	1944		Сен-Жам (Нормандія), д.н. Джерело; Traveling with Simone. Flickr. URL: https://www.flickr.com/photos/withsimone/26823276692 (дата звернення: 09.02.2026). Американський військовий цвинтар St. James у Нормандії. Дерев'яні надгробки замінені мармуровими.

Додаток 7

**Таблиця 1. Розпізнані дати встановлення дерев'яних мацев єврейських
кладовищ з території сучасної України**

№	Період			
	XVIII сторіччя	XIX сторіччя	Перша половина XX сторіччя	Друга половина XX сторіччя
	Населений пункт, рік поховання (№ додатку / № фото)			
1	Коритниця, 1704 (2/13)	Кисилин, 1898 (2/11)	Володимир, 1906 (2/3)	Гайсин, 1962 (3/3)
2		Луцьк, 1889 (2/18)	Володимир, 1906 (2/3)	Тростянець, 1946 (3/4)
3		Луцьк, 1892 (2/18)	Володимир, 1908 (2/3)	Народичі, 1963 (3/6)
4		Дрогобич, 1890-і (2/27)	Володимир, 1908 (2/3)	Народичі, 1964 (3/7)
5		Дрогобич, 1900 (2/27)	Кисилин, 1903 (2/11)	Народичі, 1963 (3/8)
6		Балта, 1886 (2/37)	Локачі, 1904 (2/15)	Народичі, 1953 (3/9)
7		Балта, 1887 (2/37)	Локачі, 1905 (2/15)	Народичі, 1949 (3/11)
8		Балта, 1888 (2/37)	Локачі, 1906 (2/15)	Народичі, 1964 (3/12)
9		Балта, 1889 (2/37)	Локачі, 1906 (2/15)	Народичі, 1964 (3/13)
10		Балта, 1889 (2/37)	Локачі, 1906 (2/15)	
11		Балта, 1889 (2/37)	Локачі, 1909 (2/14)	
12		Любешів, 1897 (2/42)	Локачі, 1909 (2/14)	
13		Корюківка, 1890-і (3/1)	Локачі, 1909 (2/14)	
14		Чернігів, 1890	Локачі, 1911	

		(3/2)	(2/14)	
15			Локачі, 1912 (2/14)	
16			Луцьк, 1903 (2/18)	
17			Озютичі, 1907 (2/20)	
18			Озютичі, 1908 (2/20)	
19			Озютичі, 1909 (2/20)	
20			Озютичі, 1909 (2/20)	
21			Озютичі, 1911 (2/20)	
22			Озютичі, 1911 (2/20)	
23			[Волинь], 1920 (2/21)	
24			[Волинь], 1924 (2/21)	
25			Рогатин, 1916 (2/28)	
26			[Поділля], 1909 (2/38)	
27			[Поділля], 1910 (2/38)	
28			[Поділля], 1910 (2/38)	
29			[Поділля], 1911 (2/38)	
30			[Поділля], 1911 (2/38)	
31			[Поділля], 1911 (2/38)	
32			[Поділля], 1911 (2/39)	

33			[Поділля], 1912 (2/38)	
34			[Поділля], 1912 (2/38)	
35			[Поділля], 1913 (2/38)	
36			[Поділля], 1913 (2/38)	
37			Любешів, 1909 (2/42)	
38			[Полісся], 1910 (2/44)	
39			[Полісся], 1911 (2/44)	
40			[Полісся], 1905 (2/45)	
41			[Полісся], 1908 (2/45)	
42			[Полісся], 1909 (2/45)	
43			[Полісся], 1911 (2/45)	
44			[Полісся], 1915 (2/45)	
45			[Полісся], 1915 (2/45)	
46			Меджибіж, 1902 (2/38)	

Всього – 70, з них:

- XVIII сторіччя – 1;
- XIX сторіччя – 14;
- Перша половина XX сторіччя до 1945 року – 46;
- 1946 рік – друга половина XX сторіччя – 9.

Додаток 8

**Таблиця 2. Статистика використання дерев'яних мацев на
кладовищах Зеебург та Мейдерберг в Амстердамі у період з 1870 по 1898 рр.**

№ п/п	Рік	Зеебург (соціальне / низькостатусне)			Мейдерберг (високостатусне)		
		Дерев'яні	Кам'яні	Загальна к-ть поховань	Дерев'яні	Кам'яні, марму- рові	Загальна к-ть поховань
1	1870	71	2	479	39	87	111
2	1871	87	7	539	37	82	152
3	1875 – 1876	114	20	588	30	123	151
4	1876 – 1877	104	18	600	26	156	157
5	1877 – 1878	97	25	700	23	135	148
6	1878 – 1879	85	25	616	25	160	180
7	1880 – 1881	110	29	620	16	154	145
8	1881 – 1882	88	41	700	15	183	178
9	1882 – 1883	81	79	901	19	186	181
10	1884 – 1885	115	57	736	9	197	211
11	1885 – 1886	102	63	776	9	194	179
12	1888 – 1889	80	65	629	7	185	187
13	1889 – 1890	98	78	721	4	235	240
14	1890 – 1891	99	84	748	8	191	267
15	1892 м1893	45	124	653	5	192	205
16	1895 – 1896	30	136	501	3	177	167
17	1896 – 1897	31	135	489	1	190	199
18	1897 – 1898	50	138	533	0	225	221

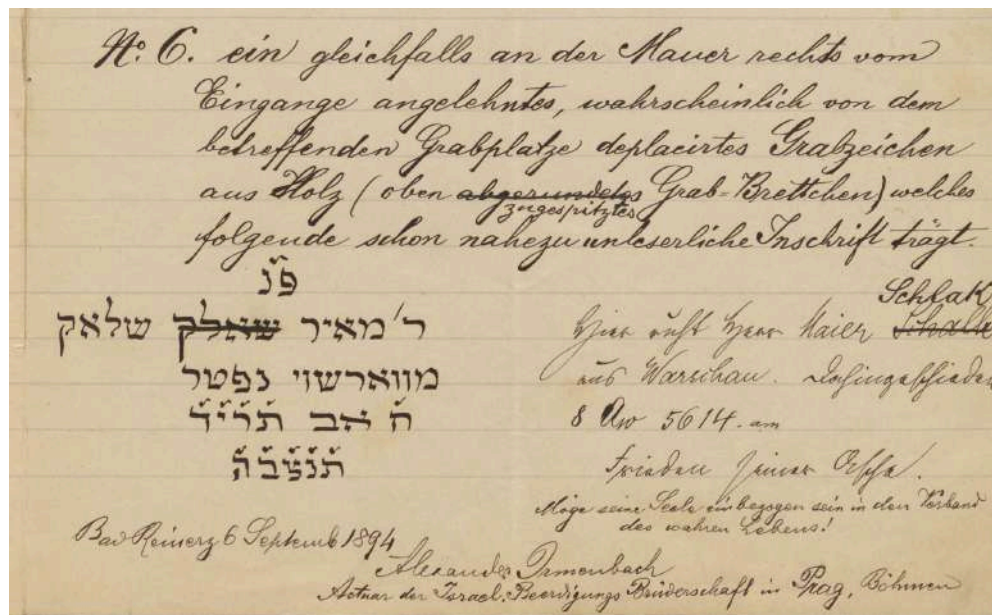
Примітки до таблиці 2:

1. Щорічна статистика подається згідно з єврейським календарем (тобто, охоплює період приблизно з жовтня поточного по вересень наступного року), крім 1870 та 1871 рр., за які статистика наведена за григоріанським календарем.
2. Кількість поховань у Зеебурзі значно перевищує кількість встановлених надгробків внаслідок великої дитячої смертності у громаді; на похованнях мертвонароджених та, в багатьох випадках, дітей, надгробок не встановлювався.
3. За деякі роки статистика в газеті подана без зазначення матеріалу надгробків, в таблиці вони не враховані.

Джерело:

Nieuw Israëlietisch Weekblad. Amsterdam. 1871, №26; 1872, №25; 1877, №36; 1878, №28; 1879, №27; 1880, №44; 1881, №25; 1883, №29; 1884, №32; 1886, №30; 1887, №33; 1890, №37; 1891, №37; 1892, №42; 1894, №32; 1897, №42; 1898, №43; 1899, №48.

Додаток 9

Мал. І. Фрагмент переліку поховань на кладовищі міста Бад Райнерц (зараз – Душники-Здруй, Польща), складеного 6 вересня 1894 року секретарем поховального братства Праги Александером Ірменбахом за участі кантора з Кракова Мозеса Остерна.

Переклад з німецької:

№6. Прислонений до стіни праворуч від входу дерев'яний надгробний знак (загострена вгорі надгробна дошка), який, ймовірно, був переміщений з відповідного місця поховання, і містить напис, що вже майже неможливо прочитати.

Тут спочиває

р. Меїр Шлак

з Варшави, помер

8 ава 614 (2 серпня 1854)

Мир його праху (в тексті епітафії на івриті цієї фрази немає)

Да буде його душа зав'язана у вузол справжнього життя.

Бад Райнерц, 6 вересня 1894 року. Александер Ірменбах

Секретар Єврейського поховального товариства у Празі, Богемія.

Джерело:

Archiwum Państwowe we Wrocławiu, oddział w Kamieńcu Ząbkowickim. Akta miasta Duszniki
Zdrój. Sign. 584. S. 8.

Додаток 10

Таблиця 3. Дерев'яні надгробки типу «надбудова»

№ п/п	Класифікація	В якому н/п виявлено, датування	
		На території України	Поза межами України
1	Підтип 1: всебічна дерев'яна надбудова навколо кам'яного надгробка	Чернівці (район Садгора), дата невідома	Городище (Білорусь), кін. XIX ст.;
2	Підтип 2: кам'яна надбудова з дерев'яними елементами	-	Ліда (Білорусь), поч. XX ст.; Вільнюс (Литва), поч. XX ст.
3	Підтип 3: дах на дерев'яних опорах	Стрий (Львівська обл.), поч. XX ст. Івано-Франківськ, 1920-і рр. Меджибіж, д.н.	-
4	Підтип 4: «футляр»	-	Сігет (Румунія), 1917
5	Підтип 5: каркас	Локачі (Волинська обл.), поч. XX ст.	Городище (Білорусь), 1890
6	Підтип 6: дерев'яна стела з кам'яною обмурівкою	Гайсин (Вінницька обл.), 1962 Тростянець (Вінницька обл.), 1946	Колонія Маурісіо (Аргентина), кін. XIX – поч. XX ст. Бранденбург (Німеччина), 1914-1918

Примітки до таблиці 3:

До типу «надбудова» віднесено надгробки, які складаються з двох елементів: основна частина з епітафією (стела або плита) та допоміжна конструкція, призначена для підтримки та захисту від впливу зовнішнього середовища. Основна та допоміжна конструкції виготовлені з різного матеріалу.

Додаток 11

Таблиця 4. Дерев'яні надгробки саркофагового типу

№ п/п	Класифікація	Ключові характеристики	В якому н/п зафіксовано
1	Підтип Волинський	- Висота до 0,6 м; ширина менша за висоту; довжина до 1,8 м - Конструктивна система: стінова. - Дах: двосхилий, без улаштування додаткових елементів кроквяної системи. - Покриття: поздовжні дошки. - Віконця: відсутні. - Торцева стіна може бути виконана з однієї суцільної дошки з трикутним завершенням (щипець). - Вертикальна стела: присутня в більшості випадків; дерев'яна або кам'яна; вкопана перед саркофагом та прикріплена до нього за допомогою хомута або вставлена в спеціальний паз.	Володимир, Кисилин, нелокалізовані н.п. на Поділлі
2	Підтип Поліський низький	- Висота до 0,6 м; ширина орієнтовно дорівнює висоті (може бути більша за висоту); довжина до 1,8 м - Конструктивна система: каркасно-стінова. - Дах: двосхилий, з улаштуванням конькового прогону. - Покриття: гонт, поперечні дошки; можливі варіанти даху з поздовжніх дощок. - Віконця: у передній торцевій стіні; різної форми; можливі суцільні отвори по периметру. - Можливі стіни з бруса із з'єднанням в зруб. - Вертикальна стела: присутня лише на території Волинського Полісся; дерев'яна або кам'яна; вкопана перед саркофагом.	Народичі, Олевськ, Любешів, нелокалізовані н.п. на Волинськ. Поліссі (імовірно)
3	Підтип Поліський високий	- Висота до 1,3 м; довжина до 2 м - Конструктивна система: каркасно-стінова.	Чорнобиль, Іванків, Черкаси,

		● Дах: двосхилий, циліндричний; з улаштуванням конькового та бічних прогонів. ● Покриття: метал (бляшанка), поперечні дошки, можливі варіанти даху з поздовжніх дощок. ● Віконця: у передній торцевій стіні; різної форми. ● Вертикальна стела: менш поширена; в основному дерев'яна, прибита до передньої торцевої стіни; рідше – кам'яна.	Дубова
4	Підтип Подільський високий	● Висота до 1,5 м; довжина до 2 м ● Конструктивна система: каркасна. ● Дах: двосхилий, з улаштуванням фронтонів, конькового та бічних прогонів. Великий винос даху за площину стін. ● Покриття: гонт, метал (бляшанка). ● Віконця: відсутні. ● Вертикальна стела: відсутня.	Балта
5	Підтип Подільський спрощений	● Висота до 0,5 м; довжина до 1 м ● Конструктивна система: невідомо. ● Дах: плоский ● Покриття: поздовжні дошки. ● Віконця: відсутні. ● Вертикальна стела: присутня обов'язково; дерев'яна, вкопана перед саркофагом.	Балта
6	Підтип Комбінований	Кам'яний саркофаг з дерев'яною покрівлею та/або дерев'яними конструкціями покриття	Осницьк, Бориспіль, Дубова

Примітка до таблиці 2:

Розподіл на підтипи є умовним; можливі як комбінації різних підтипів, так і виключення у параметрах певного підтипу.

Додаток 12

- Мал. II. Схематичне зображення трансформації антропоморфної стели. Регіони фіксації:
- 1 – Журавники, Кисилин, Локачі, Луцьк, Любешів, Озютічі, Горохів, Великі Мости, Бориспіль, Черкаси, Дубова, Бреч, Меджибіж;
 - 2* – Локачі, Великі Мости;
 - 3 – Володимир, Любомль;
 - 4 – Горохів (кам'яна), Луцьк;
 - 5 – Поділля (н.п. не локадізовано);
 - 6 – Дрогобич, Стрий.

*Низька якість наявних фотографій не дозволяє підтвердити наявність стел з подібною комбінацією завершення та декору на інших цвинтарях.

מצבות

De ondergeteekende, Bewaarder der Israëli. Begraafplaats te ZEEBURG, brengt ter kennis der belanghebbenden, dat hij zich voortaan, tegen zeer billijken prijs, belast met het leveren van nieuwe **Houten** en het onderhoud van reeds bestaande **Zarken** op gemelde Begraafplaats.

Nadere informatiën dienaangaande zijn bij hem te bekomen.

M. E. VERDUIN.
ZEEBURG, 7 Mei 1871. (861)

Мал. III. Рекламна об'ява Мозеса Вердейна в амстердамській газеті «Nieuw Israëlietisch Weekblad» №42 від 12 травня 1871 року.

Нижчепідписаний, наглядач єврейського кладовища в Зеебургу, доводить до відома зацікавлених осіб, що відтепер він за дуже помірну ціну бере на себе зобов'язання з постачання нових дерев'яних [пам'ятників] та догляду за вже існуючими надгробками на згаданому кладовищі. Подальшу інформацію з цього приводу можна отримати у нього.

М. Е. Вердейн, Зеебург, 7 травня 1871 р.

Джерело:

Nieuw Israëlietisch Weekblad. Amsterdam. №42. 12.05.1871. P.4.